

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2. 1981

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1981

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апахидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качаравა (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-50 телефон

ჩაბარდა წარმოებას 1.IV.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 3.VIII.1981; ანაწყოების ზომა
7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16,8; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 14,0; შუკვ. 1264; უე 14121; ტირაჟი 1250;
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წმინდეები

ა. ზმინებად, ამიერკავკასიის კომპაგზირი სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში	5
ბ. ანგაბად, აფხაზეთის ისტორიისა და ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობათა შესწავლა ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში	19
გ. იობაშვილი, ცვლილებები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ ურთიერთობებში და საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებანი XIX ს-ის რეფორმამდე მერიოლში	26
დ. ლიჩილი, ძველი წელთაღრიცხვის III—I საუკუნეების შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურის შესწავლისათვის (საყანჩიას ნამოსახლარი)	41
ე. ბოცირიძე, ფერეიდნელ ქართველთა ნათესაური სისტემის ზოგიერთი საკითხი	52

ცნობები და შენიშვნები

ა. წინამძღვრში, უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხისათვის XIX ს-ის ბოლო მეოთხედის საქართველოში	64
ბ. ჯაფარიძე, კავკასია პარიზის 1878 წლის მსოფლიო გამოფენაზე	71
გ. წამბერიძე, მცირეზეიდ (პონტოელ) ბერძენთა გადმოსახლებისა და რეპატრაციის შესახებ.	79
დ. კუბლაძე, XIII საუკუნის ინგლისელი ქრონიკების ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ.	86
ე. ახვლედიანი, მითოლოგიის საკითხები მოსე ჯანაშვილის ნაშრომებში.	94
ვ. ბერიშვილი, ბავშვის ჭვარში // ხატში მიმარების წესი ხევისურეთში	107

პუბლიკაციები

ა. მამრიძე, ორი დოკუმენტი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის	125
---	-----

დისკუსიები და განხილვა

ბ. აკოფაშვილი, ყმა, მსახური, ტაძრული (ისტორიულ-ტერმინოლოგიური ძიებანი)	184
გ. მინოგრაძე, ს. ბოლომანოვა, ქართული ელემენტის როლის შესახებ ზემო ქუალათის ქრისტიანული მონასტრების ისტორიაში	149

კრიტიკა და გიგლიოგრაფია

ბრ. მარგინი, ე. ორჯონიძე, XIX ს-ის რეფორმადელი ხანის საქართველოს აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუცია	160
--	-----

პროცესი და ინფორმაცია

ს. ბაბუნიძე, ბასკეთში (გერნიკა-ლეიკა) ერთკვირიანი მივლინების მოკლე ანგარიში	165
ჯ. რუხაძე, 1978—1979 წლებში სავლე-ენოგრაფიული და ანთროპოლოგიური გამოკვლევებისადმი მიძღვნილი საკავშირო სესია	168

ისტორიული მემკვიდრეობის გამოჩენილი მოღვაწეები

ი. მურია, საქართველოს ენოგრაფიის თავი (აკად. გ. ჩიტაიას დაბადების 90 წლისთავის გამო)	171
მ. სპანიძე, ვალერიან გაბაშვილი (დაბადების 70 წლისთავის გამო)	185
წ. რუხაძე, ნუნუ მაჩაბლის ხსოვნა (ნეკროლოგი)	189
მ. ხოშტარია, ვახტანგ ნიკოლოზის ძე გამრეკელი (ნეკროლოგი)	191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Д. ГВЕНЦАДЗЕ, Комсомол Закавказья в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства	5
З. В. АНЧАБАДЗЕ, Изучение истории грузино-абхазских взаимоотношений и истории Абхазии в грузинской советской историографии	19
Г. В. ИОБАШВИЛИ, Изменения в социальных отношениях Западной Грузии и классово-политические устремления городского населения в дореформенный период XIX века	26
Г. В. ЛИЧЕЛИ, К изучению материальной культуры Внутренней Колхиды III—II вв. до н. э.	41
Г. В. ГОЦИРИДЗЕ, Некоторые вопросы системы родства у ферейданских грузин	

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Л. И. ЦИПАМДЗГВРИШВИЛИ, К вопросу об основании высшего учебного заведения в Грузии в последней четверти XIX столетия	52
С. С. ДЖАНАРИДЗЕ, Кавказ на всемирной выставке в Париже 1878 года	64
Л. С. ЦЕРЕТЕЛИ, Из истории переселения и репатриации малоазиатских (понтийских) греков	71
Г. М. КУТАЛИА, Некоторые сведения английских хронистов XIII века о Грузии	79
Г. И. АХВЕЛИДИАНИ, Вопросы мифологии в трудах Мосе Джанашивили	86
Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ, Обряд посвящения ребенка в общинное божество в Хевсурети	107

ПУБЛИКАЦИЯ

П. ВАЧРИДЗЕ, Два документа из политической истории Имеретинского царства (80-ые годы XVIII в.).	125
---	-----

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Г. Д. АКОПАШВИЛИ, «Кма», «Мсахури», «Тадзреули» (историко-терминологические заметки)	134
В. Б. ВИНОГРАДОВ, С. А. ГОЛОВАНОВА, О роли грузинского элемента в истории христианских храмов Верхнего Джулата (Дедаково)	149

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. Н. МАРГНАНИ, Э. Орджоникидзе, Эволюция аграрных отношений в Грузии в дореформенный период XIX века	160
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

С. Л. ГАБУНИА, Краткий отчет о командировке в Басконию	165
Дж. А. РУХАДЗЕ, Всесоюзная сессия, посвященная полевым этнографическим и антропологическим исследованиям 1978—1979 гг.	168

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

И. В. ЧКОНИЯ, 90-летие академика Г. С. Читая	171
М. Х. СВАНИДЗЕ, 70-летие со дня рождения В. Н. Габашвили	185
Дж. А. РУХАДЗЕ, Памяти Н. К. Мачабели (некролог)	189
Э. В. ХОШТАРИЯ, В. Н. Гамрекели (некролог)	191

ანდრე გენდინი

ამიერკავკასიის კომკავშირი სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში

ლენინური კომკავშირის სახელოვანი წარსულის ასახვას და განზოგადებას აქვს უაღრესად დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა, რადგან კომკავშირელთა ძველი თაობების მიერ დაგროვილი საბრძოლო და შრომითი გამოცდილების ღრმად შესწავლა დიდ დახმარებას უწევს დღევანდელ ახალგაზრდობას კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის საქმეში მიუთითებდა რა ჩვენი სახელოვანი წარსულის შესწავლის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავდა, რომ, ჩვენ წარსულიდან უნდა ავიღოთ გამოცდილების უდიდესი მარაგი დღევანდლობისა და მომავლისათვის¹.

ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ოქროს ასოებით არის ჩაწერილი საბჭოთა ახალგაზრდობის ის შესანიშნავი საქმეები, რომლებიც დაკავშირებულია საბჭოთა კავშირში სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლის პერიოდთან. ამ ურთულეს პერიოდში ლენინური კომკავშირი იყო სოფლად პარტიის ხაზის ერთ-ერთი გამტარებელი, კოლექტივიზაციისათვის ერთ-ერთი აქტიური მებრძოლი. სოციალისტური საშობლოს ამ გმირულ მათიანეში საკავშირო კომკავშირთან ერთად საამაყო ფურცლები ჩაწერეს ამიერკავკასიის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმაც.

ბოლო პერიოდში გაწეულია დიდი და ნაყოფიერი მუშაობა აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს კომკავშირული ორგანიზაციების ცალკეული პერიოდებისა და პრობლემების მეცნიერული დამუშავებისათვის. გამოქვეყნებულია მრავალი სტატია, ბროშურები, კოლექტიური ნაშრომები და სხვა. მაგრამ დღემდე არა არის შექმნილი ერთიანი, საერთო, განმაზოგადებელი ნაშრომი, რომელიც აშუქებდეს მხარის კომკავშირული ორგანიზაციების ერთობლივ მუშაობას სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლის პერიოდში. ყოველივე ეს კი სერიოზული ნაკლია, რადგან დღეს საბჭოთა ისტორიოგრაფია სრულყოფილად კრის იმ ამოცანებს, რომლებიც ემსახურებიან მსხვილი რეგონალური ისტორიული გამოკვლევების შექმნას. სწორედ ამიტომ შევეცადეთ წინამდებარე სტატიაში ნაწილობრივ შეგვევსო ეს ხარვეზი და შეძლებისდაგვარად გაგვეშუქებინა ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების მოღვაწეობა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია იყო სოციალიზმის მშენებლობის ლენინური გეგმის შემადგენელი ნაწილი. პარტია კოლექტივიზაციის კურსის განხორციელებაში ემყარებოდა ვ. ი. ლენინის სახელმძღვანელო დებულებებს

¹ Л. И. Брежнев, Ленинским курсом, Речи и статьи, т. 5, М., 1976, გვ. 534.

კოოპერაციის შესახებ. „კოოპერირება რომ სავსებით განხორციელებული იყოს, ჩვენ ორივე ფეხით უკვე სოციალისტურ ნიადაგზე ვიდგომებოდით“², — ამბობდა დიდი ბელადი.

კოლექტივიზაციის განხორციელება ვ. ი. ლენინს სოციალიზმის მშენებლობის ყველაზე რთულ ამოცანად მიაჩნდა. იგი მოითხოვდა მის განხორციელებას ნებაყოფლობითი პრინციპის დაცვით, დარწმუნების მეთოდით და არა ძალდატანებით, ადმინისტრირებით.

ემყარებოდა რა სოფლის მეურნეობის გარდაქმნის ლენინურ კოოპერაციულ გეგმას, პარტიის XV ყრილობამ ჭიილო გადაწყვეტილება კოლექტივიზაციის ყოველმხრივი გაშლის შესახებ.

ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების V ყრილობამ (1928 წლის აპრილი), რომელმაც განიხილა პარტიის XV ყრილობის შედეგები, ახალგაზრდებს მოუწოდა, რომ კომკავშირი გადაეციათ პარტიის საიმედო დასაყრდენად ამ ახალი კურსის განხორციელების საქმეში. „მუშაობის ხარისხი უნდა შემოწმდეს იმისდა მიხედვით, — აღნიშნული იყო ყრილობის რეზოლუციაში, — თუ უჩრდო თავის პრაქტიკულ მუშაობაში რამდენად ახორციელებს პარტიის დირექტივას სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის საქმეში“³.

პარტიის XV ყრილობის შემდეგ ფართოდ ჩაება კომკავშირი სოფლად კოოპერაციულ საქმიანობაში, თუ საქართველოში 1928 წლის თებერვლისათვის ყველა სახის კოოპერაციაში გაერთიანებული იყო 11966 კომკავშირელი, იმავე წლის პირველი ოქტომბრისათვის ამ რიცხვმა 21828-ს მიაღწია⁴.

იზრდებოდა კომკავშირელთა რიცხვი კოოპერაციებში აზერბაიჯანსა და სომხეთშიც. თუ 1927 წლისათვის სალიანის მაზრაში (აზერბაიჯანი) კოოპერაციის წევრი კომკავშირელი იყო მხოლოდ 400, 1928 წ. ამ მაჩვენებელმა 800-ს მიაღწია⁵. 1928 წლისთვის სომხეთის სასოფლო-სამეურნეო და სამომხმარებლო კოოპერაციებში გაერთიანებული იყო რესპუბლიკის კომკავშირელთა ნახევარი⁶.

განუხრელად იზრდებოდა კოოპერაციაში ჩაბმულ კომკავშირელთა ავტორიტეტი. მათ დიდი რაოდენობით ირჩევდნენ სამუშაოდ კოოპერაციის უმაღლეს ორგანოებში. მარტო საქართველოში იმ კომკავშირელთა რიცხვი, რომლებაც მოღვაწეობდნენ აღნიშნულ ორგანოებში 1928 წლისათვის აღწევდა 956 კაცს⁷. ამავე პერიოდისათვის სომხეთის სამომხმარებლო კოოპერაციების გამგეობებში მუშაობდა 142 კომკავშირელი, ხოლო სარევიზიო კომისიებში 101⁸. მსგავსი მდგომარეობა იყო აზერბაიჯანშიც.

მხარის კომკავშირელ ორგანიზაციათა როლი სოფლის სოციალისტურ გარდაქმნაში ყოველდღიურად იზრდებოდა, ფართოვდებოდა მათი მოღვაწეო-

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 33, გვ. 560.

³ Резолюции и постановления V Закавказского съезда ВЛКСМ, Тифлис, 1928, გვ. 26.

⁴ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი (ამის შემდეგ — პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 145, ფურც. 21; ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 479, ფურც. 10.

⁵ იქვე, საქმე 459, ფურც. 200; საქმე 460, ფურც. 143.

⁶ Ленинский комсомол Армении, Ереван, 1971, გვ. 100.

⁷ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 479, ფურც. 10.

⁸ Комсомол Закавказья на социалистической стройке, Тифлис, 1928, გვ. 80.

ბის მასშტაბები. კომკავშირელთა ინიციატივით იქმნებოდა არტელები, ამხანაგობები და კომუნებიც კი. ისინი კომუნისტებთან ერთად პირველები შედიოდნენ ამ კოლექტიურ მეურნეობებში. 1927 წლის ბოლოსათვის სომხეთის სასოფლო-სამეურნეო არტელებში მთელ კოლმეურნეთა 23,1%-ს შეადგენდნენ კომკავშირელები⁹. აზერბაიჯანში კი 1928 წლის დასასრულისათვის კოლმეურნეობებში გაერთიანებული გლეხურ მეურნეობებიდან 16,2%-ს შეადგენდნენ ის მეურნეობები, რომლებიც კომკავშირეებს ეკუთვნოდათ¹⁰.

ამიერკავკასიის კომკავშირმა განსაკუთრებით დიდი მონაწილეობა მიიღო სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში 1929 წელს. ამ წელს მხარის კომკავშირული ორგანიზაციები აქტიურად ჩაებნენ საკავშირო პირველ მასობრივ ლაშქრობაში—მოსავლიანობისა და კოლექტივიზაციისათვის. აღნიშნული კამპანიის ორგანიზებულად ჩატარებისათვის ამიერკავკასიის მასშტაბით შეიქმნა სპეციალური კომიტეტი მისა ცხაკაიას თავმჯდომარეობით. მსგავსი კომიტეტები შეიქმნა აზერბაიჯანის, სომხეთის და საქართველოს ალკ ცენტრალურ კომიტეტთან და მაზრებში. „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ ძირითად მიზანს შეადგენდა ახალი კოლექტიური მეურნეობების ჩამოყალიბება, სათვის ფართობისა და მოსავლის 15—20%-ით გადიდება და სხვ.

აღნიშნული კამპანიის მსვლელობის პეროდში განუხრელად იზრდებოდა კოლმეურნე-კომკავშირელთა რიცხვი. ასე მაგალითად, თუ „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დაწყებამდე კახეთის ოლქის სოფლებში—სანიორეში, კარდანახსა და ანისში კოლექტიურ მეურნეობებში სულ გაერთიანებული იყო 271 კომკავშირელი, ლაშქრობის შემდეგ მათი რიცხვი 400-მდე ავიდა¹¹. სალიანის მაზრაში ლაშქრობის პერიოდში 13 ახლად ჩამოყალიბებულ კოლმეურნეობაში 90 კომკავშირელი შევიდა¹².

„მოსავლისათვის ლაშქრობის“ ორგანიზებულად ჩატარების საქმეში დიდი როლი შეასრულეს ქალაქის კომკავშირეებმა და ახალგაზრდებმა. ასობით ახალგაზრდა მუშა, მოსამსახურე და სტუდენტი, რომლებიც ჩაბმული იყვნენ საშეფო ბრიგადებში, უდიდეს დახმარებას უწევდნენ სოფლის მშრომელებს სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შეკეთებაში, მოსავლის აღებაში, სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო ღონისძიების წარმატებით ჩატარებაში და ა. შ. ბაქოს ერთ-ერთმა სარემონტო ბრიგადამ შეაგროვა რკინის ჯართი და აქედან მიღებული ფულით საშეფო სოფლებისათვის შეიძინა 16 გუთანი, ამასთანავე ერთად შეაკეთა 3 ტრაქტორი და 6 საზიდარი¹³.

ლენინაკანის მაზრაში სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შესაკეთებლად შეიქმნა 7 კომკავშირული ბრიგადა, რომელთაც შეასრულეს 2312 მანეთის სამუშაო. ქ. ერევნიდან ეჩმიადინისა და ერევნის მაზრების სოფლებში გაიგზავნა 6 კომკავშირული ბრიგადა 15 დღით¹⁴. განსაკუთრებით დიდი მუშაობა გასწიეს ქალაქის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა „მოსავლისათვის ლაშ-

⁹ Ленинский комсомол Армении, გვ. 101.

¹⁰ Журн. «Народное хозяйство Закавказья», 1929, № 13—14 გვ. 11.

¹¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 193, ფურც. 21.

¹² Журн. «Большевистская смена», 1929, № 15, с. 11.

¹³ В. М у р а д о в, Борьба Закавказского комсомола за социалистическую деревню, Тифлис, 1931, გვ. 11.

¹⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 547, ფურც. 16.

ქრობის“ პერიოდში საქართველოში. აქ 22 კომკავშირულმა ბრიგადამ 2 კვირის განმავლობაში შეაკეთა 115 გუთანი, 4 დამხარისხებელი მანქანა, 15 ტრაქტორი, 14 სათესი მანქანა, 35 კავი, 886 წვრილი სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი, 15 საზიდრის სხვადასხვა ნაწილი და სხვ.¹⁵

ამიერკავკასიის კომკავშირი ლაშქრობის მოსაწყობად საჭირო სახსრების შეგროვების მიზნით სისტემატურად აწყობდა შაბათობებს. კომკავშირლები და ახალგაზრდები მთელ რიგ საწარმოებსა და დაწესებულებებში მუშაობდნენ დადგენილ სამუშაო დროზე გაცილებით მეტს, მიღებულ ფულს კი ახმარდნენ აღნიშნული ლაშქრობის მოწყობისა და სოფლად კულტურული დონის ამაღლების საქმეს. შაბათობების შედეგად თბილისის, ბათუმის, ხაშურის და ქუთაისის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა შეაგროვეს 7300 მანეთი, რომელიც მთლიანად მოხმარდა სოფლის მშრომელთა კულტურულ მომსახურებას, ამავე მიზნით სომხეთში შეგროვდა 2233 მანეთი, ხოლო აზერბაიჯანში 4592 მანეთამდე¹⁶.

„მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დროს გაიწალა სოციალისტური შეჯიბრება. ამ შეჯიბრებაში ფართოდ ჩაება მთელი მხარის კომკავშირული ორგანიზაციები. ხოლო ამიერკავკასიის კომკავშირმა სოცშეჯიბრში გამოიწვია უზბეკეთის, პოდოლსკის და სლავგოროდსკის ოლქები¹⁷.

პარტიისა და მისი ერთგული თანაშემწის ლენინური კომკავშირის ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად ამიერკავკასიაში განუხრელად იზრდებოდა კოლმეურნეობათა რიცხვი. თუ 1928 წლის ბოლოსათვის მხარეში იყო 850 კოლმეურნეობა, სადაც გაერთიანებული იყო 12000 გლეხური მეურნეობა, 1929 წლის 1 დეკემბრისათვის ამ მაჩვენებელმა შესაბამისად 2500-ს და 45000-ს მიაღწია¹⁸. ამ დიდ წარმატებებში კომკავშირული ორგანიზაციების როლი საკმაოდ მნიშვნელოვანია.

მარტო საქართველოს „მოსავლისათვის ლაშქრობის“ დროს კომკავშირული ორგანიზაციების ინიციატივით დაარსდა 95 კოლმეურნეობა და უმარტივესი ტიპის სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო გაერთიანება¹⁹, სომხეთში კი კომკავშირელთა მიერ მოეწყო 30 კოლმეურნეობა, 18 საცდელი მინდორი და 56 კოოპერაციული ამხანაგობა²⁰.

ამიერკავკასიის კომკავშირისათვის დიდი პოლიტიკური გამოცდის წელი იყო 1930 წელი. როგორც ცნობილია, 1930 წლის ივნისში მიმდინარეობდა პარტიის XVI ყრილობა. ამავე წლის მაის-ივნისში ჩატარდა აზერბაიჯანის კომპარტიის მე-10 და სომხეთისა და საქართველოს კომპარტიათა მე-7 ყრილობები.

ამიერკავკასიის სასოფლო კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა, რომლებიც შეიარაღდნენ აღნიშნული ყრილობების გადაწყვეტილებებით, მთელი თავიან-

¹⁵ К. Б у д ж и а ш в и л и, Комсомол Грузии на новом этапе, Тифлис, 1931, გვ. 37.

¹⁶ Газ. «Молодой рабочий», II января 1930 г.

¹⁷ Первое Закавказское совершение комсомольского похода за урожай, Тифлис, 1929, გვ. 42

¹⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 578, ფურც. 20.

¹⁹ К. Б у д ж и а ш в и л и, Комсомол Грузии на новом этапе, გვ. 37.

²⁰ А. М. П о г о с я н, Ленинский комсомол Армении в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства, Автореферат канд. дис., Ереван, 1953, გვ. 15.

თი საქმიანობა წარმართეს კოლექტიურ მეურნეობებში ღარიბ და საშუალო გლეხთა ფართო მასების ჩაბმისათვის, კოლმეურნეობების სამეურნეო-ორგანიზაციული განმტკიცებისათვის, სოციალისტური შეჯიბრების ფართოდ გაშლისა და მასობრივი კოლექტივიზაციის ყოველი ამოცანის წარმატებით გადაჭრისათვის.

პირველი ხუთწლედის მეორე წლის დასაწყისიდან საკოლმეურნეო მოქმედებაში ჩვენს ქვეყანაში ახალი ნაბიჯი გადადგა. ასე მაგალითად, თუ 1929 წლის 1 ოქტომბრისათვის სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დონე უტოლდებოდა 7,6%-ს, 1930 წლის მაისისათვის ამ მაჩვენებელმა 23,6%-ს მიაღწია²¹.

დიდი წარმატებები იქნა მოპოვებული საკოლმეურნეო მშენებლობაში აღნიშნული პერიოდისათვის ამიერკავკასიაშიც. თუ 1929 წლის შემოდგომისათვის საკოლმეურნეო მეურნეობათა ხვედრითი წილი სოფლად არსებული ყველა მეურნეობის 3,5%-ს შეადგენდა, 1930 წლის ივლისისათვის ეს მაჩვენებელი უკვე 17%-მდე ავიდა²². ამასთანავე ერთად განუხრელად იზრდებოდა საკოლმეურნეო ფართობთა რაოდენობაც. ასე მაგალითად, თუ 1928 წელს მხარის საკოლმეურნეო ფართობი შეადგენდა 12,9 ათას ჰექტარს, ხოლო 1929 წელს 45 ათასს, 1930 წელს ასეთ ფართობთა რაოდენობამ 312 ათას ჰექტარს მიაღწია²³.

კომკავშირული ორგანიზაციის მიერ მასობრივი საკოლმეურნეო მოძრაობის მომზადებისა და გატარების პერიოდში მიღწეულ წარმატებებს თან ახლდა ჩრდილოვანი მხარეებიც, რაც გამოიხატებოდა იმაში, რომ კოლმეურნეობათა შექმნის დროს ადგილი ჰქონდა რაოდენობრივი მაჩვენებლებისადმი გამოდევნებას. რიგ შემთხვევაში უგულებელყოფდნენ პარტიის მითითებებს იმის შესახებ, რომ კოლექტიურ მეურნეობათა შექმნაში არ დაეშვათ ძალდატანება, აჩქარება, მაღალ ციფრებზე გამოდევნება. პარტიამ დროული ღონისძიებანი განახორციელა შეცდომების გამოსასწორებლად. 1930 წ. 2 მარტს გაზეთ „Правда“-ში გამოაქვეყნა ი. ბ. სტალინის სტატია „თავბრუდახვევა წარმატებისაგან“. ხოლო იმავე წლის 14 მარტს პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო დადგენილება „საკოლმეურნეო მოძრაობაში პარტიის ხაზის გამრუდებისაგან ბრძოლის შესახებ“. როგორც სტატიამ, ასევე დადგენილებამ გადამწყვეტი როლი შეასრულეს საკოლმეურნეო მშენებლობაში დაშვებული შეცდომებისა და ნაკლოვანებების დაქლევაში და შექმნეს მტკიცე გარანტია საკოლმეურნეო მოძრაობის ახალი მძლავრი აღმავლობისათვის.

კოლმეურნეობის პარტიის ხელმძღვანელობით მხარის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა პირნათლად შეასრულეს დასახული ამოცანები, კვლავაც დიდი თავდადებათა და წარმატებით შრომობდნენ საკოლმეურნეო მინდვრებში. ამიერკავკასიის ქაბუკები და ქალიშვილები განსაკუთრებით აქტივობას იჩენდნენ საგაზაფხულო თესვის კამპანიის წარმატებით ჩატარების საქმეში. ამ კამპანიის დროს მობილიზებულ და ადგილებზე გადასროლილ იქნა 1950 კომკავშირული ბრიგადა; რომელშიც გაერთიანებული იყო 16400 ახალგაზრდა. კომკავშირული ძალებით ამიერკავკასიის მარტო 16 რაიონში შეგროვდა 163952

²¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1980, № 1, გვ. 38.

²² Г. С а р о в, Колхозы к десятилетию ЗСФСР, Тифлис, 1932, გვ. 37.

²³ VI Закавказский съезд Советов, Стенографический отчет, Тифлис, 1931, გვ. 45.

ფუთი სათესლე მასალა. შეიქმნა 752 სხვადასხვა სახის წრე და კურსი, რომელშიც გაერთიანდა 8670 კომკავშირელი. კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოზე გაიგზავნა 850 კომკავშირელი²⁴. ისევე როგორც წინა სამეურნეო წელს, 1930 წელსაც კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი აქტივობა გამოიჩინეს პურის დამზადების კამპანიაში. კომკავშირელები პურის დამზადების ორგანოებს ეხმარებოდნენ ტომრების შეგროვების კამპანიაშიც. საქართველოს მხოლოდ 9 რაიონში ტომრების შეგროვების ერთთვიურის დროს კომკავშირელებმა თავი მოუყარეს 44512 ტომარას²⁵. ამავე კამპანიის დროს ქ. ბაქოში კომკავშირელთა და პიონერთა ინიციატივით შეგროვებულ იქნა 163331 ტომარა²⁶. მთლიანად ამიერკავკასიაში კი შეგროვდა 599073 ტომარა²⁷.

პურის დამზადების კამპანიის პერიოდში ამიერკავკასიის კომკავშირელები და ახალგაზრდები ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ სოფლის მეურნეობის მავნებელთა წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეშიც, მხოლოდ 1929—1930 წლებში მთელს ამიერკავკასიაში კალიების წინააღმდეგ საბრძოლველად მობილიზებული იქნა 15000 კომკავშირელი²⁸.

1930 წლის ივლისში კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა მიიღო სპეციალური დადგენილება — „პურის დამამზადებელ კამპანიაში კომკავშირის მონაწილეობის შესახებ“. აღნიშნული დადგენილება სახელმძღვანელო პროგრამად გაიხადეს მხარის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა აღნიშნული მიმართულებით მათი საქმიანობა. აღნიშნულის დასადასტურებლად ნათლად მეტყველებს შემდეგი მონაცემები: 1930 წლის პურის დამზადების პერიოდში საქართველოს კომკავშირელთა ინიციატივით შეიქმნა 76 „წითელი ქარავანი“, მათი ძალებით შეგროვდა და სახელმწიფოს ჩაბარდა 60138 ფუთი პური, ადგილებზე საქართველოს ალკა ცენტრალური კომიტეტის ხაზით გაიგზავნა 27 ბრიგადა, ხოლო ადგილობრივი კომკავშირული ორგანიზაციების ინიციატივით 1800 კაცი²⁹. იმაზე, თუ რა უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა კომკავშირი პურის დამზადების კამპანიას ნათლად ჩანს იქიდან, რომ აზერბაიჯანის სოფლის კომკავშირელთა 90%-ზე მეტმა თავისი ნამატი პური სახელმწიფოს ჩააბარა³⁰. მსგავსი მდგომარეობა იყო საქართველოსა და სომხეთშიც.

ამიერკავკასიის კომკავშირმა დიდი აქტივობა გამოიჩინა სოფლის მეურნეობის ისეთი მნიშვნელოვანი დარგის განვითარების საქმეში, როგორიც იყო მეცხოველეობა. მეცხოველეობის განვითარება წარმოუდგენელი იყო სასილოსე ეშენებლობის გარეშე.

ანიჭებდა რა ამ მიმართებით მუშაობას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას, კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა მიიღო დადგენილება, რომლის მიხედვით კომკავშირელთა და ახალგაზრდების ინიციატივით ამიერკავკა-

²⁴ Газ. «Молодой рабочий», 11 января 1931 года.

²⁵ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 209, ფურც. 243.

²⁶ Газ. «Молодой рабочий» 16 июля 1930 года.

²⁷ Газ. «Молодой рабочий», 17 июля 1930 года.

²⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 940, ფურც. 32.

²⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 209, ფურც. 243.

³⁰ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის აზერბაიჯანის ფილიალის პარტიული არქივი (ამის შემდეგ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 159, აღწ. 1, საქმე 940, ფურც. 31).

სიაში უნდა გათვრილიყო 70000 სასილოსე ორმო და თხრილი³¹. „კომკავშირი მეცხოველეობის შეფი!“ ეს მოწოდება გაისმა ყველგან. საქართველოს ალკაცენტრალური კომიტეტის მიმართვაზე „თითოეულ უჭრედზე — თითო სასილოსე ორმო-კოშკი“ კომკავშირის ამბროლაურის რაიკომმა სასილოსე ორმობებს მშენებლობისათვის მობილიზაცია უყო 800 კომკავშირელს³², ქუთაისის კომკავშირულმა ორგანიზაციამ ივალდებულა ამოეთხარა 372 სასილოსე ორმო და ამ მიზნით სოცმეჩიბრში გამოიწვია გორის კომკავშირული ორგანიზაცია³³.

1930 წლის დასაწყისისათვის აზერბაიჯანში კომკავშირელთა ორგანიზაციების აქტიური მონაწილეობით შეიქმნა მესაქონლეობის 50 კოლექტიური მეურნეობა, რომელიც ითვლიდა 1500 მსხვილ რქოსან პირუტყვს³⁴.

ამიერკავკასიის კომკავშირი დიდი აღფრთოვანებით გამოეხმაურა პარტიის ნოემბრის პლენუმის (1929 წ.) გადაწყვეტილებას სოფლად 25 ათასი მუშის გაგზავნის შესახებ. დაიწყო ცნობილი 25 ათასიანელთა მოძრაობა, მოძრაობა, რომელიც იქცა მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის უმაღლეს ფორმად.

1930 წლის გაზაფხულზე სომხეთის სოფლებში ქალაქებიდან გაგზავნილი იქნა 625 ბრიგადა, რომლის შემადგენლობაში 5048 კომკავშირელი იყო. საქართველოში აღრიცხვაზე აიყვანეს 610 ახალგაზრდა მუშა. ხელმძღვანელ სამუშაოზე სოფლად გაიგზავნა 120 კაცი, აზერბაიჯანში კოლმეურნეობებში ხელმძღვანელ სამუშაოზე წავიდა 443 მოხალისე, რომელთაგან შეირჩა 120 კაცი³⁵. დროის ძალიან მცირე მონაკვეთში კომკავშირელთა მიერ აუარებელი განცხადებები შემოდიოდა სოფლად გაგზავნის თაობაზე. არჩევენ მხოლოდ საუკეთესოებს, განსაკუთრებულ ღირსეულთ. აღსანიშნავია, რომ 25 ათასიანელთა შორის 55%-ზე მეტი იყო 29 წლის ასაკამდე ახალგაზრდა³⁷.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ფრონტზე განსაკუთრებული წარმატებები მოპოვებული იქნა 1931 წელს. თუ 1928 წელს ამიერკავკასიაში კოლექტივიზირებული მეურნეობების პროცენტი შეადგენდა 0,8-ს, 1929 წელს — 2,6, ხოლო 1930 წელს — 17,6-ს³⁸, 1931 წლის დასასრულისათვის კი მხარის 7883 კოლმეურნეობაში გაერთიანებული იყო დაახლოებით 393 ათასი, ანუ 40,4% მთელი მეურნეობებისა³⁹.

განსაკუთრებით სწრაფი ტემპებით ვითარდებოდა კოლექტივიზაცია 1931 წ. ტექნიკური და სუბტროპიკული კულტურების რაიონებში. ამ მხრივ ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი ჰქონდათ მემაზებობის რაიონებს. 1931 წლის ბოლოსათვის ამ რაიონებში კოლექტივიზაციის პროცენტმა 59-ს მიაღწია⁴⁰. ამიერკავკასიის ტექნიკური და სუბტროპიკული კულტურების მთელ რიგ რაიონებში 1931 წელს მთლიანი კოლექტივიზაცია ძირითადად დამთავრებულ იქნა.

³¹ Газ. «Молодой рабочий», 22 мая 1930 года.

³² გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1930 წლის 2 ივლისი.

³³ გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1930 წლის 15 აგვისტო.

³⁴ Газ. «Молодой рабочий», 21 января 1930 года.

³⁵ Ленинский комсомол Армении, გვ. 102.

³⁶ Газ. «Молодой рабочий», 18 января 1930 года.

³⁷ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 209, ფურც. 243.

³⁸ VI Закавказский съезд Советов, Стенографический отчет, გვ. 45.

³⁹ Материалы к отчету правительства ЗСФСР за 1931—1934 гг., Тифлис, 1935, გვ. 91.

⁴⁰ Г. Сагров, Колхозы к десятилетию ЗСФСР, გვ. 10.

აღნიშნული წარმატებები მოპოვებულ იქნა გააფთრებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში. კულაკები ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ, რათა ხელი შეეშალათ საკოლმეურნეო მშენებლობისათვის. ისინი ავრცელებდნენ ათასგვარ ჭორებს, ცეცხლს უკიდებდნენ საკოლმეურნეო შენობებს, სპობდნენ პირუტყვს, ვერაგულად კლავდნენ საკოლმეურნეო მოძრაობის ორგანიზატორებსა და აქტივისტებს. საქართველოს ზოგიერთ რაიონში, განსაკუთრებით კახეთში, კლასობრივმა ბრძოლამ ყველაზე მწვავე ფორმები მიიღო. აქ 1930 წლის დასაწყისში კულაკობა შეეცადა ორგანიზებული ანტისაბჭოთა გამოსვლა მოეწყო. სოფ. ვარდისუბანში მათ მოკლეს ოთხი კოლმეურნე. მათ შორის კოლმეურნეობის თავმჯდომარე და 2 კომკავშირელი⁴¹. 1930 წლისათვის ნახიჩევანის ავტონომიურ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში კულაკებისა და სხვა კონტრრევოლუციური ძალების ხელით მოკლულთა 50% მეტი იყვნენ კომკავშირელები⁴². მხოლოდ 1930 წლის იანვრიდან 15 მარტამდე ქვეყანაში (უკრაინის გარეშე) კულაკებმა მოაწყვეს 1678 შეიარაღებული გამოსვლა, რომელსაც თან ახლდა პარტიული, საბჭოთა, საკოლმეურნეო აქტივისტების მკვლელობანი, საკოლმეურნეო ქონების განადგურება და სხვ.⁴³ მაგრამ კულაკებისა და სხვა ანტისაბჭოთა ელემენტების ვერც ტერორი, ვერც ძირგამომთხრელი საქმიანობა ვერ აჩერებდნენ მასობრივ საკოლმეურნეო მოძრაობას, რომელიც სულ უფრო და უფრო ფართოვდებოდა და მტკიცდებოდა.

ზოგორც ყოველთვის, ამაჟამადაც კლასობრივი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში ჩვენს პარტიას მხარში ედგა კომკავშირი.

კომკავშირული ორგანიზაციები აღწევდნენ იმას, რომ კულაკებს ართმევდნენ პოლიტიკურ უფლებებს, ზღუდავდნენ მათ მიწის, საწარმოო იარაღის, დაქირავებული სამუშაო ძალის გამოყენების საქმეში, ავლენდნენ დაუბეგრავ კულაკურ მეურნეობებს და სხვ. ასე მაგალითად, კომკავშირელებმა კასპის რაიონის სოფ. ოკამში გამოავლინეს 15 კულაკური მეურნეობა⁴⁴. ბელაისუვარის რაიონის (აზერბაიჯანი) სოფ. არხანგელოვკის კომკავშირელებმა დაადგინეს, რომ სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარედ მუშაობდა ყოფილი თეთრგვარდიელი, ხოლო კოლმეურნეობის თავმჯდომარედ კულაკი. კომკავშირელთა ინიციატივით ორთავე გარიცხული იქნა პარტიიდან⁴⁵. მთელი 1933 წლის განმავლობაში სომხეთის კოლმეურნეობებიდან გამოვლინდა და გარიცხა 2700 კულაკური მეურნეობა⁴⁶.

ამგვარი ფაქტები ამტკიცებენ, რომ რევოლუციური ახალგაზრდობა — 20—30-იანი წლების კომკავშირელები კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით ლებულობდნენ განსაკუთრებულ აქტიურ მონაწილეობას ჩვენს ქვეყანაში უკანასკნელი ექსპლუატატორული კლასის — კულაკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამასთანავე აჟღავნებდნენ უმაღლეს საბრძოლო თვისებებსა და იდეურ სიმტკიცეს.

⁴¹ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები. თბ., 1971, გვ. 628.

⁴² პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 78, ფურც. 164.

⁴³ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1975, № 5, гв. 137.

⁴⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 592, ფურც. 28.

⁴⁵ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 750. ფურც. 2.

⁴⁶ А. Д а в т я н, Борьба Компартии Армении за завершение коллективизации сельского хозяйства и организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933—1937 гг.) Автореферат канд. дис., Ереван, 1960, гв. 11.

იავე როგორც პირველი ხუთწლედის წინა წლებში, ამჟამადც კომკავშირელთა უმნიშვნელოვანესი ამოცანა იყო საკოლმეურნეო მშენებლობის შემდგომი გაშლა და კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-პოლიტიკური განმტკიცება. ამ ამოცანის მისაღწევად კი უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სოფლად კოლმეურნე-კომკავშირელების რიცხვის ზრდას. აღნიშნულ საკითხს დიდი ყურადღება დაუთმო კომკავშირის აზერბაიჯანის IX, სომხეთის VII და საქართველოს X ყრილობებმა (1930 წლის დეკემბერი) და ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების VI ყრილობამ (1931 წ. იანვარი). ამ მიმართებით თავისი მუშაობის საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო აგრეთვე საკავშირო კომკავშირის IX ყრილობამ (1931 წ. იანვარი). ყრილობამ თავის რეზოლუციაში აღნიშნა, რომ, ... უახლოესი პერიოდისათვის კომკავშირის ყველაზე მნიშვნელოვანი ამოცანა უნდა იყოს: კოლმეურნეობებში ყველა კომკავშირელის ჭეშმარიტად საყოველთაო ჩაბმა⁴⁷.

ამ მოთხოვნის საპასუხოდ ამიერკავკასიის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი მუშაობა ჩაატარეს. ასე მაგალითად, განჯის რაიონში სოფლის კომკავშირელების 75% შევიდა კოლმეურნეობაში⁴⁸. თუ 1931 წლის 1 იანვრისათვის ზესტაფონის რაიონის კოლმეურნეობებში გაერთიანებული იყო 548 კომკავშირელი, იმავე წლის ივლისისათვის ამ რიცხვმა 1274-ს მიაღწია⁴⁹.

1931 წლის დასაწყისისათვის საქართველოში კომკავშირელთა რიცხვი კოლმეურნეობებში შეადგენდა 41,6 %-ს, ხოლო აზერბაიჯანში 41,3%-ს⁵⁰. ასე-თივე მაღალი იყო ეს მაჩვენებელი სომხეთშიც.

ხუთწლედის მესამე და მეოთხე წელს განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო მხარის კომკავშირული ორგანიზაციების მუშაობა სპეციალური ტექნიკური კულტურების განვითარებისათვის ბრძოლის ფრონტზე. კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის 1931 წლის 11 მარტის დადგენილებით ჩაის პლანტაციებში სამუშაოდ თვენახევრის განმავლობაში მობილიზაცია უყვეს 3000 კომკავშირელს⁵¹. ზოელი 1931 წლის განმავლობაში ჩაის კულტურის განვითარების გეგმის შესასრულებლად საქართველოში მობილიზაციით გაყვანილი იქნა 3200 კომკავშირელი. იმავე წელს რესპუბლიკის კომკავშირის მიერ მოეწყო 4—6 დღიანი 3387 შაბათობა. ამ შაბათობაში მონაწილეობა მიიღო 33 ათასმა კომკავშირელმა⁵².

დიდი აქტივობით ხსიათდებოდა კომკავშირის მონაწილეობა ბამბის კულტურის განვითარებისათვის ბრძოლაში. ამ საქმეში განსაკუთრებულად ინიციატივას იჩენდა აზერბაიჯანის კომკავშირი. შაბათობებში და ლაშქრობებში, რომლებიც ბამბის პლანტაციებში მიმდინარეობდა, მონაწილეობა მიიღო რესპუბლიკის 23035 კომკავშირელმა⁵³. სპეციალური და ტექნიკური კულტურების განვითარების საქმეში არც სომხეთის კომკავშირმა შეასრულა ნაკლები

⁴⁷ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ, т. I, М. 1969, გვ. 473.

⁴⁸ Газ. «Молодой рабочий». 24 марта 1931 г.

⁴⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 96, აღწ. 1, საქმე 382, ფურც. 13.

⁵⁰ Газ. «Молодой рабочий», 11 января 1931 г.

⁵¹ Газ. «Молодой рабочий», 14 марта 1931 г.

⁵² საქართველოს კომკავშირის ისტორია, თბ., 1968, გვ. 197.

⁵³ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 159, აღწ. 2, საქმე 31, ფურც. 25.

როლი. რესპუბლიკის ჰაბტუკებმა და ქალიშვილებმა ამ კულტურების მოვლისა და განვითარებისათვის განიომუშავეს 18000 სამუშაო დღე⁵⁴. კომკავშირისათვის არანაკლები მნიშვნელობის საბრძოლო ფრონტს წარმოადგენდა თამბაქოს კულტურის განვითარებისა და დამზადებისათვის ბრძოლა. ამ უბანზე განსაკუთრებული აქტივობით გამოირჩევიდნენ აფხაზი კომკავშირელები და ახალგაზრდები. მათ მოაწყვეს 169 შაბათობა, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო 18481 კომკავშირელმა და კავშირგარეშე ახალგაზრდამ⁵⁵.

ასეთ ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციები სოფლის მეურნეობის ყველა დარგში. ჭაგრამ კომკავშირელთა და ახალგაზრდების მუშაობა აღნიშნულით როდი ამოიწურება. — ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ ახალ კოლექტიურ მეურნეობათა შექმნასა და განმტკიცებაში. 1931 წელს საქართველოს კომკავშირის ინიციატივით 18 რაიონში ჩამოყალიბდა 119 კოლმეურნეობა⁵⁶, ამდენსავე რაიონში აზერბაიჯანში კი ასევე კომკავშირელთა ძალებით შეიქმნა 92 კოლმეურნეობა⁵⁷.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის განვითარებისათვის ბრძოლაში კიდევ უფრო მრავალფეროვანი ხდება ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების მუშაობა 1932 წელს. ამ წელს კომკავშირის მთავარი მიზანი სასოფლო-სააეურნეო მუშაობის ფრონტზე იყო კოლმეურნეობათა სანეურნეო და ორგანიზაციული განმტკიცება და მათში რაც შეიძლება მეტი ღარიბი და საშუალო გლეხთა ფართო მასების მიზიდვა. როგორც ცნობილია, 1932 წლის 4 თებერვალს პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო სპეციალური დადგენილება „კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-სამეურნეო განმტკიცების მორიგი ღონისძიებების შესახებ“.

ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციები მხარში ამოუდგნენ პარტიულ ორგანიზაციებს აღნიშნული დადგენილების ცხოვრებაში გასატარებლად. აღნიშნულ საკითხს მიუძღვნა თავისი მუშაობა კომკავშირის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის მესამე პლენუმმა (1932 წ. ნოემბერი). პლენუმზე აღინიშნა, რომ კომკავშირმა დიდი როლი შეასრულა საკოლმეურნეო კადრების მომზადების, შრომითი დისციპლინის განმტკიცებისა და კოლმეურნეობებში სანარდო სისტემისა და შრომადღებების მიხედვით შემოსავლის განაწილების შემოღებისა და დანკვიდრების საქმეში⁵⁸.

საბჭოების მე-6 საკავშირო ყრილობის (1931 წ. მარტი) საფუძველზე კოლმეურნეობებში შემოღებული იქნა შრომადღებები და დაწესდა საწარმოო ბრიგადების სისტემა. საკოლმეურნეო საწარმოო ბრიგადა კოლმეურნეთა მუდმივი შენადგენლობით იქცა საკოლმეურნეო წარმოების ძირითად უჯრედად. კომკავშირელთა ინიციატივით 1932 წელს სოფლად მასაობრივად იქმნებოდა საკოლმეურნეო საწარმოო დამკვრელური ბრიგადები, რომელთა წევრები აღწევდნენ მუშაობის მაღალ მაჩვენებლებს.

კომკავშირული ბრიგადები აძლევდნენ გლეხობასა და უპარტიო ახალგაზრდობას არონითი გმირობის შესანიშნავ მაგალითებს. აგდამის რაიონში

⁵⁴ П. Вершков, Комсомол Закавказья в третьем решающем году пятилетки, Тифлис, 1931, გვ. 39.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ საქართველოს კომკავშირის ისტორია, გვ. 98.

⁵⁷ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 1591, ფურც. 20.

⁵⁸ Газ. «Заря Востока», 22 ноября 1932 г.

(აზერბაიჯანი) ჩამოყალიბდა 210 კომკავშირული საწარმოო ბრიგადა, რომლის წევრები იყვნენ სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარების ინიციატორები და დამკვერლები⁵⁹. ზუგდიდის რაიონის სოფ. ჭაქენჯის კომკავშირულმა ბრიგადამ, რომელსაც კომკავშირული ორგანიზაციის მდივანი ნარსია ხელმძღვანელობდა, გააჩაღა შიდა საბრიგადო შეჯიბრება და მიაღწია იმას, რომ ბრიგადის თითოეული წევრი ჩაის პლანტაციაში ნაცვლად 15 კვადრატული მეტრისა, აშუშავებდა 30 კვადრატულ მეტრს⁶⁰. კურდუქულის რაიონის სოფ. ჭაფინდის (სომხეთი) მოწინავე კომკავშირელის ა. კარაპეტიახის სახელი იყო ყველაზე პოპულარული მთელ სოფელში. ის დღეში კრეფდა 110—115 კილოგრამ ბამბას. მან მთლიანად 2 ტონის ნაცვლად მოკრიფა 3 ტონა ბამბა და სახელი გაითქვა მთელს რესპუბლიკაში.⁶¹

კოლმეურნეობათა სამეურნეო—ორგანიზაციული და პოლიტიკური განმტკიცებისათვის ბრძოლაში დიდი როლი შეასრულა პარტიული და კომკავშირული უჯრედების მუშაობის გარდაქმნამ საწარმოო პრინციპის საფუძველზე. ამ საქმეში დიდი როლი შეასრულა საკავშირო კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1933 წლის 15 ივნისის დადგენილებამ „მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების პოლიტგანყოფილებათა მუშაობის, საკოლმეურნეო უჯრედებისა და პოლიტგანყოფილებების და რაიკომების ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ“. პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციების ტერიტორიულიდან საწარმოო პრინციპზე გადასვლას ჰქონდა ის მნიშვნელობა, რომ ამჟამად მთელი მუშაობის სიმძიმე გადატანილი იყო უშუალოდ ბრიგადაში, რგოლში, ფერმაში. რამდენიმე თვის განმავლობაში შესამჩნევად გაიზარდა საკოლმეურნეო კომკავშირული ორგანიზაციების რიცხვი. ასე მაგალითად, ამ უკანასკნელთა რიცხვი 689-დან კომკავშირული მუშაობის გარდაქმნის შემდეგ სომხეთში გაიზარდა 829-მდე⁶². აზერბაიჯანში 22 რაიონის მაგალითზე 700-დან 988-მდე⁶³. ხოლო საქართველოში ამ მაჩვენებელმა 1933 წლისათვის მიაღწია 2276-ს⁶⁴.

ახალგაზრდობაზე ყოველდღიური პარტიული გავლენის გაძლიერების საქმეში დიდი როლი შეასრულა პარტიის XVII ყრილობის საფუძველზე სოფლად შექმნილმა პარტიულ-კომკავშირულმა ჯგუფებმა. ეს ჯგუფები იქმნებოდა იმ კოლმეურნეობებში, სადაც კომუნისტთა შემადგენლობა 3-ზე ნაკლები იყო. აზერბაიჯანის კოლმეურნეობებში ამ პერიოდისათვის ასეთი ჯგუფები იყო 623⁶⁵. ხოლო სომხეთში — 88⁶⁶. პარტიულ-კომკავშირული ჯგუფები, რომლებიც თავიანთ ირგვლივ აერთიანებდნენ ათასობით სოფლის კომკავშირელს, გახდნენ ახალგაზრდობის აღზრდის უმნიშვნელოვანეს სკოლად.

განუხრელად იზრდებოდა კომკავშირული აქტივი. ბევრი კომკავშირელი მუშაობდა კოლმეურნეობათა თავმჯდომარეებად, ბრიგადირებად, მოანგარი-

⁵⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 80, ფურც. 6.

⁶⁰ Газ. «Заря Востока», 4 сентября 1932 года.

⁶¹ Газ. «Молодой рабочий», 6 августа 1933 года.

⁶² А. Г. Д а в т я н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

⁶³ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 778, ფურც. 156.

⁶⁴ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 674.

⁶⁵ Очерки истории коммунистических организаций Азербайджана, Баку, 1963, გვ. 507.

⁶⁶ Очерки истории коммунистических организаций Армении. Ереван, 1967, გვ. 358.

შეებად, აგრონომებად და სხვა პასუხსაგებ თანამდებობებზე. მარტო საქართველოში ამ პერიოდისათვის 35 რაიონში კოლმეურნეობათა გამგეობების თამჯდომარეებად და წევრებად, ბრიგადირებად და მონაგარიშეებად მუშაობდა 4 ათასამდე კომკავშირელი. მოწინავე კომკავშირელებისაგან ამზადდებდნენ მექანიზატორთა კადრებს — მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების ტრაქტორისტებს, კომბაინერებს, მძღოლებს, მექანიკოსებს⁶⁷. მთლიანად ამიერკავკასიაში კი 1933 წლის საგაზაფხულო თესვის პერიოდისათვის კოლმეურნეობათა თამჯდომარეებად მომზადდა 1410 კაცი, რომელთაგან 352 კომკავშირელი იყო. 4750 ბრიგადირიდან კომკავშირელი იყო 1650 75 კომკავშირელი მუშაობდა ფერმის გამგედ, ხოლო 444 კომკავშირელი — მონაგარიშედ⁶⁸.

კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-სამეურნეო და პოლიტიკური განმტკიცებისათვის დიდი როლი შეასრულეს ქალაქის კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა. ასე მაგალითად, ერევნის საქალაქო კომკავშირულმა ორგანიზაციამ 1933 წლის 15 თებერვლიდან 20 მაისამდე სოფლად გაგზავნა 300 ბრიგადა სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და მანქანების შესაკეთებლად⁶⁹, ამავე მიზნით ბაქოდან სოფლად გაიგზავნა 267 კომკავშირელი⁷⁰. მარტო ქ. თბილისის ორჯონიკიძის სახელობის კომკავშირულმა ორგანიზაციამ თავის საშეფო სოფელში გაგზავნა 5 ბრიგადა, ერთი აგიტ-ბრიგადა, 2 ექიმი, 5 მონაგარიშე მუდმივ და 6 დროებით სამუშაოდ⁷¹.

ქალაქის დახმარებას სოფელზე ჰქონდა უდიდესი მნიშვნელობა მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის განმტკიცების საქმეში, იგი ნათლად მიუთითებდა მუშათა კლასის ხელმძღვანელ როლზე საკოლმეურნეო მშენებლობაში.

საკოლმეურნეო ცხოვრებაში ამიერკავკასიის კომკავშირის აქტიურ ხელმძღვანელ როლზე კიდევ უფრო ნათლად მიუთითებდა საკოლმეურნეო კომკავშირული უჯრედების რიცხვი. მეორე ხუთწლედის დასაწყისისათვის მთელ ამიერკავკასიაში საკოლმეურნეო საქმიანობაში ჩაბმული იყო 83 ათასი კომკავშირელი. ამ დროისათვის კომკავშირული უჯრედები შექმნილი იყო 4298 კოლმეურნეობაში. განსაკუთრებით დიდი იყო კომკავშირული უჯრედების რაოდენობა და მნიშვნელობა იმ კოლმეურნეობებში, სადაც ჯერ კიდევ არ იყო შექმნილი პარტიული უჯრედები. 1933 წლის პირველი ივლისისათვის კი ასეთი კოლმეურნეობები ამიერკავკასიაში იყო 2625⁷². პარტიული ორგანიზაციები ამ უჯრედების მეშვეობით ახორციელებდნენ კოლმეურნეობებისადმი ხელმძღვანელობასა და დახმარებას. ეს კომკავშირული უჯრედები იყო სოფლად პარტიის პოლიტიკის საუკეთესო გამტარებლები.

საკოლმეურნეო მოძრაობის არნახული ტემპებით განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა კომკავშირის ორგანიზაციული და იდეურ-პოლიტიკური მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესება. კომკავშირულ მშენებლობაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს კომკავშირული რიგების ზრდას და განმტკიცებას. ამ მიმართებით ძალზე დიდი როლი შეასრულეს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ისეთმა მნიშვნელოვანმა გადაწყვეტილებებმა, როგორიც

⁶⁷ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 674.

⁶⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 829, ფურც. 174.

⁶⁹ Газ. «Молодой рабочий», 12 июня 1933 года.

⁷⁰ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 860, ფურც. 26.

⁷¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე 750, ფურც. 35.

⁷² Газ. «Заря Востока», 24 июля 1933 г.

იყო: „კომკავშირის მუშაობის მდგომარეობის შესახებ“ (1930 წლის დეკემბერი), „კომკავშირის საკოლმეურნეო უჯრედების მუშაობის შესახებ“ (1931 წლის სექტემბერი) და სხვ. პარტიის მოთხოვნის საპასუხოდ ამიერკავკასიის კომკავშირმა თავისი რიგების ზრდისა და რეგულირებისათვის დიდი მუშაობა ჩაატარა. ასე მაგალითად, თუ 1930 წლის 1 ივლისისათვის მხარის კომკავშირული ორგანიზაცია თავის რიგებში ითვლიდა 233851 კაცს, 1933 წლის 1 ოქტომბრისათვის კი ამ რიცხვმა 310095-ს მიაღწია⁷³.

ამიერკავკასიის კომკავშირული ორგანიზაციების რიგების ზრდა ძირითადად სოფლის ახალგაზრდობის ბაზაზე სწარმოებდა. 1933 წლის 1 აპრილისათვის სოფლის ტერიტორიაში დასაქმებული იყო 122441 კომკავშირელი, მათგან საკოლმეურნეო წარმოებაში ჩაბმული იყო 73,4%⁷⁴.

კომკავშირის რიგებში ასევე განუხრელად იზრდებოდა პარტიული ბირთვის რაოდენობაც. თუ 1931 წლის იანვარში მხარის კომკავშირის პარტიული ბირთვი შეადგენდა 7,1%-ს, ერთი წლის შემდეგ კი ამ მაჩვენებელმა 9,9% შეადგინა⁷⁵. პარტიული ბირთვის ასეთმა ზრდამ გადანწყვეტი როლი შეასრულა კომკავშირის იდეური და ორგანიზაციული განტკიცების საქმეში. განსაკუთრებით გაძლიერდა კომკავშირზე პარტიული ხელმძღვანელობა პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1932 წლის 7 სექტემბრის ენობილი დადგენილების — „კომკავშირზე დახმარების ღონისძიებათა შესახებ“ მიღების შემდეგ. პარტიის რაიკომები რეგულარულად ამოწმებდნენ კომკავშირის კომიტეტების მუშაობას. ისინი ხშირად ისმენდნენ მათ საანგარიშო მოხსენებებს, ყოფდნენ სპეციალურ ბრიგადებს, რომლებიც არკვევდნენ, თუ როგორ ხელმძღვანელობდნენ პარტიული უჯრედები კომკავშირს და სხვ. გადაისინჯა კომკავშირულ უჯრედებზე მიმდგრებულ კომუნისტთა შემადგენლობა. განუხრელად იზრდებოდა ამ უკანასკნელის რიცხობრივი რაოდენობა და გავლენის მასშტაბები. 1930 წლისათვის ამ მნიშვნელოვან პარტიულ დავალებას აზერბაიჯანში ასრულებდა 1500 კომუნისტი⁷⁶. აქვე 1933—1936 წლების განმავლობაში ხელმძღვანელ სამუშაოზე გაიგზავნა 130 პარტიული მუშაკი. ამავე წლებში 620 ხელმძღვანელი კომკავშირელი აქტივისტი სწავლობდა პარტიულ კურსებზე, 100-მა დაამთავრა უმაღლესი პარტიული და კომკავშირული კურსები⁷⁷, ანალოგიური მუშაობა სწარმოებდა საქართველოსა და სომხეთში.

სოციალისტური მშენებლობის წლებში პარტიულ და საბჭოთა სამუშაოზე გაიგზავნა ათასობით ახალგაზრდა კომუნისტი, რომლებიც ამავე დროს იყვნენ კომკავშირელებიც. 1930 წლის 1 აპრილისათვის ამიერკავკასიაში სულ იყო 87021 კომუნისტი, აქედან 15121 კომუნისტი იმყოფებოდა კომკავშირელთა რიგებში, განსაკუთრებით გაიზარდა ასეთი კომუნისტების რიცხვი პირველი ხუთწლედის ბოლოს და 1933 წლის 1 იანვრისათვის მან 36579-ს მიაღწია⁷⁸.

⁷³ პარტიული არქივი (თბილისი). ფონდი 95, აღწ. 1, საქმე, 830, ფურც. 13.

⁷⁴ იქვე, საქმე 830, ფურც. 177.

⁷⁵ იქვე, საქმე 976, ფურც. 121.

⁷⁶ პარტიული არქივი (ბაქო), ფონდი 158, აღწ. 4, საქმე 1779, ფურც. 93.

⁷⁷ Славный путь ленинского комсомола, М., 1974, т. I, стр. 510.

⁷⁸ К VII съезду коммунистических организаций Закавказья. Тифлис. 1934, გვ. 137.

ამიერკავკასიის კომკავშირი იძლეოდა იმის ბრწყინვალე ნიმუშს, თუ როგორი ენერგიითა და ალტყინებით უნდა წარმოებდეს ბრძოლა ყოველი ახალი საქმის პრაქტიკულად განხორციელებისათვის. ერთ-ერთი ასეთი ახალი წამოწყება იყო აფხაზეთის კომკავშირული ორგანიზაციის ინიციატივა — გადაქცეულიყო ამიერკავკასია საბჭოთა ფლორიდად. აფხაზეთის კომკავშირმა საბჭოთა ფლორიდისათვის ბრძოლაში სოცშეჯიბრში გამოიწვია აჭარის კომკავშირული ორგანიზაცია. სულ მალე კი ამ საყოველთაო საქმეში ჩაებნენ მხარის ყველა დანარჩენი სუბტროპიკული რაიონის კომკავშირლები.

საქართველოს კომკავშირულმა ორგანიზაციებმა დიდი დახმარება გაუწიეს აზერბაიჯანის, ლენქორანისა და ასტარის რაიონების მშრომელებს სუბტროპიკული კულტურების განვითარების საქმეში. ამ რაიონებში ორჯერ გაიგზავნა სპეციალისტების ბრიგადა სუბტროპიკული კულტურების დანერგვისა და გახვითარების საქმეში თეორიული და პრაქტიკული დახმარების გასაწევად. ყოველივე ეს კი დიდად უწყობდა ხელს არა მარტო სუბტროპიკული კულტურების განვითარებას მოძმე აზერბაიჯანის ზღვისპირა რაიონებში, არამედ ამ ორი რესპუბლიკის მშრომელი ახალგაზრდობის ინტერნაციონალურა სულისკვეთებით აღზრდას.

სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დამთავრების საქმეში დიდი როლი შეასრულა სოფლად გაშლილმა მასობრივმა სტახანოვურმა მოძრაობამ. ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობაში პირველი სტახანოველი კომკავშირლები იყვნენ მ. მამედოვი, ბ. ბაგიროვა, ა. ალიევა, ს. საფაროვი (აზერბაიჯანი), ა. ლუღუშაური, ა. მოხევე, მ. ფუნდუკიძე, დ. ნაკაშიძე (საქართველო), გ. მარჯანიანი, ე. აკოპიანი, კ. დარბინიანი, ს. მირზოიანი, კ. სიმონიანი (სომხეთი) და სხვ.

სტახანოვერი მოძრაობის ფართო გაშლამ დიდი როლი შეასრულა ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის დროულად დამთავრების საქმეში. 1936 წლის აპრილისათვის ამიერკავკასიის რესპუბლიკების კოლმეურნეობებში გაერთიანებული იყო მთელი გლეხური მეურნეობების 76,4%⁹⁵. ხოლო მეორე ზუთწლედის ბოლოსათვის ამიერკავკასიაში ძირითადად დამთავრდა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია. სოფლად დამკვიდრდა ახალი სოციალისტური ცხოვრება, რაშიც დიდი კომკავშირის როლიც.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს უახლესი ისტორიის განყოფილებამ

⁹⁵ საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 660, აღწ. 1, საქმე 6695, ფ. 2.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი ზურაბ ანაბაძე

აფხაზეთის ისტორიისა და ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობათა შესწავლა ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში

ქართველი და აფხაზი ხალხები მჭიდროდ არიან დაკავშირებული ერთმანეთთან, ერთად გაიარეს გრძელი და რთული ისტორიული გზა. მრავალმხრივმა სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლებში ერთად ურთიერთობამ, დაღვრილმა სისხლმა განსაზღვრა მათი ტრადიციული მეგობრობა.

ქართველი და აფხაზი ხალხების ზანგრძლივმა საერთო ისტორიულმა ცხოვრებამ განაპირობა მათს კულტურასა და ყოფაში ბევრი საერთო ნიშნის არსებობა. აფხაზური კულტურა ისტორიულად ქართულ კულტურასთან მჭიდრო კავშირში მისი ცხოველმყოფელი გავლენის პირობებში ვითარდებოდა. საუკუნეების მანძილზე ქართველები და აფხაზები ქმნიდნენ ერთ საერთო კულტურას, რომელსაც თითოეულისათვის გარკვეული თვითმყოფადობა ახასიათებდა.

აფხაზეთი ისტორიულად საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ორგანული შემადგენელი ნაწილი იყო. ამდენად, მისი ისტორიის საკითხებიც საქართველოს ისტორიასთან მჭიდრო კავშირში განიხილებოდა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში, საცხებით ბუნებრივია, აფხაზეთის ისტორიის, საქართველოს ისტორიაში მისი როლისა და ადგილის, ქართულ-აფხაზური მრავალმხრივი ურთიერთობის საკითხები ყოველთვის ცხოველი ინტერესის საგანს წარმოადგენდა. ამიტომაც, შეიძლება ითქვას, არ არსებობს საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილი ისეთი საერთო ნაშრომი, რომელშიც აფხაზეთის ისტორიაც მეტ-ნაკლებად არ იყოს წარმოდგენილი. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ივ. ჯავახიშვილის მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა, განსაკუთრებით მისი მრავალგზის გამოცემული „ქართველი ერის ისტორიის“ ოთხტომეული.

ქართველი არქეოლოგების გამოკვლევების მიხედვით აფხაზეთში კოლხური კულტურის თავისებური ლოკალური ვარიანტია გავრცელებული¹. დ. ქორიძის თანახმად, აფხაზეთში გავრცელებული კოლხური კულტურის დამოუკიდებელი ლოკალური ვარიანტისათვის თვალის გადევნება შეიძლება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან².

ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი, ზ. ანჩაბაძე, ო. ჭაფარიძე და ბევრი სხვა მკვლევარი თვლიან, რომ კოლხური კულტურის შემქმნელნი არიან ქართველებისა და აფხაზების უშუალო წინაპრები.

ქართული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთაგან აფხაზეთის ისტორიის

¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 144.

² დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 14.

პრობლემატიკას დიდი ადგილი დაუთმო თავის ნაშრომებში ს. ჯანაშიამ. ნაშრომში „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“ იგი საგანგებოდ ჩერდება აფხაზეთზე, ახასიათებს მის სოციალურ და პოლიტიკურ ვითარებას, იქ სოციალური დიფერენციაციის საკმაო დაწინაურებულობას, რაც სათანადო სოციალურ საყრდენს უქმნიდა მთავრების ხელისუფლებას. აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთის ქვეყნებში გადაწყვენი საუღელტეხილო გზების არსებობა განსაზღვრავდა მის მნიშვნელოვან სტრატეგიულ მდებარეობას. ბიზანტიის ქვეშევრდომი ტირანი მთავრების დამხობა, ბიზანტიისაგან განდგომა და ახალი მთავრების გაჩენა, რომლებიც ახალგაზრდა ფეოდალური კლასის წინამძღოლნი იყვნენ, ს. ჯანაშიას შეფასებით, მოასწავებდა ფეოდალურ რევოლუციას ამ რეგიონში.

ნაშრომში „საქართველო აღმოსავლეთი ფეოდალიზაციის გზაზე“ ს. ჯანაშია დაწვრილებით აანალიზებს ფლავიუს არიანეს ცნობებს ლაზების, აბაზგების, აფსილებისა და სხვა ტომების შესახებ³. იგი ეხება დასავლეთ საქართველოში ბერძნულ-ბიზანტიური კულტურის ქართული კულტურის მიერ გამოდევნის პროცესს, რომლის შედეგადაც მიმდინარეობს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტომთა კულტურული დაახლოება, რომელიც წინ უსწრებს მათ პოლიტიკურ გაერთიანებას. ამ საქმეში იგი განსაკუთრებული როლის შესრულებას მიაწერს აბაზგების საერისთავოს განვითარებას და აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნას. აფხაზთა მეფეებმა IX ს-ის დამდეგისათვის არამარტო თავის ძველი სიუზერენების—ეგრისის მეფეების სამფლობელო დაიპყრეს, არამედ არგვეთიც დაისაკუთრეს და ქართლშიც შემოიჭრნენ. რაკი აფხაზთა მეფეებმა ფართო ტერიტორიაზე გაშალეს თავისი პოლიტიკური სუვერენიტეტი, ისინი იძულებულნი იყვნენ უფრო ფართო პოლიტიკა ეწარმოებინათ. მათ სატახტო ქალაქი ქუთაისში გადმოიტანეს. აფხაზთა სამეფოში ქართული მოსახლეობის არსებობა, მათი მეფეების ცდა — მთელი საქართველოს გააერთიანებელი დინასტიის როლი შეასრულონ, სამეურნეო აღმავლობის ნიადაგზე საქართველოს სწავადასხვა რაიონის დაახლოება ხელს უწყობდა დასავლეთ საქართველოში აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო კულტურის შეჭრას. IX ს-ში აფხაზთა სამეფოში ბერძნული ენა შეცვალა ქართულმა⁴.

ნაშრომში „აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის დროისა და პირობების შესახებ“ ს. ჯანაშია ლეონ II-ის მიერ აფხაზთა მეფის ტიტულის მიღების პირობად მიიჩნევდა ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებას და ხაზართა მეფის მიერ ლეონისათვის — ქალის ხაზით თავის შვილიშვილისათვის — მხარდაჭერას. ქრონოლოგიურად ამ მოვლენას იგი 797 წლის ახლო ხანებს უკავშირებს⁵.

საყურადღებოა ს. ჯანაშიას გამოკვლევა „გიორგი შერვაშიძე. ნარკვევი აფხაზეთისა და სამეგრელოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან“ (თბ., 1939) ს. ჯანაშიამ მდიდარი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე აჩვენა აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და იქ რუსული მმართველობის შემოღების დრო და პირობები, ახსნა აფხაზეთში გლეხთა 1866 წლის დიდი აჯანყების მიზეზები, მოგვცა მისი ისტორია. ნაშრომში დიდი ადგილი დაეთმო აფხაზეთ-სა-

³ З. А н ч а б а д з е, Вопросы истории Абхазии в трудах акад. С. Джанашиа, Труды, Абхазского института языка, культуры и истории им. Д. Н. Гулия, 1945.

⁴ ს. ჯანაშია, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 66—77.

⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 244—245.

⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 322—341.

ქართველთა კულტურული ურთიერთობის ისტორიის საკითხებს, განისაზღვრა გ. შარვაშიძის ადგილი ქართული კულტურის ისტორიაში. მეკლევარი ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ გ. შარვაშიძე იყო აფხაზი პოლენე, ქართული სამწერლობო სკოლის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, რომ მის მჭიდრო კავშირს ქართულ კულტურულ სამყაროსთან თავისი ისტორიული საფუძვლები ჰქონდა. ასეთ საფუძვლად კი მას მიაჩნდა ის, რომ უკვე აფხაზთა სამეფოში, IX ს-ის მეორე ნახევრიდან მაინც, სახელმწიფოს, მწიგნობრობისა და ეკლესიის ენა იყო ქართული, შემდეგ შედიოდა ქართულ ფეოდალურ მონარქიაში და მთლიანად იყო მოქცეული ქართული კულტურის წრეში (გვ. 28). ქართულ ენას და კულტურას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს გვიანფეოდალურ ხანაშიც, როცა საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა და წარმოიქმნა აფხაზთა სამთავრო. ამ ისტორიული ტრადიციის ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელი იყო გ. შარვაშიძე.

ს. ჯანაშია ქართულ კულტურულ მოღვაწეთა ამ წრეს მიაკუთვნებდა აფხაზ მოღვაწეს დავით ჩქოტუას, რომელსაც მიუძღვნა ნარკვევი „დავით ჩქოტუა და მისი ნარკვევი რუსთაველის პოემის შესახებ“.

აფხაზეთის ისტორიის საკითხებზე საყურადღებო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ნ. ბერძენიშვილს. მის ნაშრომში „სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში“⁷ დიდი ადგილი დაეთმო აფხაზეთის სამეფოში (დასავლეთ საქართველოში) ქართული ენის, დამწერლობის და ლეთისმსახურების გაერცელებას.

ნ. ბერძენიშვილი, აღნიშნავდა ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების ტრადიციულ მჭიდრო ურთიერთობას, მიუთითებდა ამ საქმეში აფხაზთა მთავრების როლზეც. „აფხაზი მთავრები თუ გაერთიანებული საქართველოს მეფეები სულ უფრო და უფრო სამხედრო-პოლიტიკურ და კულტურულ ურთიერთობას აბამდნენ თავის ამ ჩრდილოეთის მომკმე მეზობლებთან“⁸.

ნ. ბერძენიშვილმა რეცენზიაში პ. ინგოროყვას წიგნზე „გიორგი მერჩულე“ ხაზი გაუსვა ქართული ფეოდალური ხალხის შემადგენლობაში მრავალი ქართველური და არაქართველური წარმოშობის ტომის შესვლის ფაქტს, გვიჩვენა ის პირობები, რომელთაც განსაზღვრეს მოვლენა. მეცნიერმა იგი იბერიის აღმავლობის, მისი კულტურული ჰეგემონობის შედეგად მიიჩნია, რის გამოც „არა ქართის მოღმის ერთი ტომის შვილები თავდადებით მოღვაწეობდნენ ქართული კულტურის თუ ქართული სახელმწიფოს სარბიელზე, ფეოდალური ამ ჰეგემონობის შედეგი იყო, რომ „გაქართდა“, ე. ი. ორგანულად ეზიარა ქართულ კულტურას აფხაზური, მეგრული, სვანური, ოსური თუ პერული მაღალფეოდალური საზოგადოება. აფხაზი შერვაშიძის „ქართველობა“ ამ ფეოდალურ გვარის ტომობრივი წარმოშობილობის შედეგი კი არ იყო, არამედ მისი კულტურული გაქართველებისა. ასეთები იყვნენ ეს ანჩაბაძე — გონგლობაძე ძეგლები... და სხვა ათასი“⁹.

აფხაზი ხალხის ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის, ქართულ სამყაროსთან მათი მჭიდრო ურთიერთობის არაერთი საყურადღებო საკითხი გაშუქებულია გ. მელიქიშვილის ნაშრომებში. წიგნში „საქართველოს ძველი ისტორი-

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 5—56.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი და სხვ. საქართველოს ისტორია (დამხმარე სახელმძღვანელო) თბ., 1959, გვ. 204—205.

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ჟურნ., „მნათობი“, 1956, № 12, გვ. 129.

ისათვის¹⁰ დიდი ადგილი უკავია აფხაზი ტომების უძველესი განსახლების, მათი სოციალური განვითარებისა და პოლიტიკური კონსოლიდაციის, დასავლეთ საქართველოს სხვა ტომებთან თუ ანტიკურ სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხებს.

აფხაზეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიის მრავალი საკითხია აღძრული გ. მელიქიშვილის ნაშრომში „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიისათვის“ (თბ., 1965). აფხაზური ტომების უძველესი განსახლების, მათი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული განვითარების საკითხები ფართოდ აისახა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველ ტომში (1970 წ.), რომლის რედაქტორი და სათანადო თავების ავტორი გ. მელიქიშვილია. მსჯელობს რა შავი ზღვის სანაპიროს ბერძნულ კოლონიზაციაზე, მათ შორის აფხაზეთის სანაპიროზე გაჩენილ კოლონიებზე (გიენოსი, პიტუნტი, დიოსკურია), ავტორი სპეციალურ ლიტერატურაზე დაყრდნობით იმ აზრს ავითარებს, რომ საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ქალაქების ბერძნულმა მოსახლეობამ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში რამდენიმე დამოუკიდებელი და მნიშვნელოვანი როლის შესრულება ვერ შეძლო. ეს კოლონიები ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის ძლიერ გავლენაში მოექცნენ და მათ სავაჭრო ცენტრებად იქცნენ. ეს მოვლენა ახსნილია ადგილობრივი მოსახლეობის განვითარებისა და კონსოლიდაციის მაღალი დონით.

გ. მელიქიშვილმა ისტორიული წყაროების მონაცემების კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე გადასინჯა ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული ტრადიციული შეხედულება, რომლის მიხედვითაც საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის მესვეურობა ტაო-კლარჯეთს მიეწერება. მკვლევარმა წამოაყენა წინადადება, რომ საკითხი მესვეურობის შესახებ უნდა გადაწყდეს ბიზანტიასთან ტაო-კლარჯეთისა და აფხაზეთის სამეფოს განსხვავებული ურთიერთობის გათვალისწინებით (ტაო-კლარჯეთი ბიზანტიის ვასალი იყო, აფხაზეთის სამეფო კი ბიზანტიისაგან განდგომისა და მასთან ბრძოლის ვითარებაში შეიქმნა, მტრული ურთიერთობა მათ შორის შემდგომაც არ შეწყდა (გ. მელიქიშვილის მტკიცებით, საქართველოს გაერთიანების ინიციატორსა და განმახორციელებლის როლში გამოვიდნენ აფხაზეთის სამეფო და მისი მმართველი წრეები, რასაც ღრმა საფუძველი ჰქონდა. ეს საფუძველი იყო საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებს შორის ფეოდალურ ურთიერთობათა განმთავრების დონეში არსებული განსხვავება, კერძოდ კი აფხაზეთის სამეფოს მკვეთრი განსხვავება სოციალური განვითარების თვალსაზრისით ტაო-კლარჯეთისა და ქართლისაგან. აფხაზეთში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებლობა, სოციალურად მცირედ დიფერენცირებული საზოგადოებისა და თავისუფალ მწარმოებელთა ფართო მასის არსებობა განსაზღვრავდა აფხაზთა მთავრების დასაყრდენი ბაზის სიფართოვეს, რამაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა სამთავროს შემდგომ წარმატებაში — მათი ჰეგემონობით მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებაში. აფხაზეთის წარმატება განსაზღვრა აგრეთვე მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობის დამყარებამ ხაზარებთან¹¹.

აფხაზი ხალხის ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის არაერთი მნიშვნე-

¹⁰ Г. Л. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959.

¹¹ გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973. 50.

ლოვანი პრობლემა გაშუქდა ზ. ანჩაბაძის სპეციალურ გამოკვლევებში¹². აფხაზი ხალხის ისტორია მათში განხილულია ქართულ სამყაროსთან ურთიერთობის ასპექტში. მაგ., მონოგრაფია „შუა საუკუნეების აფხაზეთის ისტორიიდან“ ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველში აფხაზი ხალხის ეთნიკური განვითარება შუქდება, მეორე ნაწილი კი მიძღვნილია ქართულ-აფხაზური ურთიერთობისადმი შუა საუკუნეებში. აქ თანმიმდევრულად არის ნაჩვენები აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნისა და განვითარების პროცესი, მისი ჰეგემონობით დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება, მონაწილეობა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის შექმნაში, მისი ადგილი ამ მონარქიის სისტემაში, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ გვიანფეოდალური აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნის გარემოებები და მისი ურთიერთობა თანადროულ დასავლურ ქართულ ერთეულებთან (იმერეთის სამეფო, სამეგრელოს სამთავრო და სხვ.)

ზ. ანჩაბაძეს ეკუთვნის არაერთი მეცნიერულ-პოპულარული ნარკვევი ქართველი და აფხაზი ხალხების მეგობრობაზე, უცხოელ დამპყრობლებთან მათ ერთობლივ ბრძოლაზე¹³.

ზ. ანჩაბაძე კონკრეტული ისტორიული ფაქტების საფუძველზე დამაჯერებლად აჩვენებს იმ ავტორთა ცდების უმართებულობას, რომლებიც ერთ შემთხვევაში აფხაზთა სამეფოს აფხაზთა ეროვნულ სახელმწიფოდ განიხილავენ, მეორე შემთხვევაში კი სავსებით უგულებელყოფენ ამ სამეფოს ისტორიაში საკუთრივ აფხაზი ეთნოსის როლს.

ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის კვლევის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა გ. ძიძარიაშვილმა. გ. ანჩაბაძის თანაავტორობით გამოცემული დასახელებულ ნარკვევებს გარდა, გ. ძიძარიაშვილმა აღნიშნულ საკითხებს სხვა ნაშრომებშიც ეხება. ნაშრომებში «Очерки истории Абхазии (1910—1921)» (სოხუმი, 1963) და «Присоединение Абхазии к России и его историческое значение» (სოხუმი, 1960) ფართოდ არის გაშუქებული XIX—XX სს ქართულ-აფხაზური ისტორიული ურთიერთობანი. აფხაზეთის რუსეთთან შეერთების ერთ-ერთ პროგრესულ შედეგად გ. ძიძარიაშვილი ქართულ-აფხაზური ურთიერთობათა განმტკიცებასა და შემდგომ განვითარებას. ხაზი ესმევა იმ გარემოებას, რომ აფხაზეთის რუსეთთან შეერთება განპირობებული იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთებით. ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის შესწავლის თვალსაზრისით აღსანიშნავია მისი სტატია „XIX ს-ის ქართული კულტურის მოღვაწენი აფხაზეთის შესახებ“ („მნათობი“, 1962, № 7). სტატიაში გაშუქებულია ი. ჭავჭავაძის, აკ. წერეთლის, ი. გოგებაშვილისა და ს. მესხის დამოკიდებულება აფხაზი ხალხისადმი, მისი საკუთრივ პრობლემებისადმი.

ქართველი და აფხაზი ხალხების რევოლუციური თანამეგობრობის საკითხებს სათანადო ადგილი უკავია გ. ძიძარიაშვილს გამოკვლევაში «Очерки из истории борьбы за советский власть в Абхазии (1917—1918 წწ.)» (სოხუმი, 1968).

აფხაზეთის ისტორიის საკითხების კვლევაში გარკვეული წვლილი მიუძღვის ირ. ანთელავას. ამ მხრივ საგანგებო აღნიშვნის ღირსია მისი «Очерки истории Абхазии XVII—XVIII вв» (სოხუმი, 1949). მასში გაშუქებულია ქართულ-აფხა-

¹² История и культура древней Абхазии, М., 1964; Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII), Сухуми, 1959.

¹³ З. Анчабадзе, В. Качаравა, Вековая и нерушимая дружба братских грузинских и абхазских народов, 1969; З. Анчабадзе, Дружба вековая нерушимая, 1972.

ზური ურთიერთობის ზოგი ასპექტი, კერძოდ, ერთობლივი ბრძოლა თურქ დამპყრობელების წინააღმდეგ.

აფხაზეთის ისტორიის, ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნაში მისი მონაწილეობისა და ადგილის შესახებ ვრცელად საუბარი მ. ლორთქიფანიძის ნაშრომებში, რომელთაგან საგანგებოდ უნდა გამოვყოთ მისი „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX—X სს)“, (თბ., 1963), „საქართველო XI—XIII სს.“ (თბ., 1974) და სხვ. იგი თანავეტორია „აფხაზეთის ისტორიის ნარკვევების“ I ნაწილისა.

გვიანფეოდალური ხანის აფხაზეთის ისტორიის ზოგიერთი მომენტი გაშუქდა. დ. გვრიტიშვილის ნაშრომში „ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან“, I (XIII—XIV სს), 1962; II (XV—XVII სს), 1969; III (XVIII ს), 1970.

აფხაზეთის სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორია XIX-ის პირველ ნახევარში, კერძოდ, რუსეთთან მისი შეერთების ისტორია სათანადოდ აისახა მ. დუმბაძის მონოგრაფიაში „დასავლეთ საქართველო XIX ს-ის პირველ ნახევარში“ (თბ., 1957).

ნ. ლომოურის ნაშრომში „ეგრისის სამეფოს ისტორია“ (თბ., 1968) ეგრისის აფხაზეთთან ურთიერთობა უძველესი დროიდან V ს-მდე გარკვეულად აისახა.

ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის ისტორიის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვის თ. ჭურდულიას. მის კალამს ეკუთვნის ათეულობით ნარკვევი, მიძღვნილი აღნიშნული პრობლემებისადმი. 1974 წელს გამოვიდა მისი „ნარკვევები ქართულ-აფხაზური კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან“ (სოხუმი), რომელშიც შეჯამებულია მისი ხანგრძლივი კვლევის ზოგიერთი შედეგი. ნაშრომში გაშუქებულია ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ი. გოგებაშვილის, ს. მესხის დამოკიდებულება აფხაზების წარსულისა და აწმყოსადმი. აღნიშნულია, რომ ი. ჭავჭავაძის „ივერია“ ობიექტურად ასახავდა აფხაზების ცხოვრების მრავალ მხარეს, მასში ბევრი აფხაზი მოღვაწე თანამშრომლობდა. ნაშრომში ნაჩვენებია იმ ქართველ მეცნიერთა, კულტურულ და საზოგადო მოღვაწეთა საქმიანობა, რომლებიც აფხაზეთში ცხოვრობდნენ და წვლილი შეჰქონდათ აფხაზი ხალხის განათლებისა და კულტურის განვითარებაში (თ. სახოკია, პ. ჭარაია, ნ. ჯანაშია, დ. და კ. მაჭავარიანები, ა. ჭულელი, თ. ხუსკივაძე, ი. გეგია, მარიამ დადიანი-ანჩაბაძე და სხვები).

ნაშრომში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი XIX ს-ის აფხაზ საზოგადო მოღვაწეთა შემოქმედებას, მათ დამოკიდებულებას, ქართველი ხალხის მატერიალური და სულიერი კულტურისადმი, ნაჩვენებია მათი წვლილი ქართულ-აფხაზური ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობის განვითარება-გაღრმავებაში. ამ ნაწილში გაშუქებულია გრიგოლ შერვაშიძის, კონსტანტინე შერვაშიძის, გიორგი შერვაშიძის, გიორგი დიმიტრეს ძე შერვაშიძის, დავით ანჩაბაძის, დავით ჩქოტუას, სოლომონ ზვანბას, თომა ეშბას, დიმიტრი გულიას მოღვაწეობა, მათი კავშირი ქართველ მწერლებთან და მოღვაწეებთან, მათი ერთობლივი ბრძოლა ქართველი და აფხაზი ხალხების ეროვნული განთავისუფლებისათვის, პროგრესული განვითარებისათვის.

ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის საკითხებმა გარკვეული ასახვა პოვა საქართველოს ისტორიის სასკოლო და დამხმარე სახელმძღვანელოებში, აგრეთვე «Очерки истории Абхазии» (I—1960; II—1964, სოხუმი).

საქართველოს ცალკეული რეგიონების, მათ შორის აფხაზეთის ისტორია უძველესი დროიდან ჩვენს დრომდე ვრცლად არის ასახული „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რვატომეულში (შვიდი ტომი უკვე გამოვიდა 1970—1979 წწ). მათში აფხაზეთის, აფხაზი ხალხის ისტორია საქართველოს, ქართველი ხალხის ისტორიასთან ორგანულ კავშირშია განხილული.

თანამედროვე ეტაპზე საქართველოს კვ ცენტრალური კომიტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის ინიციატივით ქართულ-აფხაზური ისტორიული და კულტურული ურთიერთობის საკითხები ქართველი და აფხაზი ისტორიკოსების ერთობლივი შესწავლის ობიექტი ხდება. ეს სიახლე ორი მოძმე და მეზობელი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი მეგობრული შესწავლის საქმეში ახალი წარმატებების საწინდარია.

გულივარ იოგაშვილი

ცვლილებები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ ურთიერთობაში და საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივ- პოლიტიკური მისწრაფებანი XIX ს-ის რეფორმამდე პერიოდში

ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობა და პოლიტიკური შეუვალობა XVIII ს-ის მიწურულამდე საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარების დამახასიათებელი ტენდენცია იყო. ქალაქში მცხოვრები მოსახლეობის უმრავლესობას ყმა ვაჭრები და ხელოსნები შეადგენდნენ. ამ გარემოებას კარგად ახასიათებს იმდროინდელი საზოგადოებრივი აზრიც. ჯერ კიდევ ფარსადან გორგიჯანიძე, ხედავდა რა ფეოდალურ ძალმომრეობას საეპრო-საქალაქო წრეების მიმართ, ამ უკანასკნელთ მოუწოდებდა: „ასევე დაისწავლეთ და ხელმწიფეთა და თავადთა დაერიდენით... მდიდარი და მოძალადენი ძალით რჯიან ვაჭართა და უღონოთა, შენ რომ ჰქონდეს და სხვას მისცე, დიდი მადლია და რომ არ ჰქონდეს და გეჭირებოდეს, სიკვდილი სჯობს. საქონლის მრფარვით ქონება სჯობს: გაცხადებით ქონებასა“¹. „უფრო გვიან, დავით ბატონიშვილი აღნიშნავს: „ყოველ ქალაქში ყოველგვარი ვაჭრობა სწარმოებდა მეფისა და ქალაქების უფროსების მიერ დაწესებული ნიჭრით“-ო და ა. შ.

თავისუფალ წვრილ საქონელმწარმოებელთა სიმცირე და ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების გარკვეული ზვედრითი წონა თავისებურ იერს აძლევდა საქართველოს საქალაქო ცხოვრებას XIX ს-ის პირველ მესამედში. მიემართოთ საამისო ფაქტებს, ამჯერად დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე.

იმერეთის უკანასკნელი მეფე სოლომონ II და მთელი სამეფო სახლი საკმაო სიმდიდრისა და ყმა ვაჭარ-ხელოსანთა მფლობელად ჩანს. ამ პერიოდში (XIX ს-ის დასაწყისი) სამეფო ვაჭრებიდან ქუთაისში ცნობილი არიან: პაპუა და ბეჟან ქორქაშვილები, გრიგოლ მურადაშვილი, გაბრიელ პაპაშვილი, გოგიტა ფარსადანიშვილი, იესე რცხილაძე, დავით ოცხელი, ივანე და იოსებ გოკიელები² და სხვ. 1807 წლის ცნობით, მეფეს ქუთაისში ჰყავდა 110 ყმა ვაჭარი და ხელოსანი, საჩხერეში — 25, ჩხარში — 4 კომლი, ონში — 55, ხონში — 13³.

იმერეთის სამეფოს გარდა, ასეთსავე დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ სხვა სამთავროთა მფლობელები და აქ მცხოვრები ვაჭრები და ხელოს-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. ქ ა ქ ა ბ ა ძ ი ს გამოცემა, „საისტორიო მოამბე“, II, 1925, გვ. 316.

² Д. Пурцеладзе. Грузинские крестьянские грамоты, Тиф., 1882. Ст. III, საქართველოს სახელმწიფო ცენტ. ისტორიული არქივი (სსცია), ფ. 2, აღწ. 1; ს. 3027, ფურტ. 10.

³ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურტ. 6—7.

ნები. მაგალითად, ზუგდიდელი ვაჭრების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამეგრელოს დადიანების ყმა იყო. 1820 წლის ცნობით. დადიანს სენაკში ჰყავდა 68 კომლი ვაჭარ-ხელოსანი, ზუგდიდში --- 20, ანაკლიაში --- 18, ამავე დროს სამეგრელოს მფლობელი საკუთარ ქალაქად მიიჩნევს ყულევსაც⁴. 1815 წლის ცნობით, 62 ოზურგეთელი ვაჭარი გურიელის ყმობაში იყო მოქცეული და ა. შ

სამეფო-სამთავროთა სახლს გარდა ვაჭარ-ხელოსნებისა და მათი ქონების მფლობელად გამოდიოდნენ ძირძველი თავადები და აზნაურები. პ. ლიტვინოვი 1804 წელს შედგენილ „იმერეთის აღწერაში“ აღნიშნავს: „ღარიბულ გარეგნობას აქაური ვაჭრები იმიტომ იცავენ, რომ ყოველ თავადს უფლება აქვს სამუდამოდ ან დროებით სახლში ჩაუდგეს ვაჭარს, ნივთები წაიღოს უნაცვალგებოდ... მაგრამ ყველაფერი ეს აქ (ე. ი. იმერეთში) კიდევ არაა ისე მკაცრი, როგორც დადიანის სამთავროში“-ო⁵.

ამ მხრივ ყველაზე მეტად გამოირჩეოდნენ თავადი წერეთლები. მაგალითად ზურაბ წერეთელი რუსეთის მთავრობის ადგილობრივ ხელისუფალთ არაერთხელ შეახსენებდა, რომ მისთვის ებოძებინათ ისეთი ვაჭრებიც კი, რომლებიც მას წინათ არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ⁶. თავად გრიგოლ წერეთელს, 1822 წლის ცნობით, ქუთაისში ჰყავდა 25 კომლი ვაჭარი. ესენი იყვნენ ქართველები, კათოლიკე სომხები და ებრაელები: ეფრემაშვილები, მიქელაშვილები, კუჭაშვილები, დუშუაშვილები, ტინტილოზოევი, შალელაშვილები, თეთრუაშვილები, ნანიკაშვილები, რცხილაძეები და სხვ.⁷. გაბატონებული კლასის უმაღლესი ფენის წარმომადგენლები ხელისუფლებასთან მუდმივ კონტაქტში არიან, რათა მათ არ წართმეოდათ საბატონო უფლებები, რასაც ისინი ავრცელებენ ვაჭრებსა და ხელოსნებზე. გენერალ სიმონოვიჩის 1811 წლის 26 აპრილით დათარიღებულ წერილში, რომელიც მან ზურაბ წერეთელს გაუგზავნა, ვკითხულობთ: „წარდგინებისა ზედა ჩემისა მის მაღალალმატებულებას უბრძანებდეს, რათა ვაჭარნი, რომელთაც თქვენ სდამობთ, იყუნეს ეგრეთ თქვენ ზედა დამოკიდებული, ვითარცა ყოფილან ჩვენგან იმერეთის შეძინებადმდე. და ოდეს გაიმართოს სასამართლო მაშინ ნება მოგცე მე იწყოთ ძიება მათი ყმად“⁸. როგორც მოტანილი საბუთიდან ჩანს, ვაჭრები ცდილობენ თავი და აღწიონ საბატონო უფლებებს, ამ შემთხვევაში კი მთავრობა, მაღალი სოციალური წრის მხარესა და ინტერესებს იცავს.

იმერეთის თავადავან ამ პერიოდში ყმა ვაჭარ-ხელოსანთა საკმაო რაოდენობას ფლობდნენ წერეთლები, აბაშიძეები, წულუკიძეები აგიაშვილები და სხვ. გარდა ზურაბ და გრიგოლ წერეთლებისა, ვაჭრები და ხელოსნები ჰყავდათ ნესტორ, ალექსანდრე და გიორგი წერეთლებს⁹; აგიაშვილები და წულუკიძეები ონელ, ხონელ, ჩხარელ და სხვა ვაჭართა მფლობელობას ინაწილებ-

⁴ Центральный Государственный военно-исторический архив (ЦГВИА) Ф. ВУА, д. 82, л. 21—22.

⁵ Акты, т. II, стр. 407.

⁶ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd, № 1578, 1639.

⁷ იქვე, გრიგოლ წერეთლის ფონდი: № 190.

⁸ იქვე, ზურაბ წერეთლის ფონდი: № 91.

⁹ ხელნაწერთა ინსტ. ნესტორ წერეთლის ფონდი: № 251; ალ. წერეთლის ფონდი, № 32.

დნენ, ხოლო აბაშიძეებს წერეთლებთან ერთად ამ მხრივ გარკვეული წილი ჰქონდათ ქუთაისსა და საჩხერეში.

გარდა მეფე-მთავრებისა და მსხვილი საერო ფეოდალებისა, სავაქრო-საქალაქო ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ეკლესია-მონასტრები და სასულიერო წრეები. მართალია, ამ პერიოდისათვის საეკლესიო საკუთრებას საკმარისად შეერყა საფუძვლები და მან ძველი პოზიციები დაკარგა, მაგრამ ეკლესია-მონასტრები ჯერ კიდევ საკმაო ყმებისა და ქონების მფლობელებად ითვლებოდნენ, ქუთაისის ეკლესია XIX ს-ის დასაწყისში თვით ამ ქალაქში ფლობდა 10 ვაჭარს. ასევე ვაჭრები ჰყავდათ მიძინების, ჯრუჭის და გელათის ეკლესიებს¹⁰; შიო მღვიმის მონასტერი 1807 წლის ცნობით საჩხერეში ფლობდა ერთ უბანს, რომელიც ებრაელი ვაჭრებით იყო დასახლებული¹¹; გელათის მონასტერს ოზურგეთში ჰყავდა 5 კომლი ვაჭარი; 1817 წლის ცნობით, ნაგომრისა და ლანჩხუთის ტერიტორიები დასახლებული იყო ვაჭრებითა და ხელოსნებით, რომლებიც ქუთაისის ეკლესიას ეკუთვნოდა¹².

ხელოსნები და ვაჭრები ეკლესია-მონასტრებს საკმაო რაოდენობით ჰყავდათ ზღვისპირა პუნქტებშიც. მაგალითად, ბიჭვინთის ეკლესიას მეთევზენი და მენავენი, აგრეთვე ვაჭრები ჰყავდა ანაკლიასა და ფოთში¹³.

ერთი სიტყვით, ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო შეიძლება ითქვას, რომ XIX ს-ის პირველი მესამედის დასაწყისით (ისევე, როგორც აღმოსავლეთ) საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარება ლოგიკურად აგრძელებს წინარე ეპოქის ქალაქში მიმდინარე სოციალურ პროცესებს. არამყარი საშინაო და საგარეო ვითარება ჯერ კიდევ საბოლოოდ ვერ სპობდა ფეოდალურ ძალმომრეობას და მკვეთრად ზღუდავდა ბატონყმობისაგან იურიდიულად თავისუფალ ვაჭარ-ხელოსანთა კლასის ფორმირებას ქვეყანაში. თუ დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრება, მისი მიმართულება და შინაარსი ყოველივე ზემოაღნიშნულით განისაზღვრება XIX ს-ის 30-იან წლებამდე, ამ პერიოდისა და ქვეყანაში მიმდინარე ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების საფუძველზე, საქმე გვაქვს არსებითი ხასიათის გარდატეხასთან ქალაქის თავისუფალი ფენების (მოქალაქეები, მსხვილი ვაჭრები) ზრდა-განვითარებისა და ჩამოყალიბების თვალსაზრისით.

შევეცადოთ, წარმოდგენილი ზოგადი დებულება მისი სხვადასხვა ასპექტით დავადასტუროთ ისტორიულ-ფაქტოლოგიური მასალით.

რეფორმამდელი პერიოდის (განსაკუთრებით კი 30-იანი წლებიდან) საქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის დამახასიათებელია ყმური და ნახევრადყმური მოსახლეობის გაძლიერებული ლტოლვა ქალაქში გადასვლისა და მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვისაკენ. მოქალაქეთა პირადი თავისუფლება იყო ის ძირითადი და უმთავრესი პირობათაგანი, რომელიც მათ საზოგადოებას დიდი მიზიდულობის ძალას ანიჭებდა. ბურჟუაზიული ელემენტების თანდათანობით აქტივიზაცია ყველგან და მათ შორის ჩვენშიც განუხრელად იწვევდა ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი წოდებრივი დაყო-

¹⁰ III. A. Месхиа. Города и городской строй Феодалный Грузии. Тб., 1959.

¹¹ ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Ad: № 1804.

¹² სსცია, ფ. 2, აღწ., 1, ს. 310, ფურც. 33—34.

¹³ ს. კ ა გ ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, გვ. 96.

ფის მოშლა-განადგურებას. ყოველივე ეს კი ინტენსიურად შეინიშნება აღნიშნულ პერიოდში დასავლეთ საქართველოში. ქალაქ ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორი 1855 წლის 16 აპრილს გენერალ მურავიოვს სწერს: „სახელმწიფო უწყებაში და მოქალაქეთა წოდებაში (ხაზი ჩვენია — გ. ი.) გადასვლის მისწრაფება არასდ არაა ისე, როგორც იმერეთშიო“.¹⁴ სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის შემდგომი ზრდა სულ უფრო მეტად დიფერენცირებულს ხდოდა სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობას, არყევდა მის პატრიარქალურ საფუძვლებს. რუსეთის ხელისუფლება იმუშავებდა იმ სოციალური ძვრებისათვის გარკვეული ანგარიში გაეწია. ამის დადასტურებაა 1848 წლის 26 იანვრის კანონი, რომლის ძალითაც ბატონყმობისაგან თავისუფალ პირებს ნება ეძლეოდათ გადასულიყვნენ საქალაქო წოდებებში¹⁵.

შედარებით ნათელ სურათს მივიღებთ, თუ დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე გავაშუქებთ ქალაქში გადასვლისა და ბატონყმობისაგან თავდახსნის ფაქტებს.

1847 წლის ცნობით, სპირიდონა, როსტომა და მაქსიმე გოგჩაიშვილები, აზნაურ ა. კეონიას ყოფილი ყმები, მიეწერნენ „ოზურგეთის ქალაქის მცხოვრებთა საზოგადოებას“¹⁶; 1829 წლის ერთი საბუთის მიხედვით აზნაური ფირან გუნცაძე ყმობისაგან ათავისუფლებს მახარბელ შარვაძეს ამ უკანასკნელის „ქალაქად წასვლის გამო“, და მისგან გარკვეულ საზღაურსაც იღებს¹⁷. 1841 წლის ცნობით, ვაჭარი ლაზარე ურუშაძე ითხოვს მას ნება დართონ მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვის თაობაზე¹⁸; არჩილ და ივანე ღლონტები (1833 წ.) ოზურგეთის მაზრის უფროსს აცნობებენ, რომ მათ „ქალაქის საზოგადოებაში“ ჩარიცხეს თავიანთი ყმა ვაჭარი ლაზარია გიორგის-ძე თომაშვილის¹⁹. საინტერესოა ის გარემოება, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება კანონის მიერ აღიარებულ ფაქტად მიიჩნევს ამა თუ იმ საქალაქო წოდებაში გადასვლას. საარქივო დოკუმენტებში, განსაკუთრებით 40-იანი წლებიდან პირდაპირაა არა ერთხელ მინიშნებული, რომ „ჩარიცხოს ოჯახით ქალაქ ოზურგეთის მცხოვრებთა საზოგადოებაში ვაჭრები კაცია იმნაძე და პავლე სურგულაძე“²⁰, ან კიდევ, „მიეწეროს ქუთაისის საქალაქო საზოგადოებას განსაზღვრული შეღავათით დ. პაპაშვილი“²¹ და ა. შ. ქალაქელთა რიგებში ან უფრო ზუსტად, მოქალაქეთა ფენაში გადასვლისაყენ მისწრაფებიან არა მხოლოდ ყმა გლეხები. ან კიდევ ყმა ვაჭრები. არამედ სახელმწიფო, ანუ სახაზინო გლეხებიც. მაგალითად, 1831 წელს სახელმწიფო გლეხი ევსევი ბოდოკია, რომელიც ქუთაისში ცხოვრობდა, მიმართავდა იმერეთის მმართველობას განცხადებით, რათა იგი ჩაერიცხათ „ამ ქალაქის კაპიტალისტების“ რიცხვში;²² 1859 წლის ცნობით, ათანასე დვალისშვილი, რომელიც ადრე ლორთქიფანიძეთა ყმა ყოფილა. ახლა კი ქუთაისში ეწეოდა ვაჭრობას, ითხოვს მოქალაქეთა წოდება-

¹⁴ Акты, т. XI, ч. II, гл. 840, ЦГИА (Ленинград), Ф. 1268, д. 170, л. 85.

¹⁵ Польное Собр. Закон. Росс. Империи, т. XXIII, № 21929.

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd: № 2553.

¹⁷ იქვე, ფ. Ad: № 675.

¹⁸ იქვე, ფ. Sd: № 2489.

¹⁹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd: № 2432.

²⁰ სსცა, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 364, ფურც. 2.

²¹ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2468, ფურც. 1.

²² იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2468, ფურც. 1.

ში ჩარიცხვას.²³ აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეთა ფენაში ჩარიცხვა, ან საზოგადოდ ქალაქში გადასვლის პროცესი როგორც საბატონო, ისე სახელმწიფო გლეხებიდან ერთდროულად და პარალელურად მიმდინარეობს, ოღონდ ამ მხრივ მეტი შესაძლებლობა სახელმწიფო გლეხებს აქვთ.

1828 წლის ცნობით, აზნაური ვახტანგ ჯაფარიძე ნებას რთავს თავის ყოფილ ყმას ივანე ბურდილაძეს, რათა ეს უკანასკნელი — ჩარიცხულიყო „ხო-ნის ვაჭართა სზოგადოებაში“, 1835 წელს აღნიშნულ საზოგადოებას შეემატა 5 სოფლიდან მოსული ვაჭარი-გლეხი; 1843 წლის ცნობით, საჩხერისა და ჩხარის „თავისუფალ ვაჭრებში“ გაერთიანდა აბაშიძეებისა და წერეთლების მფლობელობაში მყოფი 12 ყმა ვაჭარი; 1829 წელს ყულეველ ვაჭრებს 4 სენაკელი ვაჭარი შეემატა²⁴ და ა. შ.

რიგი საარქივო წყაროებით ამავე დროს დასტურდება, რომ ადგილი ჰქონდა ქალაქში დასახლების, ან კიდევ პრივილეგიურ საქალაქო წოდებებში ჩარიცხვის ჯგუფურ მოთხოვნებსაც: ერთ დოკუმენტში, რომელიც დათარიღებულია 1856 წლით, ნათქვამია: „სოფლად მცხოვრებ სხვადასხვა ვაჭრებს, გრეწეულებს და გლეხებს სურთ დასახლდნენ ქუთაისში, ხონში, ოზურგეთში და ა. შ.“²⁵

როგორც ვხედავთ, ნატურალური მეურნეობის რღვევის ინტენსიურ პროცესთან დაკავშირებით სულ უფრო ღრმავდება სოფლისა და ქალაქის დაპირისპირება. ქალაქები აქტიურ ზემოქმედებას ახდენენ სოფელზე და საბოლოო ანგარიშში, ამ უკანასკნელ თავის გაზრდილ სოციალურ-ეკონომიკურ მოთხოვნებს უქვემდებარებენ. როგორც კ. მარქსი შენიშნავს: „ყოველ განვითარებულ და საქონლის გაცვლა-გამოცვლით განხორციელებულ შრომის დანაწილებას საფუძვლად აქვს ქალაქის სოფლიდან გამოყოფა. შეიძლება ითქვას, რომ საზოგადოების მთელი ეკონომიური ისტორია ამ წინააღმდეგობის მოძრაობაში მიმდინარეობს.“²⁶

ერთი მხრივ, მოსული ელემენტის (გლეხი, წვრილი ხელოსანი და ვაჭარი) გაძლიერებული ლტოლვა საქალაქო წოდებებში ჩარიცხვისაკენ და, მეორე მხრივ, თვით ქალაქის დაბალი ფენების მისწრაფება მოქალაქეთა პრივილეგიურ წოდებაში გადასვლისათვის აიხსნება იმით, რომ მოქალაქეობა, „სავაჭრო ანხანაგობებში“ გაერთიანება, აღნიშნული ფენებისათვის მეტად სასურველი წოდებრივი მდგომარეობა იყო. და ამავე დროს „გაქალაქებული“ გლეხებიც ყოველი ღონით ცდილობდნენ პრივილეგიურ სოციალურ წოდებაში გადასვლას. ამიტომ იმთავითვე ცხადი ხდება, რომ სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით მზარდი მოქალაქეთა წოდება, რომელიც ფეოდალიზმის წიაღში ისახება საერთოდ, თანდათანობით ახალ, ბურჟუაზიულ შინაარსს იძენს და სიმდიდრით აღზევებულ ვაჭარ-ხელოსანთა და სხვა ფენების პრივილეგია ხდება.

საინტერესოა ნაწილობრივ აღვსუსხოთ მაინც, თუ როგორ ძლიერდება საქალაქო მოსახლეობის პრივილეგიურ წოდებებში მოხვედრის სურვილი და ამის კვალობაზე მოქალაქეთა ფენის სოციალურ-ეკონომიკური და კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებების ჩამოყალიბება.

²³ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 303, ფურც. 3—4.

²⁴ ხელნაწერთა ინსტ, ფ. Hd; № 4861. ფ. Sd: № 1203.

²⁵ სსცია ფ. 4, აღწ. 4. ს. 285, ფურც. 11; ფ. 2, ს. 2607, ფურც. 39.

ამ მხრივ შედარებით მეტი მასალა მოგვეპოვება ქალაქ ქუთაისის შესახებ.

50-იანი წლების ერთი საბუთის მიხედვით (1855 წელი) ქუთაისის საქალაქო პოლიცია ამიერკავკასიის სახელმწიფო პალატას უდგენს იმ პირთა სიას, „რომლებსაც სურთ ისარგებლონ „მოქალაქეთა წოდებით“. ადგილობრივი სელისუფლება ქუთაისელ მცხოვრებთა აღნიშნულ თხოვნას უყოყმანოდ უწევს ანგარიშს.²⁷ ქუთაისის ამ მომავალ მოქალაქეთა სიიდან ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მათი უმრავლესობა ან მსხვილი ვაჭარი, ანდა სახელმწიფო გლეხია²⁸. ამავე დროს ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უმაღლეს საქალაქო წოდებაში გადასვლისათვის სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად გამუდმებით იბრძვიან ქართველი ვაჭრებიც. ზემოხსენებულ დოკუმენტში მოთხოვნას აყენებს 100 კაცი, რომელთაგან 50-მდე ქართველია. ესენი არიან: ანდრო ბოდოკია, ივანე არჯევანიძე, ლევან ბაშალეიშვილი, ივანე კოსტავა, სიმონ თუთბერიძე, პავლე და მათე ბახტურიძეები, კიმოთე ბერიძე, ბასა გაბუნია, გერასიმე ირემაძე, გიორგი მოდებაძე, სპირიდონ სინაურიძე, ზაქრო ბეჭაია, სიმონ საყვარელიძე და სხვ.

ქართველ ვაჭართა გვერდით მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლას მოითხოვენ კათოლიკე სომხები (ნაწილობრივ ქართველები. — გ. ი.) და ებრაელები, ამავე დროს ზოგიერთი ადგილობრივი რუსი ვაჭარიც. ამათგან აღსანიშნავია: მიქელ არუთინოვი, მარტია ბერუჩაშვილი, მიქელ აკოფოვი, ივანე კაქკაჩიშვილი, გიორგი ხითარიშვილი, თავდიდიშვილები, ფიჩხაძეები, იაკობაშვილები და სხვა.²⁹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული ხელისუფლება ქალაქის პრივილეგიურ წოდებებში ჩარიცხვისას გარკვეული მიზეზების გამო მეტ ყურადღებას უთმობდა სომხურ ელემენტს³⁰.

საქალაქო მოსახლეობის პრივილეგიურ წოდებებში გადასვლასთან დაკავშირებით და მის პარალელურად ძლიერდება ვაჭართა და მოქალაქეთა ფენების უფლებრივი ემანსიპაცია და კლასობრივ-პოლიტიკური და სოციალური ინტერესები.

რუსეთის სახელმწიფო ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ ქალაქის თავისუფალი მოსახლეობა იურიდიულად არ გაეთანაბრებინა თავდაზნაურობასთან. მოვლენათა შემდგომი ისტორიული მსვლელობა კი თავისას აკეთებდა; ქალაქის პრივილეგიური ფენები ქმნიდნენ ახალი პერიოდისათვის შესაფერის საქალაქო არისტოკრატias, — ფეოდალური ძალმომრეობის ადგილზე ახალი ბატონი — მოქალაქე — ბურჟუა მკვიდრდება. ყველაფერი ეს კარგად ჩანს დასავლეთ საქართველოს ვაჭარ-მოქალაქეთა ზედაფენის მიერ რუსეთის ხელისუფლებისადმი არაერთხელ წაყენებული პრეტენზიებისა და მოთხოვნების მაგალითზე.

1836 წელს ქუთაისის მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა ერთი ჯგუფი (სულ 40 კაცი) გამოდიან ქალაქის მთელი მოსახლეობის სახელით და მოთ-

²⁶ გ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, 1954, გვ. 935.

²⁷ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურ. 3—9.

²⁸ სახელმწიფო გლეხთა დენაობა მოქალაქეთა წოდებაში განსაკუთრებით გახშირდა ამ პერიოდში. იხ. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне грузии в I половине XIX века, Тб., 1955, გვ. 171—174.

²⁹ სსცია, ფ. 254, ს. 214, ფურ. 9—12.

³⁰ ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია (XIX ს.); 1954, გვ. 232.

ხოვნათა მთელ რიგს უყენებენ ადგილობრივ ხელისუფლებას. მათ მოთხოვნა-პრეტენზიებში როდი მოჩანს მარტო ვიწრო, საკუთარი კლასობრივი ინტერესები, არამედ ისინი მსჯელობენ საქალაქო ცხოვრების, ვაჭრობისა და კომერციის შემდგომი განვითარების პერსპექტივებზეც. მოქალაქენი ხელისუფლებას კატეგორიულ მოთხოვნას უყენებენ, რათა ქუთაისში დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო (Коммерческий словесный суд)³¹, ვაჭრობის განვითარებისა და ხელის შეწყობის მიზნით, ისინი აყენებენ წინადადებას, რომ ქალაქში დროებით მოსული ვაჭრებისათვის, რომლებიც არაერთაზრად ფულად გადასახადს არ იხდნენ, დაწესებულიყო განსაკუთრებული საბის გამოსაღები, რომელიც საქალაქო შემოსავლის ნაწილში ჩაირიცხებოდა³². ამავე დროს ქუთაისელი ვაჭრები მოითხოვენ ქალაქში საბაჟო-საქარანტინო კანტორის გახსნას. რომელიც მათი აზრით, გატანილ, თუ შემოტანილ საქონელზე ბაჟების რეზულირებას აწარმოებდა.

მოქალაქენი თავიანთ წარდგინებაში სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად ხაზს უსვამენ იმასაც, რომ მთავრობას სპეციალური გადასახადი დაეწესებინა იმ პირთა მიმართ, რომლებიც კერძო მშენებლობას ეწეოდნენ ქალაქში, ამავე დროს გამოყოფილიყო ახალი მიწების ფონდი საქალაქო მშენებლობათა შემდგომი განვითარებისათვის³³. აღნიშნულ მოთხოვნას ხელს აწერს 40 კაცი, მათ შორის ქუთაისელი მოქალაქენი: გრიგოლ წულაძე, გრიგოლ აკაოფოვი, მირიმანოვი, დავით ბახტურიძე, ზაქრო საყვარელიძე, დიმიტრი პაპაშვილი, პეტრე მეფისაშვილი, გრიგოლ ზუბალაშვილი, ნიკო ლულაძე, არუთინ ქალანთაროვი, ლუკა სოლოროვი, პეტრე ასათიანი და სხვ.

მას შემდეგ, რაც იმერეთის სამეფო გაუქმდა, რუსეთის ხელისუფლებამ აქაური (უფრო ზუსტად: დასავლეთ საქართველოს) საქალაქო ცენტრების მმართველობა მიანდო კომენდატებს, რომლებიც აღჭურვილი იყვნენ ოლქის უფროსის უფლებებით. აღმასრულებელ ხელისუფალთათვის ქალაქში წესდებოდა ორი ბოქაულის, თარჯიმნისა და საქმის მწარმოებლის თანამდებობები. ვიიანი წლებიდან გვაქვს არა ერთი შემთხვევა, როცა ვაჭრები და მოქალაქენი არ სჯერდებიან ზემოაღნიშნული მმართველობის წესს და მოითხოვენ დამოუკიდებელი თვითმმართველობის დაარსებას, რომელშიც მათ მიერ პერიოდულად არჩეული იქნებოდა ხმოსნები და დეპუტატები. ასეთი მოთხოვნა მოქალაქეთა სახელით მთავრობას წარედგინა პირველად — 1856, ხოლო მეორედ 1861 წელს³⁴; 1858 წელს ათი ქუთაისელი საპატიო მოქალაქის თხოვნით ქალაქში იქმნებოდა რატუშის მსგავსი დაწესებულება, მცხოვრებთა საჩივრების, ქალაქის გასავალ-შემოსავლის აღრიცხვის, კულტურული მომსახურების, და სხვა სამოქალაქო საქმიანობის განხილვა-წარმოებისათვის.³⁵

ქუთაისელი მოქალაქენი და ვაჭართა მალალი ფენის წარმომადგენლები

³¹ სსცა, ფ. 2. აღწ. 1. ს. 4181, ფურტ. 2.

³² «Они (г. е. иногородные и иностранные купцы.—Г. И.). აღნიშნავენ მოქალაქენი—Свободно торгуют в городе, делают даже подрыв нашей коммерции, не принося городу никакой пользы, что можно было бы означенные купцы платили в пользу городских доходов процент»... (იქვე, ფურტ. 3—4).

³³ სსცა, ფ. 2. აღწ. 1. ს. 4181, ფურტ. 4—5.

³⁴ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 233, ფურტ. 4—6, 173—74.

³⁵ იქვე, ფ. 4, ს. 233, ფურტ. 56—59.

მოითხოვენ არა მარტო თავიანთი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური უფლებების გაფართოებას, არამედ საერთოდ ქალაქის ეკონომიკური მდგომარეობის შედგომ გაუმჯობესებას, საქალაქო ცხოვრების ყოველი უბნის მოწესრიგებას: 1863 წელს ქუთაისის მოქალაქეთა ერთმა ჯგუფმა ლუკა სოლოროვის, მათე ბახტურიძის, ლ. საყვარელიძის მეთაურობით მოითხოვეს, რომ ქალაქ ქუთაისის სასარგებლოდ ხაზინაში ფულადი გადასახადი შეეტანათ ონელ, ზონელ, ჩხარელ და კულაშელ ვაჭრებს, გამოდიოდნენ რა ამ შემთხვევაში ქალაქის ეკონომიკური განვითარების ინტერესებიდან³⁶. ამავე დროს აღნიშნული მოქალაქენი აყენებდნენ წინადადებას იმის თაობაზე, რომ ქალაქის საზოგადოებრივი კვების ადგილებზე და ღუქნებზე დაწესებულებით გადასახადი, წინანდელზე 25%-ით მეტი. ასევე, 1850 წლის ცნობით, ქუთაისელი მოქალაქე-ვაჭრები ადგილობრივი მთავრობისაგან კატეგორიულად მოითხოვენ საბინაო გადასახადის ოდენობის შემცირებას, და რაც მთავარია, მის შეცვლას ფულადი გადასახადით. აღნიშნულ თხოვნას ხელს აწერენ: იაკობ ნიკოლაძე, სიმონ მურადაშვილი, არუთინ ყასაბოვი, მიტო დიასამიძე, თომა აკოფოვი, გლახო ბახტურიძე, სადუნ ალიბეგაშვილი³⁷ და სხვები.

საქალაქო დოკუმენტების არაჩვეულებრივი სიუხვის ფაქტი (განსაკუთრებით ქალაქ ქუთაისის მაგალითზე) XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან, არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა კლასობრივ-პოლიტიკური უფლებების გაფართოების მოწმობად. საქალაქო ყოფიერების ამსახველ სხვადასხვა დოკუმენტს ხელს ურთავენ და თავიანთ დასტურს აძლევენ ქალაქის პრივილეგიური ფენის წარმომადგენლები: მოქალაქენი და მსხვილი ვაჭრები. „მოქალაქის“ დამახასიათებელი ნიშან-თვისება (სოციალური თვალსაზრისით) თავს იჩენს ხელრთულობათა შესაბამის შინაარსშიც; მაგ: „მოქალაქე ბერუჩა“. „მოქალაქე ასლანა“ და ა. შ.

ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენა თავისი კლასობრივი ინტერესების დაცვით იწყებს გამოსვლას დასავლეთ საქართველოს სხვა ცენტრებშიც. განსაკუთრებით ეს მკაფიოდ მოჩანს სოხუმისა და ფოთის მაგალითზე. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ 1846 წლის 15 დეკემბრის ბრძანებით ნიკოლოზ პირველმა დაამტკიცა დებულება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ქალაქებისათვის შეღავათების მინიჭების შესახებ³⁸. აქედან მოყოლებული ადგილობრივი სავაჭრო-საქალაქო წრეები, განსხვავებით სხვა ქალაქების მოსახლეობისაგან მეტი უფლებებით აღიჭურვნენ. 1845 წლის 29 აპრილს შავი ზღვის სანაპირო ოლქის უფროსი ბუღბერგი ვორონცოვს უდგენს სოხუმელი მოქალაქეებისა და ვაჭრების პრეტენზიებს იმის შესახებ, რომ ქალაქის მცხოვრებთა შორის სადავო საქმეების გადასაწყვეტად აქ დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო. ვორონცოვმა აღნიშნული თხოვნა დააკმაყოფილა. ამასთანავე ბუღბერგი მოითხოვდა, რომ სოხუმელ ვაჭრებზე შემსუბუქებულიყო „საპატიო მოქალაქისა და პირველი და მეორე გილდიის ვაჭრის წოდების მინიჭების პირობები“. აქური ვაჭრები განთავისუფლებულიყვნენ 30 წლით საგილდიო გადასახადებისაგან, დაარსებულიყო საქალაქო რატუმა ა. შ.³⁹.

³⁶ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 34, ფურც. 3.

³⁷ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 81, ფურც. 275—276.

³⁸ იქვე, ფ. 4 აღწ. 2, ს. 81; ფურც. 275, 276.

³⁹ Акты, т. IX, ст. 473

მას შემდეგ, რაც შავი ზღვის სანაპიროზე ძველი, მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრის ყუღევის (რედუტ-კალე) მაგივრად დაწინაურდა ქალაქი ფოთი, ამ უკანასკნელის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაიზარდა. მთავრობა შეუდგა შეღავათების მინიჭებას აქაური მოსახლეობის მიმართაც, თუმცა ეს შედეგებით გვიან მოხდა. 1858 წლის დეკემბერში ბარიატინსკიმ მიიღო უმაღლესი ბრძანებით დამტკიცებული დებულება „ქალაქ ფოთის დასახლებისა და მისი მმართველობის შესახებ“⁴⁰. ამ დებულებიდან ყურადღებას იქცევს ის, რომ ფოთი აღიარებული იქნა „სავაჭრო და სამრეწველო ქალაქად“.⁴¹ აღნიშნული დებულებით „ყველა თავისუფალ პირს შეეძლო ფოთის საქალაქო საზოგადოებაზე მიწერა“. ადგილობრივ ვაჭრებს ნებას რთავდნენ ყოველგვარ დაბრკოლებათა გარეშე მოეწყოთ უძრავ-მოძრავი ქონება და გაერთიანებულიყვნენ გილდიებში რუსეთის სხვა ქალაქების მსგავსად. ოღონდ არც სოხუმში და არც ფოთში ებრაელებსა და მუსლიმანებს ასეთი შეღავათები არ ენიჭებოდათ.⁴² უცხოელ ვაჭრებს, რომლებიც გაერთიანდებოდნენ ფოთის საქალაქო მოსახლეობაში, 3 წლის განმავლობაში უნდა მოეწყოთ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება. მხოლოდ ამის შემდეგ ექნებოდათ მათ უფლება შესულიყვნენ მესამე გილდიის ვაჭართა რიგებში. ანავე დროს, ამიერიდან წესდებოდა პირველ, მეორე და მესამე გილდიის ვაჭართა კაპიტალის ოდენობა.⁴³

როგორც ვხედავთ, რუსეთის ხელისუფლების მიერ გატარებული ღონისძიებანი დროისა და პირობების შესაბამისად საცხებით შეესაბამებოდა ვაჭართა და მოქალაქეთა კლასობრივ და სოციალურ ინტერესებს.

ქალაქის პრივილეგიური ფენების — ვაჭრობისა და მოქალაქეების ზრდის მაჩვენებელია აღნიშნულ პერიოდში მათი საზოგადოებრივი საქმიანობა და ეკონომიკური წვლილი. რამდენადაც უმაღლეს საქალაქო წოდებებში სხვადასხვა ფენის და სოციალური წრის ადამიანები ხვდებოდნენ, მათი წოდებრივი დაწინაურებულობა, უდავოდ, მათ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ შეძლებას იყო დამოკიდებული. ვაჭრები და მოქალაქენი სხვადასხვა საქმიანობის მიმდევარნი იყვნენ, მაგრამ ნათქვამია პირითად საქმიანობას პირველ ხანებში ჰაინც ვაჭრობა შეადგენდა. თუმცა, იმ მიზნით, რომ შემდგომში გაედიდებინათ თავიანთი შემოსავალი, ისინი სოფლის მეურნეობასაც მისდევდნენ. ამასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ დავით ბაგრატიონიც აღნიშნავდა: „ქალაქებს აქვთ საძოვრები, ბაღები და ვენახი“⁴⁴. ქალაქში მიწის ფართობის დაუფლება ვაჭარ-ხელოსნებისა და მოქალაქეთა მხრივ დროთა განმავლობაში სხვადასხვა გზით მიმდინარეობდა. მაგალითად, 1815 წელს გრიგოლ წერეთელი თავის გარდაცვლილი ყმა ვაჭრის, ქუთაისელი მიქელა ბაჩუიშვილის ადგილს (ბაღი, ვენახი) 100 აველ მარჩილად აძლევს აქაურ მოქალაქეებს პეტრე ბეჟანიშვილს და პავლე ხითაროვს.⁴⁵ 1836 წელს ქუთაისელი მოქალაქენი ადგილობრივ მთავრობას სხვა სახის მოთხოვნებთან ერთად უყენებენ პრეტენზიას მათთვის ქალაქში მი-

⁴⁰ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, л. 3.

⁴¹ «Портовый город Поти учреждается преимущественно для поселения жителей торгового и промышленного класса (там же, л. 4).

⁴² Акты, т. 96, გვ. 473—74.

⁴³ პირველი გილდიის ვაჭრის კაპიტალი განისაზღვრებოდა 15000 მან. მეორე გილდიისა — 7500 მანეთი, მესამე გილდიისა — 2000 მან (ЦГИАЛ, д. 394, л. 5—6).

⁴⁴ დ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვა, მეხუთე 903, გვ. 373.

⁴⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ვრიგოლ წერეთლის ფონდი, № 177.

წის ნაკვეთის გამოყოფის თაობაზე. ასევე ერთი წლით ადრე რიეინაშვილები, ელიგულაშვილები და რცხილაძეები იმერეთის მმართველს ვაკულსკის მიმართავენ, რომ მათთვის რიონის ნარცხენა ნაპირზე ე. წ. „ბალახოვანის“ ტერიტორიაზე გამოყოფილიყო მიწის ფართობი სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოებისა და სახლების ასაშენებლად⁴⁶. 1835 წელსვე მურზაყან იოსელიანი და პეტრე ბიკაშვილი იმერეთის მმართველობასთან აფორმებენ კონტრაქტს „ბალახოვანის“ ტერიტორიის ერთი ნაწილის გამოყოფაზე „სხვადასხვა პუჩელის და ბოსტნეულის დასათესად“.⁴⁷

1853 წელს ოზურგეთელი ვაჭრები მიხეილ თუმანიშვილი და იოსებ საბაშვილი ოზურგეთის მაზრის უფროსს თხოვენ, რათა „ქალაქის კეთილმოწყობისა და საკუთარი მეურნეობის მოწყობისათვის“ გამოეყოთ ათასი კვადრატული მიწის ფართობი, რათა მათ შეძლებოდათ მოეწიათ სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტი; ასევე, 1855 წელს მსხვილმა ხონელმა ვაჭრებმა საკუთარ მფლობელობაში დაიმტკიცეს მიწის ფართობი „ქალაქს გარეთ“ შინამეურნეობის მოსაწყობად.⁴⁸ სოფლის მეურნეობა ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის და საერთოდ ქალაქელთათვის არ იყო მხოლოდ ერთადერთი საქმიანობა, არამედ ეს უკანასკნელი დამხმარე ხელობას წარმოადგენდა, მაგრამ გვაქვს ცალკეული შემთხვევები, როცა ესა თუ ის მოქალაქე, ან სხვა ქალაქელი მხოლოდ სოფლის მეურნეობით იყო დაკავებული. 1861 წლის ცნობით, ქუთაისში მხოლოდ სოფლის მეურნეობაში ჩაბმული ჩანს 15 ოჯახი მოქალაქეებისა („занимаются только земледелием“). წყაროები არ მიუთითებენ, თუ რა წესით ამუშავებდა საქალაქო მოსახლეობა მიწას, ან კიდევ, ვინ ამუშავებდა მას, როგორი იყო განაწილების წესი და ფორმა პროდუქტისა მოქალაქეებს შორის. საფიქრებელია, რომ ქალაქში ამ პერიოდში ადგილი ექნებოდა დაქირავებული შრომის გამოყენებასაც. თვით მოქალაქეთა შორის არსებული ქონებრივი დიფერენციაცია, და აგრეთვე სხვა მომენტები ამ დაშვებას აუცილებლად ადასტურებენ.

ქალაქის პრივილეგიური მოსახლეობის ქონებრივ-ეკონომიკური მდგომარაობის განხილვისას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ რა ფულად სიმდიდრეს ფლობდა მისი ესა თუ ის წარმომადგენელი. დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში, თუ საქალაქო ცენტრებში მცხოვრებ ვაჭარ-მოქალაქეებიდან უკვე 30-იანი წლებიდან თავისი სიმდიდრითა და კაპიტალით გამოირჩეოდნენ ადგილობრივ მოღვაწე და მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში ჩაბმული პირები. მოქალაქეთა და ვაჭართა შორის მეტ-ნაკლები ფულადი სიმდიდრის მფლობელთა არსებობა თვალსაჩინო მოწმობა იყო მათი სოციალური და პოლიტიკური უთანასწორობისა. XIX ს-ის 30—50-იან წლებში ქუთაისში მნიშვნელოვანი ფულადი თანხის (50 ათასი მანეთი) მფლობელობით ცნობილი იყვნენ ისეთი დიდვაჭრები და მოქალაქეები, როგორიც იყო ზუბალაშვილი, იაკობ ნიკოლაძე და სხვ. ისინი იყვნენ ხშირი მონაწილენი ევროპასა და საქართველოს შორის არსებული საშუამავლო ვაჭრობისა. ლაიფციგის, ტრიესტის, მარსელის, ნიჟეგოროდის ბაზრებზე მათი მონაწილეობის გარეშე ცოტად, თუ

⁴⁶ სსცა, ფ. 2, აღწ. 1. ს. 4181, 3169, ფურც. 3, 34.

⁴⁷ იქვე, ს. 3169, ფურც. 60.

⁴⁸ იქვე, ფ. 4. აღწ. ს. 285, ფურც. 7—8; აღწ. 6. ს. 260, ფურც. 11—12.

⁴⁹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6. 1. 75. ფურც. 6.

ბევრად მნიშვნელოვანი ღონისძიება არ განხორციელებულა. მსხვილი ვაჭარ-მოქალაქენი თავიანთ კაპიტალს ზმირად აბანდებდნენ მრეწველობაში, სესხებში, სხვადასხვა სახის იჯარებში და ა. შ.⁵⁰

ქუთაისში 50—60-იან წლებში ვხედავთ გარკვეული სიმდიდრის მფლობელ სხვა ვაჭრებსაც. მაგალითად, მელქოზ სოლოროვი ფლობდა 50 ათას მანეთამდე კაპიტალს, პავლე ბახტურიძე, თომა აკოფოვი, სიმონ თუთბერიძე, ზაქარო ბექაია, გიორგი ბოლქვაძე — 30 ათას მან;⁵¹ გერასიმ შირმაზანოვი, ზაალ ბადრიძე, დავით ალიხანოვი — 20 ათას მან; გაბრიელ ანდრონიკაშვილი, იოსებ ბაბალოვი, ივანე ბუტულოვი, ალექსი ვახტანგაძე — 10 ათასი მანეთის კაპიტალს ფლობდნენ.⁵²

საერთოდ ქუთაისელი ვაჭრების ეკონომიკური სიძლიერის შესახებ პ. გნოლოსაროვი აღნიშნავდა: „ისინი საკმაოდ ძლიერები იყვნენ ეკონომიურად. იყო შემთხვევები, როცა ოჯახის განთავისუფლებასზე ნებატონეს 10 ათას მანეთამდე (ვერცხლით) უზღიდნენ. თანაც იმიტომ, არ გადაესახლებინათ ქუთაისიდან სხვა ადგილას“.⁵³

გახსახილველი პერიოდისათვის შეძლებულ მოქალაქეთა და დიდვაჭართა ფენა ქუთაისის გარდა ცნობილია დასავლეთ საქართველოს სხვა პუნქტებშიც. ყულევში შეღავათიანი ვაჭრობისა და ტრანზიტის პერიოდში (1821—31 წწ.) ეკონომიკურად დაწინაურდნენ ისეთი ცნობილი დიდვაჭრები და ძველი მოქალაქენი როგორიც იყვნენ: ილია ვალიანო, სტომატი კონდაური, ანტონი სიგაილო, იანი ანგელეპულო, იანი აპერჩეპულო, ოვანეს კომაროვი, უჩარდია — ალანი. ანტონი სამურკასი, ნიკოლაი მეტაქსა და სხვები. ყველა მათგანი წარმოადგენდა მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობის აქტიურ მონაწილეს, რომლებიც დიდ ფულად კაპიტალს აგროვებენ და საპატიო მოქალაქენი ხდებიან.⁵⁴ 50-იანი წლებისათვის ყულევში და ფოთში დაწინაურებული ჩანან მსხვილი ვაჭრები ნ. მაზანი, დ. პანანდოპულო, ჩინაროვი, ბასიანოვი, ბუზ-ოღლი, ყარაგიოზ-ოღლი, მელქონოვი, ნ. ხიონაყი და სხვ.

მას შემდეგ, რაც ხელისუფლებამ ზღვისპირა ქალაქებზე (სოხუმი, ფოთი) გარკვეული შეღავათები დააწესა, აქ განსაკუთრებით სწრაფად ყალიბდებოდა საპატიო მოქალაქეთა ფენა, იზრდებოდა მასში შემავალ ვაჭართა ქონებრივი მდგომარეობა. აქაური ვაჭრები უკვე გილდიებში ერთიანდებოდნენ. 1853 წლის ცნობით, სოხუმში ვხედავთ მხოლოდ 1 — პირველი გილდიის ვაჭარს, 1862 წ. ფოთში — 9-ს, ხოლო 1864 წლისათვის სოხუმში ჩანს 6 პირველი და 28 მეორე გილდიის ვაჭარი. აქვე უნდა ითქვას, რომ სოხუმსა და

⁵⁰ მაგალითად, ქუთაისსა და ყულევში აღნიშნულ პერიოდში მრავალი სავაჭრო სახლი, საცხოვრებელი, თუ სახელმწიფო ნაგებობა ააგეს ი. ზუბალაშვილმა და ი. ნიკოლაძემ (იხ. სსცია, ფ. 4, აღწ. 6. ს. 316 ფურც. 81)

⁵¹ სსცია ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 23.

⁵² იქვე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 63—64.

⁵³ П. Гнилосаров, Рассказы о Кутансе, «Кавказский календарь» на 1853, გვ. 333.

⁵⁴ К. Спасский-Автономов, Редут-Кале, Отечественные записки, т. XV, 1847, გვ. 26—27.

⁵⁵ ЦГИАЛ, Ф. 560, оп. 12, д. 394 лл. 25—26, документы по истории Грузии, под ред. Ш. Чхетиа, Тб., 1954, გვ. 80.

ფოთში მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა ზედაფენა უმთავრესად ადგილობრივ მკვიდრთაგან, კერძოდ ქართველებისაგან ყალიბდებოდა.

დიდი ფულადი თანხის მქონე ვაჭრები მოჩანან ამ დროს სენაკში, ზუგდიდში, ხონში, სუჯუნაში, ჩხარში და სხვაგან. 1854 წელს ზუგდიდელ ვაჭარს ბეჟან ქავთარაძეს ბრუნვაში ჰქონდა 60 ათას მანეთამდე. აქვე ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ ვაჭრები გიორგი შუშანია, დათა და ერისტო ქედიები, როსტომ წულესკირი, ალექსი შენგელია, გიგო თოფურია, იესე სალაყაია, და სხვ. ფართო მევახშეობას ეწეოდნენ და ფულად ოპერაციებს აწარმოებდნენ სენაკელი ვაჭრები ვახტანგ ქოჩაკიძე და ფარნაოზ უგრეხელიძე⁵⁶. კ. ბოროზდინი აღნიშნავს სუჯუნელ ვაჭრებთან დაკავშირებით: „... აქ ყველაზე მდიდარი ვაჭარი იყო ცხაკუნია მიხეილაშვილი, რომელსაც როგორც ამბობენ, ორასი ათასი მანეთის ქონება აქვსო.“⁵⁷

როგორც ზემოთ აღინიშნა, XIX ს-ის პირველ მესამედში ცარიზმი ჯერ კიდევ არ ზრუნავდა თავისუფალი საქალაქო წოდებების იურიდიული გაფორმებისათვის. კავკასიაში ერთგვარი ყურადღების ობიექტად მან ამ მხრივ თბილისი აქცია. არც ქუთაისში და არც სხვა ქალაქში არ იქნა შემოღებული დებულება საავტოო გილდიების შესახებ. ეს გარემოება ერთი მხრივ, რამდენადმე ამსუბუქებდა ვაჭართა მდგომარეობას სახელმწიფო გადასახადებით დაბეგვრის თვალსაზრისით, მაგრამ ამავე დროს იგი ხელს უშლიდა თავისუფალ საქალაქო წოდებათა კლასობრივი ინტერესების გამოკვეთასა და ზრდას. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ საქართველოს და კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი გლეხთა წოდებაში ირიცხებოდა (ყოველ შემთხვევაში ასე იყო ის მიჩნეული ოფიციალური ხელისუფლების მიერ). 30-იანი წლებიდან სულ უფრო ინტენსიური ხდება წოდებრივ-სოციალური გადაჯგუფებანი ქალაქში მცხოვრებ მოსახლეობის საერთო მასაში. გლეხთა ფენებიდან გამოლიოვნენ ძირითადად ქალაქის თავისუფალი წოდებანი (მოქალაქენი, მსხვილი ვაჭრები და ა. შ.) მაგრამ ყველაზე მეტად ამ წოდებებში გადასვლის ტენდენცია, როგორც ითქვა, სახელმწიფო გლეხებს ახასიათებდა.⁵⁸ ეს აიხსნებოდა იმით, რომ ჩვენშიც და რუსეთშიც ქალაქში მცხოვრები გლეხობის უმრავლესობას სახელმწიფო გლეხთა კატეგორია შეადგენდა, რომელიც სხვა ფენებისაგან განსხვავებით ბატონყმური ექსპლუატაციის სიმძიმეს შედარებით ნაკლებად განიცდიდა. ამიტომ ცხადია, ქალაქის თავისუფალ წოდებებში გადასვლისათვის გაძლიერებულ სწრაფვას ადგილი სახელმწიფო გლეხთაგან უფრო მეტად ექნებოდა.

1849 წლის ცნობით, ქუთაისის მოსახლეობის მთელი რაოდენობიდან სახელმწიფო გლეხი შეადგენდა 587 სულს, საბატონო — 136, ხოლო საეკლესიო 106; ვაჭარ-მოქალაქენი და ხელოსნები შეადგენდნენ 1500-მდე კაცს⁵⁹. 1859 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით, გლეხთა აღნიშნულ კატეგორიათა რიცხობრივი მაჩვენებლები შესამჩნევად მცირდება. შესაბამისად: სახელ-

⁵⁶ აღნიშნული მასალა მოგვცაქვს დ. ლეონაძეს წიგნიდან: გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში, თბ., 1957, გვ. 13—14.

⁵⁷ კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, თბ., 1934, თ. სახოკიას თარგმანი, გვ. 234.

⁵⁸ სხვათა შორის, ასეთ ვითარებას ჰქონდა ადგილი რუსეთის ქალაქებშიც, იხ. Т. Рындзюнский, Городское гражданство дореформенной России, М., 1958.

⁵⁹ ЦГИАЛ, Ф. 1268, оп. 1, д. 250, л. 28.

მწიფო გლეხი შეადგენს 242 სულს, საბატონო 100-ს, ხოლო საეკლესიო — 30 სულს.⁶⁰ სახელმწიფო გლეხთა რაოდენობა შემდეგი წლებისათვის სულ უფრო კლებულობს (მაგალითად, 1863 წლისათვის იგი შეადგენდა 204 სულს). აღწერებიდან თვალნათლივ მოჩანს, რომ საქალაქო მოსახლეობაში გლეხობის რიცხობრივი მაჩვენებლების შემცირების პარალელურად მიმდინარეობს ვაჭარ-მოქალაქეთა პრივილეგიური ფენის რაოდენობრივი ზრდა. თუ მაგალითად, 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისის ვაჭარ-მოქალაქეთა რაოდენობა შეადგენდა 946 სულს,⁶¹ 1863 წლისათვის მათი რიცხვი 243 კომლს აღწევდა (ე. ი. დაახლოებით 1250 სულამდე).⁶² თავისუფალი საქალაქო ფენების რიცხობრივ-რაოდენობრივი ზრდით გამოირჩეოდნენ ოზურგეთი, სოხუმი, ფოთი და სხვა საქალაქო ცენტრები. ოლონდ, ზღვისპირა პუნქტებისათვის მოსახლეობის სოციალური სიჭრელე ნაკლებად იყო დამახასიათებელი, ვიდრე შიგა სახმელეთო ქალაქებისათვის. როგორც აღინიშნა ფოთსა, სოხუმსა და სხვა საზღვაო ქალაქებში იმავეივე საეკლესიო მოსახლეობის კონცენტრაცია ხდებოდა.

ქალაქის თავისუფალ წოდებებში ერთიანდება აზნაურები და ძველი ფეოდალური არისტოკრატის სხვა წარმომადგენლებიც. ამიტომაც რომ მათი რიცხვი საქალაქო მოსახლეობის საერთო მაჩვენებლებში სულ უფრო მცირდება. ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად სულ უფრო ნათელი ხდება, რომ ფეოდალური არისტოკრატის დიდი ნაწილი საქალაქო ცხოვრების ფერხულში ებმება და მათ საპატიო მოქალაქეთა რიგებშიც ვხვდებით. ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ესა თუ ის აზნაური მოქალაქის წოდებას იღებდა. თუ მოქალაქეთა დიდი ნაწილი XVIII ს-ის დასასრულამდე ქართველ მეფეთა დროინდელი უფლებებისა და პრივილეგიების შენარჩუნებისათვის იბრძოდა,⁶³ ახლა უკვე მათი ბრძოლა მთელი საქართველოს ქალაქების მასშტაბით სულ უფრო სხვა შინაარსს ღებულობს: არა კანონით მინიჭებული აზნაურული პრივილეგია, არამედ საზოგადოებრივი-ქონებრივი შეძლება — ასეთი იყო მათი ბრძოლის ობიექტურ-ისტორიული შედეგი ახალ პერიოდში. ფეოდალ-აზნაურებს ძვირად უჩებოდათ საუკუნოდ მათ მფლობელობაში მყოფი ქალაქებისა და ყმა ვაჭარ-სელოსნების ხელიდან გაშვება. ისინი იძულებული არიან ხელი მოჰკიდონ სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობას. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ასეთებად მოჩანან ქუთაისელი მოქალაქე-აზნაურები ნ. ლულაძე, პ. თუმანიშვილი, ი. ლორაქიფანიძე, ლ. ასათიანი, პ. ბახტურიძე, გ. ქალანთაროვი, ბ. გაზუნია, ი. საყვარელიძე და სხვები.

დაბოლოს გვსურს შევჩერდეთ ერთ საყურადღებო მომენტზე, რასაც ნაწილობრივ ზემოთაც ვუსვამდით ხაზს. XIX ს-ის 50-იანი წლებისათვის, როგორც ეს საქალაქო დოკუმენტების შესწავლიდან ირკვევა, მოქალაქეთა პრივილეგიური წოდების ფორმირებისას შეიმჩნევა ერთი დამახასიათებელი ტენდენცია: მსხვილ ვაჭართა და მოქალაქეთა აზრით, საქალაქო ცხოვრების ბატონ-პატრონი, მისი განვითარების ტონის მიმცემი ახალ პერიოდში მხოლოდ ისინი უნდა უოფილიუვნენ. (ხაზი ჩვენია — გ. ი.). ამ კლასობრივ მისწრაფებებს რომ ავლენდნენ, პერიოდულად ხდებოდა ხოლმე მათ ინტერესთა დაპა-

⁶⁰ სსცა, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფრც. 72—73.

⁶¹ Кавказский календарь на 1853 г., ავ. 306

⁶² სსცა, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფრც. 76.

⁶³ ყველაფერი ეს კარვად ჩანს ქალაქ თბილისის მოქალაქეთა მაგალითზე.

არსპირება მათსავე კლასობრივ თანამომხედებთან — წვრილ ვაჭრებთან და ხელოსნებთან, ხშირად კი ებრაელ და სხვა ეროვნების ვაჭარ-ხელოსან მოსახლეობასთან. გარეგნულად ეს დაპირისპირება ეროვნული შუღლის ელფერიო მოიღონებოდა თითქმის, სინამდვილეში კი ამ შემთხვევაში კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის ფაქტის წინაშე ვდგევართ. მივმართოთ ფაქტებს: 1840 წელს ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრები გოლოვინისადმი წარდგენილ თხოვნაში აღნიშნავენ, რომ იმერეთის მმართველმა გენერალმა ესპეხომ მათ სოფლად ვაჭრობა აუკრძალა, იმ დროს, როცა ისინი ამას გარდა მოკლებული არიან საარსებო საშუალებას⁶⁴. ესპეხოს ამასთან დაკავშირებით ზემოაღნიშნულ ვაჭრებს მოახსენებენ: „იმერელი თავადაზნაურობა და გასაკუთრებით ქუთაისელი მოქალაქენი (აღნ. ჩვენია — გ. ი.) უკმაყოფილებას გამოთქვამენ იმის გამო, რომ მათ (ე. ი. ებრაელ ვაჭრებს — გ. ი.) არ შეაქვთ გადასახადი ვაჭრობის ნებართვისათვის ხაზინაში, რის გამოც ქალაქების შემოსავალი მცირდებაო.“ როგორც ჩანს, ოფიციალური ხელისუფლება მოქალაქეთა ინტერესებს ემხურება, ეს უკანასკნელი კი მოხერხებულად იყენებს მის მხარდაჭერას. როგორც ნაწილობრივ აღინიშნა. მოქალაქენი და მსხვილი ვაჭრები გამუდმებით მოითხოვდნენ, რომ წვრილ დაბა-ქალაქებში მცხოვრები ვაჭრები და ხელოსნები, არ ყოფილიყვნენ დარჩენილი გადასახადების გარეშე. ცხადია, რომ აქ იგულისხმება ყველა ეროვნებისა თუ რწმენის ვაჭარ-ხელოსანი, და მათ შორის, ებრაელებიც⁶⁵.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი პოზიცია უჭირავთ ქუთაისელ მოქალაქეებს არა მარტო სხვა ქალაქელი და სოფელი ვაჭრების მიმართ, არამედ ადგილობრივი მოსახლეობის დაბალი ფენების მიმართაც.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ რეფორმადელი პერიოდისათვის საქალაქო მოსახლეობის სტრუქტურული შემადგენლობა და სოციალურ-წოდებრივი სახე ერთგვაროვანი აღარ იყო და ძირეულ ცვლილებებს განიცდიდა. ეს ცვლილებანი თვისობრივი ხასიათისანი იყვნენ. დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობაში, ერთი მხრივ, ძველი ფეოდალური არისტოკრატის რიცხოვნობა-რაოდენობრივი შემცირება და, მეორე მხრივ, ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების (აგრეთვე სოფლის მოსახლეობის) ბრძოლა თავისუფალ საქალაქო წოდებებში გაერთიანებისათვის ქმნიდა ნიადაგს მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა ფენის ბურჟუაზიულ კლასად გარდაქმნისათვის. ყოველივე ეს კარგად ჩანდა ქალაქის პრივილეგიური ფენების თანდათანობით ზრდაში, მათ სოციალურ-ეკონომიკურ და კლასობრივ-პოლიტიკურ მისწრაფებებში. ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად ვერც „ქალაქელი გლეხობა“ თავსდება და ძველი წოდებრიობის ჩარჩოებში. მისი დიდი ნაწილი უკვე ვაჭრობა-ხელოვნობაში იყო ჩაბმული. ახლა მოსახლეობის სხვადასხვა ფენას ქალაქში ერთმანეთისაგან განასხვავებდა არა იმდენად ძველი წოდებრივი ნიშნები, რამდენადაც მათი ეკონომიკური მდგომარეობა (ხაზი ჩვენია — გ. ი.).

⁶⁴ სსცია, ფ. 8. ს. 5965. ფურც. 1.

⁶⁵ იქვე, ფურც. 3.

⁶⁶ იქვე, ფ. 4, აღწ. 4. ს. 24, ფურც. 25; ამ და მსგავს პრეტენზიებს აღას ტურებს ერთი დოკუმენტი: «Заметки об источниках средств для улучшения г. Кутаиса», სადაც ნათქვამია: «В местечках Оми, Хони, Кулаши, Чхари поселены еврей, которые занимаются значительной торговлею, но за право торговли ничего не платят. Полезно было бы чтоб они были обложены налогом, который бы поступал в пользу Г. Кутаиса».

30—50-იან წლებში დასავლეთ საქართველოს მოქალაქეთა და მსხვილ კაპიტალს ფენა თანდათანობით მომავალ, ბურჟუაზიულ კლასად ყალიბდება.⁸⁷ როგორც ფ. ენგელსი აღნიშნავს, „შუა საუკუნეების ამჟამი-მოქალაქე თანამედროვე ბურჟუაზიად ვითარდებოდა...“⁸⁸ აქვე იგი მიუთითებს, რომ ბურჟუაზია მოქალაქეობიდან წარმოიშვა და შესაბამისად ამისა ხდებოდა მისი შუასაუკუნეობრივი წოდებიდან თანამედროვე კლასად გადაქცევა.

Г. В. ИОБАШВИЛИ

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ И КЛАССОВО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСТРЕМЛЕНИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД XIX ВЕКА

Резюме

На основе критического изучения архивных документов и различных исторических источников устанавливается, что с первой трети XIX века в Западной Грузии происходит существенный перелом — среди городского населения формируются привилегированные слои (свободные купцы и горожане). Особенно интенсивно протекает процесс перехода из разных городских и сельских сословий в слои горожан. Параллельно с этим усиливается политическая эмансипация горожан и купечества, формирование их классовых и политических интересов. Все это хорошо видно на примере претензий и требований, не раз предъявленных русским властям жителями городов.

В 30—50 годах XIX века слои горожан и купцов Западной Грузии постепенно формировались в будущий буржуазный класс. Как отмечает Ф. Энгельс, средневековый купец-горожанин превратился в современного буржуа и в соответствии с этим происходит его превращение из средневекового сословия в современный класс.

წარმოდგინა შრომის წითელი დროშის ორდენოსანმა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრამ

⁸⁷ საჭიროა აქვე მიუთითოთ, რომ რეფორმისშემდგომი როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს საქალაქო ბურჟუაზიის გენეზისი და სათავეები XVIII ს-ის მეორე ნახევრისა და მომდევნო პერიოდის (XIX ს-ის I ნახ.). „მოქალაქეთა“ საზოგადოებრივ ფენაშია საძიებელი. შემთხვევითი არაა, რომ XIX ს-ის მეორე ნახევრის ქუთაისელი ბურჟუაზიის წარმომადგენლებიც იმათი ნაშვირები არიან, რომელთა გვარებს ხშირად ეხედებით ადრინდელი პერიოდის (XVIII—XIX სს. I 660) მრავალრიცხოვან საქალაქო დოკუმენტებში.

⁸⁸ ფ. ენგელსი, ანტი-დიუბინგი, თბ., 1952, გვ. 122.

ვახტანგ ლიხელი

ქველი წელთაღრიცხვის III—I სს შიდა კოლხეთის მატერიკალური კულტურის შესწავლისათვის

(საყანჩიას ნამოსახლარი)

1974 წელს საყანჩიაზე (ვანის რ-ნი) მიკვლეული ნამოსახლარის სისტემატური გათხრების შედეგად¹ გამოვლენილია ძვ. წ. III—I სს ნაგებობათა ნაშთები და დიდი რაოდენობით კერამიკული ნაწარმი.

ნამოსახლარი სტრატეგრაფიულად ორი ფენისაგან შედგება: კორდოვანი (სიღ. 0,1 მ.) და კულტურული (1,8 მ-მდე სიმაღლისა), რომელიც გრუნტს, ხრეშის ფენას აღევს, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში კულტურულ ფენას სტეპილური ყვითელი თიხნარი ფენა მოსდევს.

ნაგებობათა ნაშთები ძირითადად სხვადასხვა დაგეგმარებისა და კონსტრუქციის საძირკვლებს წარმოადგენს და ყველა, როგორც წესი, სხვადასვა ზომის რიყის ქვითაა ნაგები. საძირკვლის ამოყვანაში სამი განსხვავებული პრინციპი შეინიშნება: 1. საძირკველი წარმოადგენს რიყის ლოდების ერთ რიგს (სიგანე დაახლ. 0,4 მ) რომელზეც, როგორც ჩანს, ამოყვანილი ყოფილა შეღესილი რიყის ლოდების წნულის კედელი; 2. საძირკველი შედგენილია შეწყვილებული რიყის ლოდების ერთი რიგისაგან. ამ სახის საძირკვლის შესაბამისი კედლის კონსტრუქციის დადგენა ჭერჯერობით არ ხერხდება, თუმცა საძირკვლის საგნის მიხედვით (0,8 მ), იგი საკმაოდ მასიური და ძლიერი უნდა ყოფილიყო; 3. საძირკველი ამოყვანილია რიყის ქვის ოთხრიგიანი წყობით და აკავენს ორ წნულს შორის ჩაყრილი თიხით გამაგრებული კონსტრუქციის კედელს². ამავე ტიპის საძირკველზე ამოყვანება ალიზის კედელიც. საძირკვლის სიგანე 0,8 მ-ია.

დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით ყველაზე აღრეული ჩანს მეორე ტიპის საძირკველი, რომელიც ძვ. წ. III ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. II ს-სთვისაა დამახასიათებელი, ხოლო ძვ. წ. II ს-ის მეორე ნახევარში ჩნდება მესამე ტიპის საძირკველი, რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში მეორე ტიპთან თანაარსებობს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ პირველი ტიპის წყობა ჭერჯერობით მხოლოდ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებში გვხვდება და ამდენად იგი შესაძლოა, საძირკვლების არა ქრონოლოგიური, არამედ ფუნქციონალური ვარიანტი იყოს, რომლის დანიშნულებაც ხის კონსტრუქციის მიწისაგან გამიჯვნა უნდა ყოფილიყო.

¹ დაწვრილებით საყანჩიის ტოპოგრაფიის შესახებ იხ. ვ. ლიხელი, ახლად აღმოჩენილი ნაქალაქარი საყანჩიას ველზე, ვანი III, თბ., 1977, გვ. 52.

² დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

რაც შეეხება რიყის ქვის საძირკველად გამოყენების ფაქტს, იგი ბევრგანაა დადასტურებული აღმოსავლეთ საქართველოში (ურბნისი³, დედოფლის ევლი⁴, ქვემო არნისი უინვალთან⁵, საყარაულო სერი⁶, ხოლო ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოში იგი მხოლოდ საყანჩიას ნამოსახლარზე დასტურდება. რიყის ქვა, როგორც საძირკვლის საშენი მასალა, უცნობია ჩრდილო შავიზღვისპირეთში და არც მცირე აზიაში ჩანს ფართოდ გავრცელებული⁷.

შესწავლილი ნაგებობებიდან სრულად ჩერჯერობით მხოლოდ ორის გემის აღდგენა ხერხდება (№1 და № 4), ერთი ნაწილობრივ შეიძლება აღდგეს (№ 2). დანარჩენი ნაგებობებიდან შემორჩენილია მხოლოდ ცალკეული საძირკვლების ნაშთები, რომლებიც, უკეთეს შემთხვევაში, ნაგებობის მხარეების მიხედვით ორიენტაციაზე თუ მიგვანიშნებენ (მაგ. № 3 ნაგებობა).

ფუნქციონალურად ორი სახეობის ნაგებობა ჩანს ჩერჯერობით — საცხოვრებელი (№ 1) და სამეურნეო (№4 და შესაძლოა, №2).

ნაგებობები, როგორც ჩანს, გადახურული იყო ვანური ტიპის კრამიტით, რომელზეც ხელოსნის მიერ დასმული რამდენიმე სახის ასონიშნები გვხვდება.

ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული ადგილობრივი და იმპორტული წარმოების კერამიკა, რომლის უდიდესი ნაწილი ძვ. წ. III—II სს-ით თარიღდება.

ადგილობრივ კერამიკაში გვხვდება ამ ხანისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა ჭურჭელი: 1. სამეურნეო — ქვევრები (რომელსაც ყავისფერი ან შავი ზედაპირი აქვს. თიხა ცუდათაა განლეჟილი და სხვადასხვა რაოდენობით შეიცავს ქარსის, პიროქსენის, კირქვის, კვარცისა და სილის მინარევებს) ღერგები; 2. ტარა-ამფორები (რომელთა ჭუსლების ფორმაშიც სამი განსხვავებული ვარიანტი შეიმჩნევა: ცოლინდრული, კონუსური და ლილისებური. აქვე შევნიშნავთ, რომ ლილისებური ჭუსლი გვხვდება ძვ. წ. III—II სს-ბის ფენაში, რაც გარკვეულ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ამ სახის ძირების გავრცელების ხანად არა ძვ. წ. I⁸, არამედ ძვ. წ. II ს. ვივარაუდოთ. აქვე აღმოჩნდა „სპირალური ხეიბის“ ტექნიკით ამოყვანილი მომრგვალებული, უქუსლო ძირებიც, რომლებიც ძვ. წ. III—I სს-ბით თარიღდება⁹ და რომლებიც კეციოთ აშკარად განსხვავდებიან სხვა ტიპის ძირებისაგან. ამფორების ანალიზიდან გამომდინარე — შესწავლილია 182 ამფორის რამდენიმე ასეული ფრაგმენტი — მართებულად მიგვაჩნია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ჩრდილო შავიზღვისპირეთისა და კოლხეთში აღმოჩენილი ყავისფერკეციანი ამფორების შედარე-

³ ლ. ქილაშელი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 34.

⁴ Ю. М. Гагошидзе, Раскопки храма I в. до н. э. в Дедоплис Миндори, КСИИ, 151, გვ. 104.

⁵ საელე არქეოლოგიური კულტურის ძეგლებისადმი მიძღვნილი სესია, „მაცნე“, 1976, № 3, გვ. 175.

⁶ გ. გეცეძაძე, საყარაულო სერის ნამოსახლარი, „ძეგლის მეგობარი“, № 49, თბ., 1979, გვ. 15 და შემდ.

⁷ მსგავსი ტიპის საძირკველი დადასტურებულია კლასიკური ხანის ძეგლებზე, იხ. J. Pritchard, The excavations of Herodian Jericho, 1951, New-Haven, 1958.

⁸ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, 83, გვ. 108, табл. XXVI.

⁹ Б. Ю. Михлин, Амфоры «коричневой» глины из северо-восточного Крыма, СА, 3972, № 2 გვ. 63—65; Ю. Г. Виноградов, Н. А. Опаiko, Об экономических связях Гераклен Понтийской с Северным и Северо-восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время, СА, 1975, № 1, გვ. 89, სურ. 5 в.

ბისას განხილული უნდა იყოს არა ორი განსხვავებული აზრი მათი წარმოების შესახებ, არამედ წარმოების ორი სხვადასხვა წრე — სამხრეთ პონტოურა და კოლხური ცალ-ცალკე.¹⁰ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ყავისფერკეციანი ამფორის ყური, რომელზეც პატარა ოთხკუთხა დამლა დასმული. კარგადაა შემორჩენილი წარწერა AM. როგორც ცნობილია, დამლა იშვიათია ადგილობრივი წარმოების ამფორაზე, ხოლო ცენტრალურ და შიდა კოლხეთში იგი აქამდე საერთოდ არ აღმოჩენილა), 3. სამზარეულო (ქოთნები, კოჭბები და ქვაბები, აქ, სხვა ტიპებთან ერთად, დადასტურებულია ქვაბის იმ ფორმის შენარჩუნება, რომელიც დამახასიათებელია ძვ. წ. VI—IV სს-ის კოლხურა კერამიკისათვის. ესაა, როგორც ჩანს, სფერულ კორპუსიანი ქვაბი, რომელსაც ყურები ზემოდან, პირის კიდეზე აქვს დამაგრებული (ე. წ. „ტაფისებური“ ჭურჭელი). იგი ძვ. წ. III—II სს-ის ფენებში გვხვდება და ნათელი დადასტურებაა ელინისტური ხანის კერამიკის ზოგიერთი ფორმის გენეტიკური კავშირისა აღრეანტიკური ხანის ადგილობრივ კერამიკასთან.); 4. სუფრის (ხელაღები, ჯამები, თეფშები, ბერძნულის მიბაძვით დამზადებული სათევზე ლანგრები).

დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი რთვა-ქსოვასთან დაკავშირებული ნივთები (კვირისტავეები, თიხის პირამიდული საწათები, რომელთაგან ერთზე ასო. A არის ამოკაწრული)¹¹.

იმპორტული წარმოების კერამიკაში კარბადაა სხვადასხვა საწარმოო ცენტრებში დამზადებული ამფორების ფრაგმენტები (როდოსი, სინოპა, კოსი, კნიდი, ქიოსი, კორინთი). ამ ცენტრების ამფორების ფორმები კარგადაა ცნობილი. ამიტომ მათ დაწვრილებით აღარ განვიხილავთ და შევჩერდებით მხოლოდ ყავისფერ-მოწითალო კეციანი ამფორის წაწვეტებულ ქუსლზე, რომელიც დელოსის ელინისტური ხანის მასალების მიხედვით¹² მიეკუთვნება ე. წ. ნიკანდროს ჯგუფის ამფორებს. ამ ჯგუფის ამფორების წარმოების ცენტრად კოსს ვარაუდობენ და ათარილებენ ძვ. წ. II ს-ის მესამე მეოთხედის დასაწყისით¹³. ეს პირველი შემთხვევაა ნიკანდროს ჯგუფის ამფორის აღმოჩენისა კოლხეთში, თუმცა უნდა შევნიშნოთ, რომ ისინი საერთოდ მცირე რაოდენობით გვხვდება არქეოლოგიურ მასალაში (დელოსს გარდა ნიკანდროს ჯგუფის ამფორა ათენშია ნაპოვნი). როგორც ჩანს, ამ ჯგუფის ამფორები დიდი რაოდენობით არ იწარმოებოდა, რაც მათ აღმოჩენას კოლხეთის შიდა რაიონებში კიდევ უფრო მნიშვნელოვანს ხდის ელინისტური კოლხეთის საგარეო ვაჭრობის ინტენსივობის შესწავლის თვალსაზრისით.

იმპორტული წარმოების კერამიკაში განსაკუთრებით ხშირია სუფრის ლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტების აღმოჩენა. აღსანიშნავია კალენის ტიპის ვარდისფერკეციანი და შავლაკიანი თასის ძირი, რომელზედაც ფოთლებით შემკული მსახიობის ნიღაბია გამოსახული. ამ ტიპის მრავალრიცხოვან კერა-

¹⁰ Ю. Г. Виноградов, Н. А. Онайко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89, სქოლიო 9; Р. В. Путуридзе, Колхидские амфоры из Вани, КСИА, 151, გვ. 68.

¹¹ საწათებზე დამღის დასმა ან ასოს ამოკაწრა კერძო საკუთრებაზე უფლების დიქსირების ვაერტელეული ზერხია. იხ. М. И. Максимова, Глиняная ткацкая подвеска с от-
тиском печати, МИА, № 50, გვ. 190.

¹² Delos, XXIII, გვ. 366. სურ. 61.

¹³ იქვე, გვ. 366.

მიკაში მას ზუსტი ანალოგია არ მოეძებნება.¹⁴ მაგრამ იდენტური ნილების გამოსახულება მოზაიკურ იატაკზე დადასტურებულია როდოსზე წარმოებული გათხრების დროს.¹⁵ ცალკე ჯგუფს შეადგენს ე. წ. West Slope-ის ტიპის კანთაროსების ფრაგმენტში, რომელთა ნაწილიც სხვა, ძვ. წ. III—II სს-ის, როგორც ჩანს, ატიკური წარმოების კერამიკულ ფრაგმენტებთან ერთად მიუთითებენ იმაზე, რომ მიუხედავად ახალი სავაჭრო-საწარმოო ცენტრების ასპარეზზე გამოჩენისა და ათენის ეკონომიკური კრიზისის განწყვეებისა, ატიკური იმპორტის მცირე ნაწილი მაინც აღწევს ელინისტური ხანის კოლხეთამდე.

განსაკუთრებული ადგილი საყანჩიაზე მოპოვებულ თიხის ნაწარმში უკავია ტერაკოტულ ფიგურებს, რომლებიც ასეთი რაოდენობით (თერთმეტი სხვადასხვა ფიგურის ფრაგმენტი) პირველად აღმოჩნდა კოლხეთში, თუმცა თავისთავად, რა თქმა უნდა, ეს დიდი რიცხვი არაა (მაგალითად, ოლბიის აგორის ცისტერნაში ტერაკოტების 2000 ფრაგმენტი აღმოჩნდა¹⁶). განვიხილავთ მხოლოდ რამდენიმე მათგანს, რომელთაგან უმნიშვნელოვანესად მიგვაჩნია ადგილობრივი თიხისაგან დამზადებული ყალიბი (ჩ-22 სმ) რომელიც მდგომარე წვეროსანი მამაკაცის ფიგურის დასამზადებლადაა განკუთვნილი. იგი თავისუფლად დგას, სიმძიმე მარჯვენა ფეხზე აქვს გადატანილი და მარცხენა ილლით კომბალს (კეტს?) ეყრდნობა. წელს ქვემოთ მოსასხამი აქვს შემოხვეული, თავზე გვირგვინი (?) შეიწმინდება. მარჯვენა ილლის ქვეშ მრგვალი საგანი (ვაშლი?) უჭირავს.

ერთი შეხედვით ამ ყალიბიდან აღებული ფიგურა საყოველთაოდ ცნობილ ლისიპოსის მიერ 'შექმნილ' ჰერაკლეს სტატუალურ ტიპს გვაგონებს და თითქოს ამ ფიგურის ჰერაკლედ ატრიბუციას კომბალი, გვირგვინი და ვაშლიც (?) აპირობებს, მაგრამ ზოგიერთი დეტალით გვაიძულებს რამდენადმე ღრმად შევვებით ამ ფიგურის ინტერპრეტაციის საკითხს. კერძოდ, საყანჩიას გამოსახულებას ჰერაკლეს სხვა ცნობილი გამოსახულებებისაგან განასხვავებს ისე, რომ იგი ლომის ტყავის გარეშეა.

ჰერაკლეს კი, როგორც ცნობილია, კომბალთან (ან კეტთან) ერთად ყოველთვის ლომის ტყავი უკავია (ან შემოხვეული აქვს). გამონაკლისს ამ შემთხვევაში ეროტული სცენებიც კი არ შეადგენს;¹⁷ სამაგიეროდ საყანჩიურ ფი-

¹⁴ R. Pagenstecher, Die Calenische Reliefkeramik, Berlin, 1909.

¹⁵ A. H. S. Megaw. Archaeology in Greece 1966—67. Arch. reports for 1966—67, გვ. 19. სურ. 31.

¹⁶ Е. И. Левин, Терракоты из цистерны ольвийской агоры, КСИИМК, вып. 74, 1959, გვ. 9.

¹⁷ C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman sculptures in Boston, AJA, 1964, vol. 68, № 4, გვ. 334, ტ. 105. სურ. 25.

ლიტერატურული ტრადიციების მიხედვით, კომბლითა და ლომის ტყავით ჰერაკლე პირველად პისანდრემ და სტესიხორმა (ძვ. წ. VII ს.) აღწერეს.

¹⁸ Ch. M. Havelok, Archaistic reliefs of the Hellenistic Period, AJA, 1964, Vol. 68, № 1, გვ. 43—58; H. Herdejürge, Die tarentinischen Terra-Kotten des 6 bis 4 Jahrhunderts VChr. im Antikenmuseum Basel, Mainz, 1971, Taf. 22; Jan Marcade, Au Musée de Delos, Paris, 1969, გვ. 506, XIX—XX; G. Mendel, Catalogue des sculptures Gresques, Romaines et Byzantines, III, 1914; G. Lippold, Heracles-mosaik von Liria, Berlin, 1924; G. Lippold, Kopien und Umbildungen Griechischen Statuen,

გურას აქვს მოსასხამი, რომელიც ჰერაკლეს ჩვეულებრივ არასოდეს არა აქვს შემოხვეული. უფრო მეტიც — ჰერაკლე ყველა შემოხვევაში შიშველია გამოსახული¹⁸

გარდა ამისა, ამ ყალიბიდან აღებულ ფიგურას მეტ-ნაკლებად ახლო პარალელებიც კი არ ეძებნება ჰერაკლეს ტერაკოტულ გამოსახულებებში.

სამაგიეროდ, დიდ სიახლოვეს ამქალაქებს მასთან კორკირაზე* აღმოჩენილი ასკლეპიოსის ტერაკოტული ფიგურა, რომელიც ახ. წ. I ს-ით თარიღდება, მაგრამ ადრეული ქანდაკების პირადაა მიჩნეული.¹⁹ იდენტური აქვს ამ ორ გამოსახულებას ღვთის, თავის დაყენება, მოსასხამი, კომბალი. კორკირას ტერაკოტულ ფიგურას არა აქვს გვირგვინი, არც მრგვალი საგანი ილლიის ქვეშ და ღვას დაბალ პოსტამენტზე. გარდა კორკირისა, ასკლეპიოსის ასეთივე სკულპტურული გამოსახულებები ცნობილია ათენიდან და ფლორენციიდან²⁰. იგივეა დანიის ნაციონალურ მუზეუმში დაცული ასკლეპიოსის ფიგურაც.²¹

მაგრამ საყანჩიას ფიგურის ასკლეპიოსად ატრიბუციასაც გარკვეული წიხალმდევნობები უღვას წინ. კერძოდ, არ ჩანს მისი მთავარი ატრიბუტი — გველი ან ფილა (აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ყალიბის ის ნაწილი, რომელსაც კეტზე შემოხვეული გველის გამოსახულება შეიძლება მოეცა — თუკი იგი, ცხადია, არსებობდა — ჩამომტკრეულია).

ყოველივე ზემოთქმული გვაფიქრებინებს, რომ საყანჩიური ყალიბი აღებულია კორკირას ასკლეპიოსის იდენტური ფიგურიდან, მაგრამ რამდენადმე ინტერპრეტირებულია — დამატებული აქვს ჰერაკლეს ზოგიერთი ატრიბუტი — გვირგვინი, რომელიც განსაკუთრებით დამახასიათებელია მცირეაზიული გამოსახულებებისათვის,²² და ვაშლი (თუ მარჯვენა ილლიის ქვეშ ამოღებულ მრგვალ საგანს ვაშლად ჩავთვლით).

ჰერაკლეს, ჩვეულებრივ გამოსახვენ სამი ვაშლით ხელში, მაგრამ ცნობილია ისეთი გამოსახულებებიც, რომელსაც ჰესპერიდების ერთი ვაშლი უჭირავს.²³ ხელოსნის მიერ ყალიბის ინტერპოლირება კოლხეთში სრულიად გასაგები გახდება, თუ გავიხსენებთ ძვ. წ. III ს-ის ისტორიკოსის დურისის ცნობას ჰერაკლეს განსაკუთრებული პოპულარობისა და პატივისცემის შესახებ კოლხეთში,²⁴ რაც დადასტურდა კიდევ ვანში ჰერაკლეს გამოსახულებიანი

München, MCMXXIII, G. Lippold, Die Sculpturen des Vaticanischen Museums, Berlin, 1956; S. Mollard-Besques, Catalogue raisonne des figures et reliefs, Myrina, II, Paris, 1963, pl. 105; S. Beques, Catalogue raisonne des figurines et reliefs. En Terra-Cuite Grecs, Etrusques et romains, Vol. II, Paris, 1972; S. Reinach, Repertoire de la Statuaire Grecque et Romane, Paris, T. I—IV; G. Richter, Handbook of the classical collection, New-York, MCMXXX, გვ. 306, fig. 215; A. H. Smith. A catalogue of sculpture, British Museum, Vol. III, London, 1904, გვ. 92,

* კორკირა ფეაქების კუნძულია, იგივე ბერძნული წყაროების კერკირა, ღრეპანე, სქერია. ახლანდელი კორფუ. კორკირა — კერკირა ფორმით ხშირად გვხვდება არგონავტების ციკლში. ცნობილია მეორე კორკირაც.

¹⁸ R. A. Higgins; Greek terracottas, London, 1967, გვ. 106. pl. 48.

²⁰ S. Reinach, Repertoire... t. II, vol. I, გვ. 31.

²¹ N. Breitenstein, Catalogue of terracottas, Copenhagen, 1941, გვ. 76. სურ. 88

²² В. И. Пругло, Геракл в коропластике Боспора, Сб. «Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья», л., 1968, გვ. 244.

²³ S. Reinach, Repertoire..., t. I, გვ. 472_{გვ.}

²⁴ აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964, გვ. 343.

ტეიფრისა²⁵ და ბრინჯაოს გამოსახულების აღმოჩენით.²⁶ საინტერესოა, რომ ჰერაკლეს ამ ბრინჯაოს გამოსახულებასაც გვირგვინი ადევს თავზე. მაგრამ სწორედ ასკლეპიოსის გამოსახულების ჰერაკლედ ტრანსფორმაციას, გარდა გარეგნული მსგავსებისა, შესაძლოა, სხვა მიზეზიც ჰქონდა, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, არსებობდა თვით ჰერაკლეს გამოსახულების დასამზადებელი ტეიფრი.

სხვა ტერაკოტული ფიგურებიდან აღსანიშნავია მოყავისფრო-წითელი თიხის ქალის თავი, რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 5 სმ-ია. სახის ნაკვეთი დახვეწილია — ნატიფი ცხვირი, ოდნავ შესქელებული ტუჩები, რომელსაც შეუძინეველი, მაგრამ მეტყველი ღიმილი დასთავაშებს, რაც სახის მთლიან გამომეტყველებას ნათელ და ძალდაუტენებელ მზერასთან ერთად, სრული სინაშიდის იერს ანიჭებს. თვალები შესაძლებელია ინკრუსტირებული იყო — გუგების ადგილას პატარა ფოსოები შემორჩა. თავს კეფაზე შემოუყვება გვირგვინი (თუ გვირგვინისებურად დავარცხნილი თმები?) რომელიც შუბლს ზემოთ შეაზება გაყოფილი.

თავი ზოგიერთ ტექნოლოგიურ ნიშანს ატარებს. კერძოდ, კარგად ჩანს, რომ ყალიბში დამზადებულია მხოლოდ სახე, შემდეგ კი ხელითა დამუშავებული (თმები კეფაზე სტეკითა გამოყვანილი).

საყანჩიაზე აღმოჩენილი ქალის თავი სტილისტურად ძალზე ახლოა ელინისტური ხანის სხვადასხვა საწარმოო ცენტრში დამზადებულ ქალის მრავალ ტერაკოტულ და სკულპტურულ გამოსახულებასთან. ასეთებია ნინუშები კურონიდან (სამხრეთი კვიპროსი),²⁷ მირინადან,²⁸ სმირინადან, რომელიც ლუვრის მუზეუმში ინახება,²⁹ დელოსიდან³⁰, აგრეთვე მეტროპოლიტენ მუზეუმში დაცული თავები, რომლებიც პრაქსიტელეს სტილშია შესრულებული.³¹

მიუხედავად იმისა, რომ ქალის ფიგურები განსაკუთრებით პოპულარული ჩანს ელინისტური ხანის კოროპლასტიკაში, საყანჩიის ქალის თავს ზუსტი პარალელები არ მოეძებნება,³² რაც ერთგვარად ართულებს მისი დამზადებას ცენტრის განსაზღვრას. ამ მხრივ ვერაფერს იძლევა თიხაც, რადგან ერთიანი იმავე ფერისა და მინარევების თიხა ხშირად ერთდროულად რამდენიმე ადგი-

²⁵ საქართველოს არქეოლოგიური კულტურის ძ.გლ ბი, 1975;

²⁶ ნ. მათიაშვილი, ვანში აღმოჩენილი ჰერაკლეს გამოსახულებიანი მედალიონი, „ძეგლის მეგობარი“, № 33, თბ., 1973, გვ. 46—49; მისივე, ლითონის ჭურჭელი, ვანი III, 33. 111—114.

²⁷ J. H. Young and S. H. Young, Terracotta figurines from Kourion in Cyprus. Philadelphia, 1955 გვ. 174.

²⁸ Myrina II, pl. 200 b.

²⁹ S. Beques Catalogue..., pl. 282 D. 1496.

³⁰ Delos. XXIII pl. 27, 29—32.

³¹ G. Richter, A Handbook..., გვ. pl. 98a—b.

³² ზემოთ დასახელებული ლიტ. გარდა შეად. F. Winter, Die Typen der figürlichen Terracotten, Berlin, Stuttgart, 1903, II, გვ. 199—222; Ch. H. Morgan II, The terracotta figurines from the North Slope of the Acropolis, Hesperia, Vol. IV, 1935; E. Sjögqvist, Excavations at Mergantina (Serra Orlando), 1963, Preliminary report VIII, AJA, 1964, Vol. 68, № 2; Ц. Дремсизова, Терракоти от Археологически музей в София, Археология, III, 1961, № 2, გვ. 48—52; М. М. Кобылина, Античная скульптура Северного Причерноморья, М., 1972, გვ. 9—10.

ლას წზადდება.³³ ერთგვარი დახმარება ამ თვალსაზრისით შეიძლებოდა თმის ვარცხნილობას გაეწია, მაგრამ სწორედ ამ ტიპის ვარცხნილობა გავრცელებული ჩანს ძვ. წ. V ს-იდან და განსაკუთრებით ფართოდ ელინისტურ ხანაში ვრცელდება, შემდეგ კი, მართალია აღარ დომინირებს, მაგრამ იმპერიის ხანამდე მაინც არსებობს³⁴.

საყანჩიური ქალის თავი საერთო იერით ახლოს დგას იმ რიგის ტერაკოტულ ფიგურებთან, რომლებიც პრაქსიტელეს ან მისი სკოლის ქანდაკებათა რეპლიკებადაა მიჩნეული.

ზემოთგანხილული ყალიბიცა და ქალის თავიც თარიღდება ძვ. წ. III—II სს-ით. ამავე ხანით თარიღდება დანარჩენი ტერაკოტული ფიგურების უმეტესობაც (შიშველი ქალის ტორსი, ქალის ფიგურის მარცხენა მხარე, სამფურეიანი კომპოზიცია და სხვა).

ცალკე გვინდა შევეხოთ ნამოსახლარზე გათხრილ № 1 საცხოვრებელ კომპლექსს, მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე ხაწილობრივ დანგრეულია (ზომები $16,5 \times 10$ მ). ნაგებობის საძირკველია შემორჩენილი. იგი რიყის ქვის ოთხრიგიან წყობას წარმოადგენს და საზღვრავს მზიდი კედლის აღმოსავლეთით და დასავლეთით ერთმანეთისადმი სიმეტრიულად განლაგებულ ოთხ სწორკუთხედის ფორმის სათავსს. სამხრეთით სათავსების საძირკველი განსხვავებულია — მსხვილი რიყის ლოდების ერთრიგისა წყობაა, რომელიც სივანით სხვა სათავსების საძირკვლის ტოლია — 0,8 მ (ოთხრიგა წყობის სიმაღლე 0,45 მ-ია).

პირველად შესწავლილ იქნა I ნაგებობის დასავლეთი სათავსები, რომლებიც საპლანტაჟე მუშაობის დროს ძლიერ დაზიანებულია. მიუხედავად ამისა, მოხერხდა სათავსების კონტურების მოხაზვა ($9,5 \times 3,8$ მ) და იატაკის დონის დაფიქსირება, რომელიც, როგორც ჩანს, წვრილი კენჭებით იყო მოკირწყლული და რომელზედაც კრამიტყრილის ნაწილი დაფიქსირდა.

აღმოსავლეთით მდებარე სათავსებიდან გაცილებით უკეთ შემოინახა 1 B, ხოლო A მთლიანად დანგრეულია. B და C სათავსები ერთმანეთს 1,5-მ-ის სივანის მსხვილი ლოდებით შემოსაზღვრული ღობით უკავშირდებიან. აქვე შევნიშნავთ, რომ ერთმანეთს უკავშირდებიან მხოლოდ ერთმანეთის სიმეტრიული სათავსები. ასე მაგალითად, A სათავსი არ უკავშირდება გასასვლელით B-ს. მას D სათავსიდანა აქვს შესასვლელი, რომელიც საგულდაგულოდ მომზადებულ თიხატყეპნილს წარმოადგენს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა I B სათავსის შესწავლის შედეგები. აქ მთლიანად იყო შემორჩენილი კრამიტყრილი, რომელსაც სხვადასხვა ხასიათი აქვს — მზიდ, შუა კედელთან იგი გაცილებით ინტენსიურია. კრამიტყრილი, რომელსაც მძლავრი ცეცხლის კვალი ეტყობა, ძლიერ ფრაგმენტირებულია და შეიცავდა ბათქაშების წვრილ-წვრილ ნამტვრევებს, იშვიათად პატარა რიყის კენჭებსაც. ხოლო მისი ალებისას აღმოჩნდა: კოლხური ამფორის კონუსური და ლილისებური ქუსლები, შავლაკიანი ლაგინოსის ყური, შავლაკიანი ლანგრის ქუსლი და რკინის ლურსმნები. კრამიტყრილის ქვეშ მზიდი კედლის გას-

³³ მაგალითად, ელინისტურ ხანაში ყავისფერკეციან (ან ამ ფერის ვარიაციების) ტერაკოტულ ფიგურებს ამზადებდნენ: ატიკა, ტანავრა, დელოსი, მელოსი, პრიენა, პერგამონი, ამისო, ალექსანდრია.

³⁴ A. Krug, Binden in der Griechischen Kunst, Hösels, 1968, გვ. 46—47.

წვრივ დაფიქსირდა თიხანარევი მოყვითალო მიწის მასა, რომლის საშუალო სისქე 0,2 მ-ია და რომელიც, ცხადია, იატაკზე ნგრევის შედეგადაა მოხვედრილი. იატაკი წყობის მეორე რიგის ღონეზეა, თიხატყეპნილია და ალაგ-ალაგ გაშვეებული (თიხის სისქე 0,1 მ).

ამგვარად, I ნაგებობის სრულად გათხრის შემდეგ დადგინდა რამდენიმე ფაქტი: 1. ნაგებობის დასავლეთი სათავეები ღია იყო დასავლეთის მხრიდან. ამაზე მიუთითებს მოკირწყლულ ფენაზე ჩამონგრეული კრამიტების *in situ* აღმოჩენის ფაქტი; 2. აღმოსავლეთ სათავეებს შესასვლელი ჰქონდათ დასავლეთიდან. შემორჩა 1,5 მ-ის სიგანის ორი ზღურბლი A—D და B—C სათავეებს შორის; 3. ნაგებობის ჩონჩხედი (კარკასი), რომელიც ბათქაშებზე შემორჩენილი ანაბეჭდების მიხედვით 2—4 სმ-ის სისქის ტოტების წნულს წარმოადგენდა, შელესილი იყო სხვადასხვა სისქის თიხით; 4. სათავეში მზოდ კედელთან დაფიქსირებული თიხანარევი მიწა გამოყენებული იყო კონსტრუქციაში.

ამ ფაქტობრივი მონაცემებისა და კრამიტყრალის ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება გათხრილი ნაგებობის მთლიანი რეკონსტრუქცია.

როგორც აღენიშნეთ, შემორჩენილი საძირკვლის მიხედვით მთლიანად მოიხაზა ნაგებობის გეგმა, რომელიც სწორკუთხედის ფორმისაა (სიგრძე 10 მ, სიგანე 16,5 მ). აღსადგენია მხოლოდ კედლების ხასიათი, ზომები და სახურავის კონსტრუქცია.

კედლების რეკონსტრუქციისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს უკვე აღნიშნული თიხანარევი მიწის მასის მზიდი კედლის საძირკველთან დაგრძელების ფაქტს. აშკარაა, რომ იგი კედლის კონსტრუქციაში უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, სხვაგვარად მისი საძირკვლის გასწვრივ ასე ინტენსიურად დაგრძელება სრულიად გაუგებარია. ხოლო კედელში მისი გამოყენების ერთადერთი გზა ასეთია: საძირკველზე ამოყვანილი იყო მუხის 10 სმ-ზე ნეტი დიამეტრის მქონე ბოძებით გამაგრებული წნულის ორი რიგი (თიხის გუნდებზე შემორჩა ბოძების ანაბეჭდიც), ხოლო სიცარიელე მათ შორის თიხანარევი მიწით იყო ამოვსებული. თუ გავითვალისწინებთ საძირკვლის სიგანეს, ბოძებისა და წნულის სისქეს, ადვილია წნულებს შორის მანძილის დადგენა — იგი დაახლოებით 0,2 მ-ის ტოლია. ამასთან ერთად ცნობილია: 1. თიხანარევი მიწის მასის მოცულობა — 3,8 მ³; 2. სათავეს დასავლეთი კედლის სიგრძე — საძირკვლის შესაბამისად იგი 9,5 მ-ს უდრის. ამ სამ მონაცემზე დაყრდნობით კი ადვილად გამოიანგარიშება კედლის სიმაღლე — 2 მეტრი, ხოლო თუ იატაკსა და საძირკვლის ზედა ღონეს შორის არსებულ სხვაობას — 20 სმ გავითვალისწინებთ, მაშინ კედლის სიმაღლე იატაკის დონიდან 2 მ და 20 სმ გამოდის. ალბათ ამ სიმაღლისა უნდა ყოფილიყო ყველა დანარჩენი კედელიც, მხოლოდ როგორც ჩანს, შუა კედლისაგან განსხვავებით, ყველა სხვა კედელი წარმოადგენდა წნულის ერთ რიგს, რომელიც თიხით იყო შელესილი.

რაც შეეხება სახურავის პროფილსა და ხასიათს, მისი აღდგენა ხერხდება B სათავეში შემორჩენილი კრამიტყრალის ანალიზის საფუძველზე. კრამიტების სტატისტიკური ანალიზის მიხედვით სათავეში ჩამსხვრეული კრამიტების საერთო ფართობი 39 მ²-ია.³⁵ რადგან ცნობილია ერთი სოლენის ფართობი (0,3 მ²), ადვილად დაიანგარიშება 39 მ² ფართობის შესადგენად საჭირო კრამიტების რაოდენობაც — 130 ცალი. რადგან B და C სათავეები ერთმანეთის

ტოლია, ერთნაირი იქნებოდა მათ გადასახურავად გამოყენებული კრამიტების რაოდენობაც. ამგვარად, B და C სათავსზე სულ გამოყენებული იყო 260 ცალი ბრტყელი კრამიტი; ეს ორი სათავსი კი მთელი ნაგებობის 2/3-ს შეადგენს. შესაბამისად, მათ გადასახურავად გამოყენებული კრამიტების რაოდენობაც საერთო რაოდენობის 2/3-ია. აქედან გამომდინარე, ნაგებობის გადასახურავად გამოყენებული იყო დაახლოებით 390 ცალი კრამიტი.

სათავსში ამოკრეფილი კრამიტის ფრაგმენტების ანალიზი კიდევ ერთი დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული ამ კრამიტების საერთო ფართობი 39 მ², ხოლო თვით სათავსის ფართობი, კი 36,1 მ², სხვაობა ამ ფართობებს შორის სრულიად საკმარისია იმისათვის, რომ სახურავი შუა კედელზე 0,9 — 1 მ-ით აწეულიყო. ეს სიმძლავრე სხვაობა სახურავის დაახლოებით 18°-იან დახრას იძლევა. რაც შეეხება სახურავის პროფილს, იგი ორფერდა უნდა ყოფილიყო.³⁶ კენზე, როგორც ჩანს, გამოყენებული იყო ღარისებური კრამიტი, სადაც მისი მაქსიმალური რაოდენობა, ალბათ, 40-ს არ აღემატებოდა.

საყენიას სახლი ზომებით დიდად არ განსხვავდება ელინისტური ხანის ბერეანოპოლის³⁷ და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის³⁸ სახლებისაგან (მაგ., საყენიას სახლის ზომებია: 16,5 × 10 მ; ქერსონესის № 1 სახლის ზომებია 15 × 12 მ;³⁹ კალოს ლიმენისა⁴⁰ — 12,3 + 14,2 მ) რომლებიც რიგით, საშუალო შეძლების მოქალაქეებს ეკუთვნოდათ. რაც შეეხება სახლის გეგმას, მას არსად არ ეძებნება პარალელი. იგი ძალიან მარტივია და მხოლოდ ორი ოთახისა და დასავლეთის მხარეს ღია ორი სათავსისაგან შედგება, განსხვავებით სხვა ნებისმიერი სახლისაგან. თუნდაც იგივე კალოს ლიმენის რიგითი მოქალაქის სახლი, რომელიც ელინისტური არქიტექტურის თითქმის ყველა პრინციპის მიხედვითაა აგებული, შედგება სხვადასხვა დანიშნულების მქონე ექვსი ოთახისაგან, რომ აღარაფერი ვთქვათ მდიდრულ სახლზე, როგორცაა, მაგალითად პრიენაში გათხრილი ე. წ. „პატრიციუსის სახლი“ (თუმცა იგი განსხვავებული — პერიტილური ტიპისაა). ამ შედარებისას განმსაზღვრელია არა ოთახების რაოდენობა თავისთავად, არამედ ელინისტურ ქალაქთშენებლობაში უკვე დაკანონებული სათავსების ფუნქციონალური გამოიყენება; ოიკოსის, ანდრონის, გინეკეიას და სხვათა გამოყოფა ცალ-ცალკე სათავსებად.

³⁵ ფრაგმენტების ფართობის გაზომვის შესახებ იხ. Д. В. Деопик, А. М. Карапетянц, Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа, СКМА, М., 1970, გვ. 115.

³⁶ თუ დავუშვებთ, რომ იგი ცალფერდა იყო, მაშინ ნაგებობის დასავლეთით მისი სიმძლავრე 6 მ-ს მიაღწევდა სწორედ იმ ადგილას, სადაც კედლის არ არსებობა დოკუმენტურადაა დადასტურებული. გარდა ამისა, ცალფერდა სახურავი ამ ზომის ნაგებობებზე გაუმართლებელია კონსტრუქციულად და პრაქტიკულად, რადგან იგი საკმაოდ მძიმეა (აღნიშნული რაოდენობის კრამიტის მიხედვით შეიძლება ტონაზე მეტი).

³⁷ ВИА, т. II, М., 1973, გვ. 320.

³⁸ Е. И. Леви, А. Н. Карасев, Дома античных городов Северного Причерноморья, сб. «Античные города Северного Причерноморья», М.—Л., 1955.

³⁹ Г. Д. Белов, Эллинистический дом в Херсонесе, Тр. Гос. Эрмитажа, т. VII, 1962, გვ. 143.

⁴⁰ А. Н. Щеглов, Жилой дом эллинистического Калос Лимена, Сб. «Художественная культура и археология античного мира», М., 1976, გვ. 232.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

საცხოვრებელი სათავსების ერთმანეთისაგან ფუნქციონალური გამოიყვანა. მხოლოდ ელინისტური ქალაქმშენებლობის დამახასიათებელი ნიშანი არაა, იგი გაცილებით აღრინდელ ნაგებობებშია ფიქსირებული (მაგალითად, ძვ. წ. V—IV სს-ის ოლინთოს საცხოვრებელი სახლები, რომელთაც საფუძვლად პასტადური ტიპის სახლის სქემა უდევთ). მაშასადამე, საყანჩიას შენობის დაგეგმარებაში ვერ ვხედავთ ბერძნული ელინისტური სახლისათვის პრინციპულ ნიშანს — სათავსების ფუნქციონალურ დაყოფას, რაც შეეხება მშენებლობის ტექნიკას, ცნობილია, რომ აქ ყველაზე მკვეთრად იჩინა თავი ბერძნულ სამყაროსთან კონტაქტმა⁴¹, რაც კონკრეტულ შემთხვევაში გამოიხატა მხოლოდ კრამიტის გამოყენებით გადახურვაში, ხოლო ორი დანარჩენი ელემენტი — საძირკველი და კედელი რამდენადმე განსხვავებული ხასიათისაა და ელინისტური კულტურის გავლენის არავითარ კვალს არ ატარებს. კერძოდ, საძირკველი, როგორც ზემოთ ითქვა, წარმოადგენს რიყის ქვის ოთხრიგიან წყობას ჩრდილო სათავსებისათვის, ხოლო რიყის ლოდების ერთ რიგს სამხრეთი სათავსებისათვის. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ რიყის ქვის საძირკვლები ფართოდ ჩანს გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში. ამდენად, საძირკველი ტიპოლოგიურად სრულიად გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს აღმოსავლეთ საქართველოსთან. განსაკუთრებით საინტერესოა სახლის კედლის ხასიათი — ხის მასალით (ამ შემთხვევაში წნულით) ამოყვანილი ორმაგი კედელი, რომელიც თიხანარევი მიწითაა ამოვსებული და ემსგავსება ე. წ. პერანგულ კონსტრუქციას, რომელსაც ტიპოლოგიურად ზოგადი პარალელები ეძებნება როგორც თვით საბერძნეთში და მასთან უშუალო კონტაქტში მყოფ ქვეყნებში, ისე გაცილებით შორს მდებარე ტერიტორიებზეც, კერძოდ, შოტლანდიასა და ირლანდიაშიც კი, სადაც კელტები სახლისათვის აშენებდნენ მშრალი წყობის ორმაგ კედელს, რომელიც შიგნიდან წვრილი ქვებით იყო ამოვსებული.⁴² იგივე ხასიათისაა ე. წ. გალური კედელიც (*murus gallicus*). ამდენად, ასეთი კედლის დადასტურება ელინისტური ხანის ნაგებობაში კოლხეთშიც ადგილობრივი ტრადიციით უნდა აიხსნას. ეს კი თავისთავად კიდევ უფრო საინტერესოს ხდის აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ სარკინეთში იმავე ტიპის კედლის აღმოჩენის ფაქტს⁴³.

რაც შეეხება სახლის მშენებლობის დროს გამოყენებულ ზონის ერთეულს, მისი ზუსტი დადგენა არ ხერხდება.

ამგვარად, საყანჩიას ძვ. წ. II ს-ის საცხოვრებელი სახლი არც გეგმით და არც მშენებლობის ტექნიკით არ უკავშირდება დღემდე ცნობილ ელინისტური ხანის სახლებს, რომელთა მფლობელებიც ბერძენი ან ძლიერ ელინიზებული მოსახლეობა იყო. ამ სახის ანალიზი უფრო მეტად გარკვეულ იბერიულ-კოლხური ურთიერთობებზე მიგვანიშნებს.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ საყანჩიას ნამოსახლარზე გათხრილია ძვ. წ. III ს-ის ბრტყელი კრამიტებისაგან შედგენილი ოთხკუთხა საკურთხეველი, რომელიც ბერძნული საოჯახო საკურთხეველების ტიპს განეკუთვნება.⁴⁴

⁴¹ О. Д. Лордкипанидзе, Античный мир и Восточное причерноморье (Колхида, Иберия), Тб., 1975; ით. ლორთქიანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი თბ., 1966, გვ. 66.

⁴² А. Л. Монгайт, Археология Западной Европы, М., 1974, გვ. 253.

⁴³ ეს ცნობა მოგვაწოდა ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ისტ. მეცნ. კანდ. ა. ბოზოჩაძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მსგავსი საკურთხევლები აღმოჩენილია როგორც კონტინენტურ საბერძნეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც და ყველგან ბერძნულ ეთნიკურ ელემენტს უკავშირდება (ოლინთო, კოლოფონი, კრეტა, დელოსი, მაგნა, გრეცია და სხვ.)⁴⁵ ამდენად, მისი შიდა კოლხეთში აღმოჩენა ალბათ, კოლხეთის დიდ სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქებში ბერძენი მოსახლეობის გაჩენაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ეს ფაქტი კი იზის სრულ საფუძველს იძლევა, რომ კოლხეთში ელინისტური კულტურის აღმოცენება-გავრცელებაში მნიშვნელოვანი როლი ბერძნულ ეთნიკურ ელემენტსაც მივაკუთვნოთ.

საყანჩიის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალის მოკლე მიმოხილვაც კი ნათელ წარმოდგენას იძლევა ამ დასახლების ინტენსიურ ცხოვრებაზე ძვ. წ. III ს-დან ძვ. წ. II ს-ის დასასრულამდე. სამოსახლოს ტოპოგრაფიის გათვალისწინება, მასალის თვისობრივი ანალიზი და ლითონის მეორადი წარმოების გათხრილი ნაშთები სრულ საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ იგი სავაჭრო-სახელოსნო დასახლებად მივიჩნიოთ.

В. Т. ЛИЧЕЛИ

К ИЗУЧЕНИЮ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ВНУТРЕННЕЙ КОЛХИДЫ III—II вв. ДО Н. Э.

Резюме

В течение последних шести лет в Ванском районе, в местности Саканчия ведутся раскопки, относящиеся к последнему эллинистическому периоду. Раскопаны остатки жилых и хозяйственных построек, а также многочисленные керамические материалы местного и импортного производства, среди которых следует выделить керамическую тару (т. н. группы Никандра, Коринфа, Хиоса) и изделия из стекла и металла. Особо важным является факт обнаружения в слое III в. до н. э. греческого домашнего алтаря, который является несомненным свидетельством существования греческого этнического элемента на территории Внутренней Колхиды именно этого периода.

წარმოდგინა საჭარველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა.

⁴⁵ Constantin G. Lavis, Greek Altars. Saint Louis., Missoure, 1949, გვ. 175—280.

ნათესაური ურთიერთობის ზოგიათი საკითხი ფერეიდნელ ქართველებში

ფერეიდნელ ქართველებში საჭორწინო ურთიერთობის მოწესრიგების უპირველეს მსაზღვრელ პირობას მეჭორწინე მხარეთა შორის ნათესაობის გამოირიცხვა წარმოადგენდა.

რეპატრირებულ ფერეიდნელ ქართველებთან ჩვენ მიერ ველზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ნათესაობის სხვადასხვა ფორმებიდან (სისხლიერი, მოყვრობითი, ხელოვნური) ფერეიდნელ ქართველებში უმთავრესად სისხლით და მოყვრობითი ნათესაობა მოქმედებდა, რაც იმ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ირანში გადასახლებული ქართველები სისხლით და მოყვრობით ნათესაობის შენარჩუნებაში „ქართველობის“ შენარჩუნებას ხედავდნენ, ხოლო ხელოვნური ნათესაობის დასამყარებლად (ძმადნათესაობა, ნათლიად მოკიდება და სხვ.) ადგილობრივი მაჰმადიანური გარემო არ ქმნიდა მათთვის საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს¹.

სისხლით ნათესაობის წრეში ფერეიდნელი ქართველები გულისხმობდნენ როგორც მამის ხაზით (აგნატიკური), ისე დედის ხაზით (კოგნატიკური) ნათესაობის (შთამომავლების) წრეს, რომელთაც რეპატრირებულნი „პაპით“ და „დედით“ „შთამომავლებს“ ეძახდნენ, აგნატიკური ხაზით ნათესაობა ჭკუფეში შედის მამა, ძმა, ბიძა, ბიძაშვილები, პაპა, პაპის ძმა, პაპის ძმის შვილები; კოგნატიკური კი დედა, დეიდა, დედის ძმა, დეიდაშვილები, დედის ძმის შვილები.

ფერეიდნელთა ნათესაური ურთიერთობის ხასიათი ჩანს მათივე დასახლების ფორმებშიც, რომელიც გვართა შორის დამოკიდებულების და ეგზოგამიის ტრადიციული ბუნების შენარჩუნების ერთ-ერთი მთავარი პირობა იყო.

ფერეიდნეში „გურჯის“ სოფლები „მაჰლებად“ (უბნებად) იყოფოდა². მაჰლები ერთმანეთისაგან „რუებით“ იყო დაცილებული. თითოეული მაჰლი რამდენიმე „ქუჩის“ გაერთიანებას წარმოადგენდა. „ქუჩები“ ფერეიდნელთა გვარების ეპონიმის სახელით იწოდებოდნენ (ონიკანთ ქუჩა, ასლა-

¹ ფერეიდნელი ქართველები „ძმადნათესაობას“ სპარსელებთან ერიდებოდნენ, ხოლო ნათლიად მოკიდების ძველი წესი გამუსლიმანების შემდეგ ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან ერთად უნდა დაეკარგათ.

² გეოგრაფი რეკლიუ „ფერეიდნის“ ოთხ ნაწილად ყოფს: 1. ნაჰია გურჯი, 2. ნაჰია თოჰმაჰლუ, 3. ნაჰია ეარზად და 4. ნაჰია ჩადევუნ. პირველი ქართველთა დასახლებაა, ხოლო დანარჩენი ქურთებისა და სპარსელების იხ. Э. Р е к л ю, Всеобщая история, IX, СПб, 1892, გვ. 366.

ნანთ ქუჩა და სხვ.) ისინი ერთმანეთთან ხშირად ერთი საერთო „მეიდანით“ (დასახლების ცენტრალური ადგილით) იყვნენ დაკავშირებულნი, სადაც წყაროც ჩამოდიოდა (მათუანთ წყარო, სეფიანთ წყარო, „გელაზი“ და სხვ.) ერთ ქუჩაზე 8-დან 16-მდე სახლი შეიძლება ყოფილიყო,³ სახლები მჭიდროდ, ახლო-ახლო იდგა (თითქმის ერთმანეთზე მიდგმული) და მათი სახურავები ურთიერთის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენდნენ⁴.

მთხრობელთა გადმოცემით ისინი ფერეიდანში „თოკებად“ ცხოვრობდნენ. „ერთმანეთისაგან სამ საბელზე ვიყავით დაცილებულნი, ჩონი „გომები“ (სახურავები) გადაბმული იყო, ჩონ თავლებს (ოთახებს) ერთმანეთში გასასვლელი „ხრელა“ (ხერელი) ჰქონდა. მტერი რო თავს დაგვესხმოდა მალე შეეჭურღბოდი, თოვლიანობის დროს გომიდან გომზე თავისუფლად გადავდიოდით.... „სახლების ადგილებს კი საბელებით ვზომავდით. ჩონ ერთი გორის ნათესავებს ერთი ნასლისას (سل) ერთი ძირისას, ერთი საბელისას ვეტყოდით. მამულები გოოყოფყე და ჰარ კომლს ოთხსაბელა არი, ოთხსაბელა თექვსმეტი ჩარეკია, ერთი დანგია, ერთი საბელა ოთხი ჩარეკია, ნახევარი საბელა ორი ჩარეკი“⁵.

როგორც ჩვენ მიერ მოტანილი სავსე ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, ფერეიდნელები საბელებად დაკავშირებაში ახლო დასახლებას გულისხმობენ, რომელშიც ნათესავთა გარკვეული წრე შედიოდა. რაც შეეხება „საბელს“ იგი კარგად ცნობილი მიწის საზომი ერთეულია. სულხან-საბა ორბელიანის

³ ქართველების სახლები ე. წ. „გორაჲ ფუში“ განთქმული ყოფილა არა მარტო ფერეიდანის მხარეში, არამედ მთელს ირანში. ქართველი ოსტატები „დარბაზული“ ტიპის ქართულ სახლებს აგებდნენ. ქართული სახლების ირანული სახლებისაგან გამორჩეულობისათვის არა ერთ მოგზაურს მიუქცევია ყურადღება. იხ. ლ. ა. დ. ნ. ა. შ. ე. ი. ლ. სპარსეთი და იქაური ქართველები, ტფ., 1896; ზ. შ. ა. რ. ა. შ. ე. ი. ლ. ახალი მასალები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ, თბ., 1969; მ. ი. ს. ი. ე. „ფერეიდნელი გურჯები“, თბ., 1979.

⁴ ვფიქრობთ, სახლების ასეთი წესით აგება და განლაგება არა მარტო ნათესაური ურთიერთობის, არამედ მიწის სიმცირის გამოც იყო გამოწვეული. მათი სახლების აგების და განლაგების წესის ანალოგიურობა ი. ჯონიას მიერ აქურაში დამოწმებული წესი: „ოქახები, რომლებსაც ეენახები საკარმიდამო ეზოს გარეთ აქეთ ძველ სამოსახლოზე აგრძელებდნენ ცხოვრებას. ახალ-გამოყოფილ ძველ სახლს მიაშენებდა საცხოვრებელს, რომელსაც საკუთარ კიბეს უკეთებდა, რომ საენახზე ადგილი არ შემცირებულყო“. მაგრამ როგორც ჯონია იქვე შენიშნავს „კიბეების სიმრავლით, არ მოხერხდება სახლის სოციალური სტრუქტურის დადგენა (იხ. ჯ. რ. უ. ხ. ა. შ. ე. ი. ლ. ა. დ. ნ. ა. შ. ე. ი. ლ. სოფელი აქურა, თბ., 1964, გვ. 63). ვიზიარებთ რა ი. ჯონიას მოსაზრებას შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ ფერეიდნელებმა საქართველოდან გადაიტანეს სახლების აგება-განლაგების ზემოხსენებული წესი, რასაც ხელი შეუწყო ადგილობრივი მთიანი ზოლის მიწის სიმცირეც.

⁵ მთხრობელი 49 წლის აღ. ასლანიშვილი საგარეოდან (1980), რეპატრირებული, ზემო მარტყოფიდან. რეპატრირებულთა გადმოცემით ირანში გადასახლებულ ქართველთაგან პირველად თითქმის 19 კაცი (ოქახი) დაუსახლებიათ და მათი შთამომავალი არიან დღევანდელ ფერეიდნელებში. იმ ცხრაამეტ წინაპარს ფერეიდნელებში (ან როგორც მამინ იყო „ახორე ოლია“) ცხრაამეტ დანგად (ნაწილად) დაუყვიათ (თითოეულს 2 დანგი), რაც დღესაც დასტურდება (მიწის ძველებურად დაყოფა ცხრაამეტ ნაწილად დღესაც არის შენარჩუნებული).

იხ. ა. ჯ. ე. ი. ლ. ა. შ. ე. ი. ლ. ფერეიდნელი ქართველები, თბ., 1951, გვ. 56; ზ. შ. ა. რ. ა. შ. ე. ი. ლ. ახალი მასალები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ, გვ. 14, 19, 28; ამასვე დასტურებს საგარეოში მცხოვრები 38 წლის რეზო მიქელაძე (1980) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან. ფერეიდნელი საბელის, დანგისა და ჩარეკის შედარება იხ. თ. უ. თ. უ. რ. გ. ა. ი. შ. ე. ი. ლ. ა. შ. ე. ი. ლ. ფერეიდნელი მეტყველების შესწავლისათვის, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXI, თბ., 1979, გვ. 104.

მიხედვით საბელი „ზოგადი სახელი არს ყოველთა შეგარეხილთა, მკედის უსხოთა და გრძელთა“⁶, ანალოგიურად არის ახსნილი საბელის მნიშვნელობა ილ. აბულაძისა და ნ. ჩუბინაშვილის ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონებში. ქართული სპეციალური (ეთნოგრაფიული) ლიტერატურიდანაც ცნობილია საბელის როგორც მიწის საზომი ერთეულის მნიშვნელობა⁷. გ. ჭაფარიძის აზრით, ქართულ წერილობით წყაროებში საბელი როგორც საზომი ერთეული არ ჩანს⁸, დარეჯან მეგრელაძის აზრით, „ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში დამოწმებული საბელი მხოლოდ გაყრის წიგნებში გვხვდება და სხვა ფაქტების დროს (მიწის ყიდვა, გაყიდვა და სხვ.) იგი საზომად არ გამოიყენებოდა“⁹. ქიზიყში სასოფლო სათემო მიწებს 3—5—წლის სარგებლობის შემდეგ თემის წევრები საბელებით დაყოფდნენ¹⁰, ქართველ მტრებსაც არა ერთ გზის უზომიანთ მიწა საბელით, გზისა და გაყოფა-განაწილების მნიშვნელობით გვაქვს საბელი (سابل) სპარსულ ენაში (ლექსიკონების მიხედვით)¹¹, შესაძლოა არაბული წარმოშობის ეს საზომი ერთეული, ძველთაგანვე შევიდა ქართულ ყოფაში, როგორც მიწის საზომი. ფერეიდნელ ქართველებში საბელი არა მარტო მიწის საზომი ერთეულია, არამედ იგი „გარკვეულად“ დასახლების ფორმასაც გამოხატავს, ამდენად, ჩვენი აზრით, საბელით „სოციალური მნიშვნელობა“ (ჩვენს შემთხვევაში) ტერმინის პოლისემანტიკური ცვლილების შედეგი უნდა იყოს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ფერეიდნული საბელი, როგორც საზომი ბევრად უფრო შემცირებული ზომისაა, ვიდრე ქართულ ყოფაში დადასტურებული სახელი, რაც ალბათ იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ფერეიდანში მოსახლეობა მიწის სიმცირეს განიცდიდა¹² და ამ მხრივ მათ დიდი საზომი ერთეულები არ გამოუყენებიათ. საბელის სიმოკლით, მათი ერთმანეთთან დაკავშირება, ახლო ცხოვრება, შემჭიდროება წარმოგვიდგინეს¹³. ასე, რომ საბელი ფერეიდნე-

⁶ ს. ულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1928.

⁷ ჯ. რუხაძე, ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი; ჯ. სონღულაშვილი, მევენახეობა-მელენეობის ისტორიისათვის, თბ., 1974.

⁸ გ. ჭაფარიძე, ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 160.

⁹ დ. მეგრელაძე, გლეხობის კლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XVII—XVIII), თბ., 1979, გვ. 18.

¹⁰ ს. მეტეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943.

¹¹ Персидско-русский словарь, под редакци Рубинчика, М., 1970, Персидско-русский словарь, под редакци Миллера, М.—Л, 1967, Арабско-Русский словарь, под редакци Х. К. Баранова, М., 1977.

¹² სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ირანში „მიწა“ უდიდესი სიმდიდრე იყო და ექსპლუატაციის საშუალებას წარმოადგენდა და რომ ირანელი გლეხები მუდამ განიცდიან მიწის სიმცირეს. იხ. ლიტერატურა კ. შარქსი. კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, 1934, გვ. 310. История стран зарубежной азии в средние века, М., 1970; Пигулевская Н. В. и др. История ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958; გ. კიპაშვილი, ფერეიდნელი ქართველები, თბ., 1963.

¹³ ლ. აღნიაშვილი აღნიშნავდა, რომ ფერეიდნელები „საბელს“ თოქს ეძახდნენ და იქვე შენიშნავდა: „საბელს ეძახიან დღეს კახეთში მხოლოდ მოკლე მატყლის თოქს რომელსაც საქონლის უფელში შესაბამელად ხმარობენ“. იხ. ლ. აღნიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211. „საბელის“ შესახებ ალ. კინჭარაული ვარაუდობს, რომ იგი „საბმელს“ უკავშირდება და გრამატიკული წარმოებით საბ(მ)ელი ქართული უნდა იყოს. აღნიშნული ტერმინი ეტიმოლოგიურ, ტაპოლოგიური და ისტორიული მნიშვნელობით სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

ლებში იმ ნათესაური წრის აღმნიშვნელიცაა, რომლებიც ერთ „ქუჩაზე“ ცხოვრობენ. „ქუჩა“-საბელი კი ნათესაური ბუნებისაა. მთხრობელთა გადმოცემით „ჩვენ მაჰლში (უბანში) ქალს გავათხოვებდით, მაგრამ „ქუჩაში“ არ გავათხოვებდით და არც ქალს მოვიყვანდით, ქუჩაზე ერთი „ნასლის“¹⁴ ნათესავეები ეცხოვრობდით და ამიტომ არ შეიძლებოდაო“¹⁵.

იმისათვის რომ გასაგები გახდეს ერთ „ქუჩაზე“ მცხოვრებ „ნათესავთა“ ურთიერთობა განვიხილავთ აგნატიკური ხაზით ფერეიდნელთა ზოგიერთი გვარის შთამომავლობით გენეალოგიას, რომელიც რეპატრირებულებთან ველზე შეკრებილი მასალებით დავადგინეთ.

ონიკაშვილთა გადმოცემით მათი გვარის წინაპარი ყოფილა ვინმე ბერა; ბერას ერთი ძე ჰყოლია ნიკა (ნიკოლოზი), რომლის სახელსაც მთხრობელები უკავშირებენ თავიანთი გვარის გაგრძელებას (ნიკა-ონიკა-ონიკაშვილები; ონიკაძეები: ნიკასაც ერთი ძე დარჩენია მემკვიდრედ, რომელსაც მაჰმადიანობა მიუღია და ურუჰყულ ბეგს ეძახდნენ¹⁶. ურუჰყულ ბეგს სამი ვაჟი ჰყოლია: ჰოსეინ სულთანის, სავზალ ბეგის და ასლან ხანის. ძმები გაყოფილან და დამოუკიდებლად ცხოვრება დაუწყიათ. ჰოსეინ სულთანს ორი შვილი დარჩენია რეჰიმ ხანი და ალა ქუჩუქ ხანი; სავზალ ბეგს სამი: ალაჰ ყულა, ჯაფარ ბეგი და ნასროლა ხანი. ასლან ხანს ორი: ნაფაჟ ყულა და ისქანდერ ხანი. ყველა ამთავან სახელოვანი და მეტად აღზავებული რეჰიმ ხანი ყოფილა (რომლის პირდაპირი შთამომავალიც არის ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი). რეჰიმ ხანზე საინტერესო გადმოცემაც შემორჩენილა. გადმოცემის თანახმად რეჰიმ ხანი „გურჯი ნაჰაის“ მმართველი — „ოსტანდარი“ გამხდარა, მას თავისი ქუჩითა და უნარიანი მოღვაწეობით შაჰის ერთგული მოხელის სახელი დაუმკვიდრებია, ქონებაც დაუგროვებია, და ძლიერი „ხანი“ შექმნილა. რეჰიმ ხანს თავისი მხარისათვის და თანამემამულეებისათვის ბევრი სიკეთე გაუკეთებია (გზა გაუყვანია, „ყანათები“ — სარწყავები მოუწყვია და სხვ.), მაგრამ როგორც ეს ხშირად ხდებოდა ირანში, „დღუმანს“ მისთვის თვალი დაუდგია და შაჰთან დაბეზლება დაუწყია — ქურთებთან და ბახთიარებთან აქვს კავშირი და გლაბატობსო. შაჰსაც დაუჯერებია და რეჰიმ ხანისათვის უფლებები ჩამოურთმევია. პატივყარი ქართველი ხანი სიცოცხლის ბოლო წლებს თავის „მამულში“ ატარებდა, მაგრამ სიმართლეს თავისი გაუტანია, შაჰს გვიან შეუტყვია მისი „ერთგულება“, თავისთან დაუბარებია და სამსახური შეუთავაზებია, რისხვა წყალობით შეუცვლია, მაგრამ რეჰიმ ხანს შაჰის კარზე ცხოვრებისათვის უარი უთქვამს და ისევ თავის მამულს დაბრუნებია ნაჯაფაბადში. მხოლოდ ზაფხულობით თუ აღიოდა მარტყოფში. ნაჯაფაბადში გარდაცვლილა და მის საფლავს დღესაც დიდი პატივით ეპყრობიან მისი შთამომავალნი¹⁷.

¹⁴ نسل — ნასლ, ერთი ძირის, ერთი გვარის, ერთი ფუძისას ნიშნავს.

¹⁵ მთხრობელი 60 წლის რამანა ონიკაშვილი საგარეჯოდან, რეპატრირებული, ზემო მარტყოფიდან.

¹⁶ აღსანიშნავია, რომ მთხრობელთა გადმოცემით ბერა და ნიკოლოზი ქრისტიანები იყვნენ, მათ სახელებიც ქრისტიანული და ქართული რქმევიათ.

¹⁷ გენეალოგიაში რეჰიმ ხანის შემდეგ მის პირდაპირ შთამომავლებთან წოდება „ხანი“ აღარ ვხვდებით. ასევეა რეჰიმ ხანის ძმათა შთამომავლებშიც.

რეჰიმ ხანს ერთი ძე დარჩენია აბდულა, რომელსაც, თავის მხრივ, სამი ვაჟი ჰყოლია: რასულა, ჰაზროლა და ასადულა. რასულას შვილიშვილია ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი რამანი ონიკაშვილი. რეჰიმ ხანის შთამომავლები ონიკაშვილის გვარს ატარებენ. მისი ძმის ალა-ქუჩუქ ხანის შთამომავლები ონიკაშვილებს, ხოლო ასლან ხანისა ასლანიშვილებს. ონიკაშვილთა გენეოლოგიის მიხედვით, როგორც ამას მთხრობელები გვიდასტურებენ ქორწინება დასაშვებად ითვლება ერთი წინაპრიდან მე-6 — მე-7 თაობაზე. მაგ., რეჰიმ ხანის უშუალო შთამომავლებში ქორწინება აკრძალულია რამდენი თაობაც არ უნდა იყოს გასული (ე. ი. აკრძალულია ბიძაშვილების ქორწინებაც) ხოლო ამ შტოს წარმომადგენელთა ქორწინება ალა ქუჩუქ ხანის შთამომავლებთან, მხოლოდ მე-6 თაობის შემდეგ შეიძლება. მაგ., რამანა ონიკაშვილის დედა გულჩორა იყო მე-6 თაობა ურუჯყულ ბეგისა. რამანას მამაც ალი ალაი იმავე ურუჯყულ ბეგის მე-6 თაობაა. რამანა ონიკაშვილი დასაშვებად თვლის მისი შვილის მურთაზის ქორწინებას ჰაფიზოლას შვილზე. მურთაზი არის რეჰიმ ხანის მე-6 თაობა, ასევეა რეჰიმ ხანის მე-6 თაობა ჰაფიზოლას შვილიც.

ონიკაშვილების გენეალოგიასთან შედარების მიზნით მოვიტანთ ფანიაშვილების გენეალოგიას, რომელიც ასევე მთხრობელთა ინფორმაციის შედეგად შევადგინეთ.

მაჰმუდ ფანიაშვილის შორეული წინაპარი ყოფილა ვინმე გურგენ ხანი, რომელსაც 3 ვაჟი ჰყოლია რეჰიმა, ასადოლა და აფიზოლა. ასადოლა და აფიზოლა ბახთიარებთან ბრძოლაში დაღუპულან, ისე რომ მათ მემკვიდრე არ დარჩენიათ, ხოლო რეჰიმას ორი მემკვიდრე ჰყოლია ჯაფარ ბეგი და ნაჯაფ-ხანი. ჯაფარ ბეგის პირდაპირი შთამომავალია (მე-4 თაობა) ჩვენი ერთ-ერთი მთხრობელი მაჰმუდ ფანიაშვილი. რომელსაც ცოლად ჰყავს ნაჯაფ-ხანის პირდაპირი შთამომავლის აფიზოლას ასული ჯანათა. ასე რომ ერთი საერთო წინაპრიდან — რეჰიმადან მაჰმუდ ფანიაშვილი არის მე-6 თაობა, ხოლო ჯანათა მე-7 თაობა. ჯანათაც და მაჰმუდიც ფანიაშვილები არიან, მაგრამ ჯანათა მაჰმუდის პაპის ძმის შთამომავლობით შტოს ეკუთვნის. მთხრობელთა გადმოცემით მხოლოდ ასეთ დაცილებულ თაობათა შეუღლება შეიძლება ერთ გვარში, უფრო ახლოსი კი არა¹⁸. მთხრობელთავე განმარტებით, პირდაპირი შტოს ნათესავებში, რამდენი თაობაც არ უნდა იყოს გასული ქორწინება კატეგორიულად არ შეიძლება, „უფრო ადრე ქართველები, ჩვენი ძველები 7 თაობამდის არ ქორწინდებოდნენ, ახლა 5—6 თაობაზეც შეიძლებაო“. „...სპარსელები არ გავათხოვებდით ქალს, მიტომ ვაძლევდით ჩვენი გუარისას, მაგრამ 5—6 თაობით დაცილებულს“¹⁹.

როგორც ჩვენ მიერ მოტანილი გვართა გენეოლოგიური სქემები გვიჩვენებენ, ფერეიდნელ ქართველებში შენარჩუნებული და დაცული უნდა იყოს აგნატიკური ხაზით ეგზოგამიის 6 — 7 თაობიანი ტრადიცია, რომელიც თანდათან ღროთა განმავლობაში მე-6 — მე-5 თაობამდე მცირდება. ამას-

¹⁸ ერთი გვარისანთა ქორწინების შემთხვევა გარდა ფანიაშვილებისა ჩვენ რეპატრირებულ ფერეიდნელებთან არ შეგვხვედრია.

¹⁹ მთხრობელი ჯანა ფანიაშვილი 36 წლის, საგარეჯო 1979, რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

თან ეგზოგამია მკაცრად არის დაცული პაპის მამის პირდაპირ შთამომავლებში. (გამორიცხულია ბიძაშვილთა ქორწინება — კუზნეური და გროსკუზნეური ფორმებით). რაც უთუოდ ძველი ქართული საქორწილო ჩვეულების — ეგზოგამიის ტრადიციის გავლენის შედეგი უნდა იყოს, მასზე ვერ უმოქმედნია ემათა სიძეესა და მამამდიანური ქორწინების წესებს. რამდენადაც ცნობილია, რომ მუსლიმანურ სამყაროში (მათ შორის ირანში) ახლო ნათესავენ შორის ქორწინება დასაშვებია გარდა ინცესტისა, რაც უძველესი მახადანური სარწმუნოების შედეგი უნდა იყოს და არა ისლამის²⁰. ფერეიდნელი ქართველები გაურბოდნენ რა ირანელებთან ქორწინებას, საოცარი ძალით ინარჩუნებდნენ საქორწინო აკრძალვებს, რამდენადაც კი მათ ამის საშუალება ეძლეოდათ. ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის კარგად იყო ცნობილი ეგზოგამიის 7 საფეხურიანი სისტემა, რომელიც ძველი ხალხური ტრადიციული საფუძვლით აიხსნებოდა. ძველი ქართული (კერძოდ ქართლის) კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „შვიდთაობიანი ნათესაური სტრუქტურა უძველესი ეგზოგამიური ჯგუფი იყო, ვიდრე ეგზოგამია 7-თაობიანი ნათესაური ჯგუფიდან მთლიანად გვარზე გავრცელდებოდა“...²¹ და რომ „ექესი-შვიდი თაობის ნათესავთა შორის ნათესაური კავშირები და ნათესაური რიგი უაღრესად ცოცხლად აღიქმებოდა“²².

აგნატიკური ხაზით ნათესავთა შთამომავლობა პირდაპირ და გვერდითი შტოების მიხედვით გამოყოფდა ნათესავთა ისეთ შეზღუდულ წრეს, რომლებიც ურთიერთთან მტკიცე უფლება-მოვალეობით იყვნენ შეკრულნი. ფერეიდნელი ქართველები ამ ნათესაური წრის წარმომადგენელთა მიმართ შემდეგ ნათესაურ ტერმინებს იყენებენ, როგორიცაა „თამომავალი“, „ძმა“, „სახლიკაცი“, „ნათესავი“. შედარებით „შორს მყოფთ“ მიმართავენ „ჩონია-ნი“, „ძველი“ და სხვ. ტერმინებით²³.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ფერეიდნელები აგნატიკური ხაზით ნათესაობის უახლოეს პირს — ძმას, სახლიკაცსაც ეძახიან. „ძმას ახლობელსაც ვეტყვით, მაგრამ ნამდვილი ძმა — სახლიკაცია“²⁴. სახლიკაცი სახლის მცნებასთან არის დაკავშირებული, რადგან „სახლი“ როგორც უძველესი სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურა, სხვადასხვა ხალხებში გენეტიკურად ახლო ნათესავთა სისტემას გამოხატავდა და რომ მოსახლეობის აღმნიშვნელ

²⁰ ისლამი „კრძალავს“ ქორწინებას ღელასთან, დასთან, დეიდასთან, ასევე ცოლის ახლობლებთან-მეკრამებთან (ღელა, დეილა, ბებია, და). რომლებიც ახლობლებად „აყდის“ (ქორწინების ხელშეკრულების გაფორმების) შემდეგ ითვლებიან. მათთან ქორწინება მხოლოდ ცოლთან განქორწინების შემთხვევაში, ყოფილი ცოლისგან ნებართვით შეიძლება. დაწერილებით იხ. Г. М. Керимов, Шарият и его социальная сущность. М., 1978, გვ. 21. შედარე, Коран, перевод Г. Саблукова. Казань, 1907, сура 4, аят 27.

²¹ გ. მამულაია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 12.

²² გ. მამულაია თავისი მოსაზრებისათვის ეყრდნობა ლიტერატურას: B. Leist, Altari-sches Lus Civile I, 1892; გვ. 183—270, იხ. გ. მამულაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

²³ ფერეიდნელები სიტყვა „ძველი“ (ჩონი — ძველი) წინაპრის და საერთოდ ქართველის მნიშვნელობით იყენებენ.

²⁴ მთხრობელი 49 წლის ასლანიშვილი ალექსანდრე საგარეჯოდან (1979), რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

ტერმინად ძველად „სახლიც“ იხმარებოდა²⁵. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ნათესავი და სახლი გვარის აღმნიშვნელად შეიძლებაოდა ყოფილიყო მიღებული რადგან უძველეს დროში სახლი რქმევია²⁶. ტერმინი სახლის ცნებას სათანადო ყურადღება დაუთმეს ქართველმა მეცნიერებმა ივ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ვ. ბარდაველიძემ, გ. ჩიტაიამ, გ. მელიქიშვილმა, ივ. იმნაიშვილმა, ზ. ალექსიძემ, გ. მაჭავარიანმა და სხვებმა²⁷.

გ. მელიქიშვილის აზრით, „პირველყოფილი თემური წყობილების დროს სახლი თუ ყველგან არა, ქართის ტომების ერთ ნაწილში მაინც აღნიშნავდა გვარს, ხოლო შემდეგ კი საგვარეულო თემის სასოფლო თემად გადაზრდასთან ერთად მოხდა სახლის მნიშვნელობის დავიწროება და სახლი სასოფლო თემის შიგნით ჩამოყალიბებული საოჯახო თემის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა“²⁸.

ვ. ბარდაველიძე კი სახლის შესახებ წერდა: «Древнегрузинский сахли реконструируется в форме древней большесемейной домовой общины, поскольку в ней насчитывается четыре-пять поколений родственников и поскольку вследствие этого очевидно, она должна возлагаться старшим братом старшего поколения агнатов»²⁹.

მეცნიერის გამოთქმულ შეხედულებას იზიარებს გ. მამულია და ასკვნის, რომ „იმისდა მიუხედავად, რომ სახლის ნათესაურ ბუნებას, სამეურნეო თვალსაზრისი ასახავდა, სახლის როგორც სამეურნეო უჯრადის ძირითად სამუშაო ძალას, მისი განვითარების უძველეს საფეხურზე, ექვსი-შვიდი თაობის სისხლით ნათესავეები შეადგენდნენ და ამის გამოც „სახლიშვილი“ და „სახლიკაციც“ ნათესავის სინონიმად შემოგვრჩა“³⁰. ასე რომ უახლოესი ნათესავის სინონიმის მნიშვნელობით დადასტურებული ფერეიდნული სახლი-კაცი აგნატიკური ხაზის 7 თაობიანი სისტემის უშუალო წარმომადგენელია, რაც კიდევ ერთხელ იძლევა იმის საშუალებას, რომ ვიფიქროთ ფერეიდნულ ქართველებში აგნატიკური ხაზით ეგზოგამიის ძველი ქართული წესის შენარჩუნებაზე.

რაც შეეხება ეგზოგამიას კოგნატიკური ხაზით, აქ განსხვავებული ვითარებაა შექმნილი. სავსე მასალების სიმცირისა და აგნატიკურთან შედარებით, მაჰმადიანური გარემოცვის შედეგად, კოგნატიკური ხაზის არაკატეგორიული დაცვის გამო, სრული სურათის აღდგენა არ ხერხდება. მთხრობელთა უმეტესი რაოდენობა გენეოლოგიური სქემის მონაცემებს გადმოგვცემს უფრო მეტად აგნატის მიხედვით, ჩვენთვის ცნობილია ისიც, რომ ფერეიდნული ქართველები ქორწინდებოდნენ სპარსელ ქალებზე, ხოლო თავად ქალს არ ათხოვებდნენ სპარსელებზე, ამიტომ დედის მხრივ „თამამავლობის“ და დედის ხაზის ნათესავეების სურათის აღდგენა ძნელდება. იყო მხო-

²⁵ გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტფ., 1928, გვ. 143.

²⁷ დაწერილებით იხ. გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43—49.

²⁸ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 580—581.

²⁹ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие формы землевладения в свете грузинских этнографических материалов, М., 1964, гв. 23.

³⁰ გ. მამულია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43. იქვე შევნიშნავთ, რომ ნათესავი თესლის, შთამომავლის, შემდგომში ტომის მნიშვნელობით დადასტურებული აქვს ივ. ჯავახიშვილს, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 144.

ლოდ გამონაკლისი შემთხვევები როცა სპარსელზე გაათხოვებდნენ ქალს, მხოლოდ იმ პირობით თუ სპარსელი ქართულ გვარზე დაეწერებოდა³¹. ასეთ დროს ნათესავად მოკიდებულ სპარსელის შვილის (უკვე ქართული გვარის მქონეს) ქალს მისცემდნენ, მაგრამ არა დედის გვარისას (რომელზეც მისი მამა დაეწერა).

მთხრობელი გადმოგვცემს: „იყო ერთი მუხთარა, სპარსელი, მარტყოფში გადმოვიდა, ასლანიშვილის ქალი ითხოვა და თითონაც ასლანიშვილზედ დაეწერა, ჩვენ იმის თამომავლებს ქალს მივცემდით, მაგრამ ასლანიშვილისას არა, ჩვენი ნასლისა ყავდათ და იმიტომ“³². ჟანა ფანიაშვილის თქმით, „მე ჩემს შვილს იოსელიანს არ მივცემ და არც იოსელიანს მოვიყვან, დედაჩემის ნასლისაა და იმიტომ“³³. სხვა შემთხვევაში თუ სპარსელი ქართულ გვარს მიიღებდა და „გაქართველდებოდა“ მის შთამომავალს შეეძლო იმავე გვარის ქალი ეთხოვა, რადგან დაწერაზედ არ იყო დამოკიდებული „ჩონ რო ვიცოდით რო სხო გორი ჰქონდა და სხოზე დაეწერა ქალს მივცემდით, მაგრამ როცა რამდენიმე თაობა გაივლიდა მერე აღარ აძლევდნენ, რადგან დედის სისხლის ნათესავეები შეიქნებოდნენ“³⁴. ასე რომ კოგნატიკური ხაზით ნათესაობას ფერეიდნელი ქართველები ყურადღებას აქცევდნენ ეგზოგამიის თვალსაზრისით, იმდენად რამდენადაც „ცოცხალ სინამდვილეში“ მისი აღქმა შეეძლოთ³⁵.

ცალკე უნდა გამოიყოს და აღინიშნოს ფერეიდნელებში გვართა შეერთების (შეყრილობის) საკითხები, როცა რომელიმე გვარები ერთიანდებოდნენ. მთხრობელთა ცნობით, ასეთი ვითარება ფერეიდნელებში დაწყებულა რეზა შაჰის (1925—1941) რეფორმების პერიოდიდან, როცა ირანში მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა ჩატარებულა³⁶. მანამდე კი, მთხრობელთა თქმით, გვარები არ ეწერათ, როგორც ირანში იყო მიღებული ისე მიმართავდნენ ერთმანეთს, სახელებით; ზეპირად იცოდნენ ძველი ქართული გვარები, რეფორმის შემდეგ კი ზოგი ძველ გვარზე დაეწერა, ზოგი „შაჰის“ სახელზე, ზოგი კი სხვის გვარზე³⁷.

³¹ ქალის გვარზე დაწერა გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ქალის გვარის მემკვიდრეობით პრივილეგიის შენარჩუნების მიზნით.

³² მთხრობელი 60 წლის რეზა ონიკაშვილი, ახაშენიდან (1978) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

³³ მთხრობელი 40 წლის ჟანა ფანიაშვილი საგარეჯოდან (1979) რეპატრირებული ზემო მარტყოფიდან.

³⁴ მთხრობელი ჟანა ფანიაშვილი.

³⁵ აქვე შევნიშნავთ, რომ კოგნატიკური ხაზით ნათესაობის ასახსნელად აქ მოტანილი შემთხვევები გამონაკლისია და მასალის განზოგადებისათვის არაა საქმარისი.

³⁶ ირანის მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის შესახებ იხ. ლიტერატურა БСЕ, III изд. М., 1971; 6. ნ ა ჯ ე ბ ი ა, ირანი, თბ., 1972.

³⁷ ცნობილია, რომ არაბულის გავლენით, ირანში პიროვნებას მამის სახელით მიმართავდნენ და გვარების წარმოება მოგვიანებით შემოიღეს. როგორც ჩანს ფერეიდნელებშიც ასე მოხდა. გვართა გაფორმების დროს მათ ქართული გვარები ირანული ტრანსკრიფტაციით დაეწერათ. მაგ., ასლანიშვილი-ასლანურევილი, მიქელაძე-მიქალანი და სხვ. ლ. ა ღ ნ ი ა შ ე ი ლ ი, რომელმაც რეზა შაჰის რეფორმამდე იმოგზაურა ირანში, წერდა: „სპარსეთში საზოგადოდ გვარები (თაიფები) არ არის ხმარებაში, კაცი იცნობება მხოლოდ საკუთარი სახელით. ქართველებს წმინდად შეუნახავთ თავის გვარები. გვარები წმინდა ქართულია და ყოველი მათგანი დღემდე ცოცხლობს საქართველოში“. იხ. ლ. ა ღ ნ ი ა შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

„ნადიანები სხვა სოფლიდან იყვნენ, ველიანიდან. ქალები ჰყავდათ სულ, გვარები არ უგარძელდებოდათ, ბევრს შვილიც არა ჰყავდა, დაცოტავდნენ და ბაზშიანთ შეუერთდნენ, ახლა ბაზშიანთ იწერებიან“... „მათიანები ნაწილი იოსელიანებს შეუერთდნენ, ნაწილი ასიანებს“. „შერვანები დაცოტავდნენ, ზოგი გუგუნაანთ გვარს შეუერთდა, ზოგი კი ლაჩიანებს“...

...ყასიანნი იოსელიანებზე დაეწერენ — იმათ შეუერთდნენ „...სფუიანთაგან ნაწილი თავის გვარზე დარჩა, ნაწილი ასლანიანებს შეუერთდა“³⁸. „გვარი დაწერაზედ არ იყო, თუ ვიცოდით, რომ ყასიანი იყო და იოსელიანზე ეწერა, იოსელიანის ქალს მივცემდით, თუ იოსელიანი იყო იმას კი არა“³⁹.

ჩვენთვის ძნელია ფერეიდნელი ქართველების გვართა წარმოშობის ისტორიის საკითხების გარკვევა — იგი ხანგრძლივ სტაციონალურ კვლევას მოითხოვს ჯერ ფერეიდანში შემდეგ საქართველოში, ერთი რამ კი ცხადია, რომ ბევრი მათგანი საკუთარი სახელიდან წარმოქმნილი უნდა იყოს, ბევრი გვარი ხელოვნურად არის შექმნილი. ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილ გენეოლოგიიდან კი ნათლად ჩანს, რომ თავდაპირველად ერთი გვარის მქონე ორი განშტოება დროთა განმავლობაში გვარს იცვლის და გვარის შთამომავლობიდან ერთ-ერთის სახელზე იწერება. მაგ., ონიკაშვილების ერთი შტო ალსან ხანის შთამომავლებია და ასლანიშვილებად დაეწერენ. მიუხედავად ამისა ასლანიშვილებსა და ონიკაშვილებს შორის ეგზოგამიის 6—7 საფეხურიანი სისტემაა შენარჩუნებული⁴⁰. რაც შეეხება გვართა შეყრილობის მიზეზებს. როგორც მასალებიდან ჩანს იგი სხვადასხვაა. ერთ შემთხვევაში გვარის გაძლიერების, მეორე შემთხვევაში გვარის შემცირების გამო. ამავე დროს სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისითაც. ძლიერ გავლენიანი გვარი (რომელთა წარმომადგენლებიც ხშირად „ხანები“, „თავადები“, „მამასახლისები“ და სხვ. წოდებისა თუ „თანამდებობისანი იყვნენ“) თავის გვარზე იწერენ რიცხობრივად შემცირებულ ან ეკონომიკურად დასუსტებულ გვარებს, რაც ეროვნული ინტერესებით იყო გამოწვეული, რომ გარკვეული პრივილეგიის მქონე გვარებს მფარველობა გაეწიათ დასუსტებული გვარებისათვის. ძლიერი გვარები დასუსტებულ გვარებს იფარავდნენ გადასახადებისაგან და ასიმილაციის პროცესისაგან იცავდნენ⁴¹.

შეყრილობის წესს და მასთან დაკავშირებულ გვართა შორის ურთიერთობას მრავალი ანალოგია მოეძებნება ქართველი ხალხის ყოფაში⁴².

³⁸ მთხრობელები აღ. ასლანიშვილი, რ. ონიკაშვილი, ე. ფანიშვილი რ. მიქელაძე, საგარეჯო, 1979.

³⁹ მთხრობელი ე. ფანიშვილი.

⁴⁰ შეყრილობით შეერთებულ გვარებს შორის შეძლებისდაგვარად იყო დაცული ეგზოგამიის წესი ერთ უბანში, ერთი რიგის დასახლებაში, ერთ სოფელში, თემში ეგზოგამურობის არსებობა უცხო მოელენა არ იყო ქართული სინამდვილისათვის. იხ. ე. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960; ი. ქ ყ ო ნ ი ა, კორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, თბ., 1955.

⁴¹ ფერეიდანში ზოგიერთი ქართველის აღზევება და შემდგომში მათი პრივილეგია უნდა ჩანდეს ფერეიდნულ საბუთებში, რომლებიც გამოქვეყნებულია მ თ ო დ უ ა, ქართულ-სპარსული ეტიუდები, თბ., 1971, გვ. 187.

⁴² შეყრილობის ჩვეულებას ხევსურეთში „ხარ-ქვაბით შამაყრას“ უწოდებდნენ, მოხვევებში კი მას „შაყრა-შაყედლება“ „ერქვა“, იხ. რ. ხ ა რ ა ძ ე, ხევსურული „ძირი“ და „გვარი“, მიომხილველი, I, 1949, გვ. 192—195; ე. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67. შეა-

ივ. ჭავჭავაძის აზრით, ოჯახებისა და გვარების შეყრილობა მტრის შემოსევით გამოწვეული საშიშროებისაგან თავდაცვის მიზნით წარმოებდა, რაკი საქართველო ხშირად იყო ჩავარდნილი განსაცდელში, განსვენებული მეცნიერი ამ წესის არსებობას გვაროვნული წყობილების დაშლის და შემდგომში მისი აღდგენის პროცესს უკავშირებს⁴³. მოხვევთა საქორწინო ურთიერთობის შესწავლის საფუძველზე ვ. ითონიშვილი არ იზიარებს ივ. ჭავჭავაძის ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას და აღნიშნავს, რომ ხევში, ხევსურეთში და სხვ. ქართველ ტომებში გავრცელებული შეყრილობის წესი არა საუკუნეების წინ გამქრალი გვაროვნული წყობილების კვლავ განახლება დამყარების მომასწავებელი იყო, არამედ ცალკეული ოჯახებისა და გვარების ხელოვნურად დანათესავების ერთ-ერთი საშუალება, ხელოვნურად დანათესავება კი სოფელში ქალის უთხოვრობის წესს ამკვიდრებდა. „გვარის სალოცავისა და სამოხელეო ერთეულის მიხედვით გამოყოფილი სოციალური ჯგუფის შიგნით (სამოსახლო უბნისა და სოფლის ფარგლებში) ქორწინება აკრძალული იყო“⁴⁴. ამ წესს იცავდნენ ფშავეში⁴⁵, ქართლში⁴⁶, კახეთში⁴⁷, თუშეთში⁴⁸, გურულებში⁴⁹, მეგრელებში⁵⁰, აჭარლებში⁵¹, და თითქმის ყველგან საქართველოში. ქართული ეგზოგამიური ტრადიციის შენარჩუნების „გამოძახილია“ ანალოგიური ვითარების ელემენტების არსებობა ფერეიდნელ ქართველებშიც.

ამრიგად, როგორც ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი ქართული ეთნოგრაფიული ლიტერატურისა და ველზე მოპოვებული სხვა ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს ფერეიდნელ ქართველებში შენარჩუნებულია ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის დამახასიათებელი სისხლით ნათესაობითი ფორმით (აგნატიკური და ნაწილობრივ კოგნატიკური ხაზით) ეგოზოგამიის დაცვის წესი, ასევე ნაწილობრივ ხელოვნურად დანათესავებულთა შორის („შეყრილობის“) ქორწინების აკრძალვის ჩვეულება. ხელოვნურად დანა-

დარე ვაჟა-ფშაველა, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1956, გვ. 136; ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი) ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1940, გვ. 35.

⁴³ ივ. ჭავჭავაძის მოსაზრება გვაროვნული წყობილების დაშლა-აღდგენის შესახებ, აკად. გ. მელიქიშვილის განმარტებით, გამოწვეული იყო იმით, რომ განსვენებულ მეცნიერის მსოფლმხედველობით, ერთდროულად, შეიძლებოდა ეარსება გვაროვნულ წყობილებასაც და სახელმწიფოსაც იხ. გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 26—27.

⁴⁴ ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, მიმომხილველი, I, 1949, გვ. 383; გ. ჩიტაია, მ. გეგეშიძე, ი. ჯყონია, ახალი ყოფა გორის რ-ის სოფ. თორტიზის, კოლმეურნეობაში, მიმომხილველი II, თბ., 1951, გვ. 361.

⁴⁷ И. Чкония, Новый быт в колхозе им. Кунбышева село Шилда Кварелского района, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, თბ., 1955, გვ. 23.

⁴⁸ И. Цискаров, Записи о Тушети, Газ. «Кавказ», 1879, № 11; მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 155.

⁴⁹ ი. ჯყონია, ახალი ყოფა მახარაძის რ-ნის კოლმეურნეობაში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბ., 1953, გვ. 20—21.

⁵⁰ თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1956, გვ. 72, 80.

⁵¹ თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1956, გვ. 191.

თესავეების ისეთ ფორმებს, როგორიცაა „ძმადნაფიცობა“, „გაძიძეება“, „ნათლიად მოკიდება“ და სხვ. ჩვენ საეკლესიო მასალებით ვერ ვადასტურებთ, შესაძლებელია ეს იმის გამოც, რომ მუსლიმანურმა გარემოცვამ ქართველებს დააქარგვინა ზოგიერთი ქართული ჩვეულება, რადგან სრულიად ბუნებრივია, რომ ისინი დანათესავების ზემოთ აღნიშნულ ფორმებს ირანელებთან გაუბოძდნენ (ყოველ შემთხვევაში გადასახლებიდან კარგა ხნის მანძილზე მაინც). ასევე „ნათლად მოკიდების“ ქრისტიანული წესები ქრისტიანობის დაქარგვასთან ერთად უნდა წაშლილიყო, ხოლო გაძიძეება, ძმადნაფიცობა აღზრდის ხალხურ სისტემასთან არის უშუალოდ დაკავშირებული და მისი შესწავლა სპეციალურ კვლევას მოითხოვს.

ცალკე აღვნიშნავთ იმ გარემოებას, რომ ფერეიდნელ ქართველებში იყო გამონაკლისი შემთხვევები ენდოგამიისა, რასაც ეკონომიკურად შეძლებულ პირებთან ვხვდებით, მუსლიმანური სამყაროსათვის კი ენდოგამია ზოგადი მოვლენაა⁵².

ქართული საქორწინო ურთიერთობის შესწავლის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი წერდა, რომ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა⁵³. ი. ჭყონია სამართლიანად უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ „დიდგვაროვანთა წრეში არსებული ქორწინების წესები მათივე კლასობრივი დაკმაყოფილების მიზნით უნდა შემუშავებულიყო“⁵⁴. იზიარებს რა აღნიშნულ მოსაზრებას ვ. ითონიშვილი წერს, „წარჩინებულთა ინტერესები კი ძირითადად მემკვიდრეობის საკითხზე ატეხილ დავას უკავშირდებოდა და მოსალოდნელი აურზაურის თავიდან აცილების მიზნით ხშირად მიმართავდნენ დინასტიური ქორწინების ამ ნაყად ხერხს რითაც ტახტის თუ მამულის ხელში ჩაგდების პრეტენდენტების ოცნებას ფრთებს აკვეცდა“⁵⁵. ვფიქრობთ, რომ ფერეიდნელ ქართველებში ენდოგამიის გამონაკლისი ხასიათი დაახლოებით ანალოგიური მოსაზრებით შეიძლება აიხსნას, რადგან იგი შედარებით პრივილეგირებულ, ეკონომიკურად დაწინაურებულ წრეში ხდებოდა, („ხანებთან“ და „თავადებთან“), რომელთაც ქონების მემკვიდრეობით გადაცემის გარდა, თავიანთი სოციალური მდგომარეობის გამო, იძულებულნი იყვნენ, ანგარიში გაეწიათ მუსლიმანი არისტოკრატიის ცხოვრების წესისათვის.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი მოსაზრება და ეთნოგრაფიული მონაცემები, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ფერეიდნელმა ქართველებმა, მიუხედავად სამსაუკუნე ნახევარზე მეტი პერიოდის ისლამური საზოგადოების გარემოცვისა, შეძლებისდაგვარად შეინარჩუნეს ქართული საოჯახო ყოფისათვის დამახასიათებელი ნათესაური ურთიერთობის ბუნება.

⁵² ენდოგამიაში ვგულისხმობთ გვართა შორის ქორწინების აკრძალვის (ეგზოგამიის) დარღვევას და არა როგორც საკლდეზოლო ნორმას.

⁵³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164.

⁵⁴ ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

⁵⁵ ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

Г. В. ГОЦИРИДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СИСТЕМЫ РОДСТВА
У ФЕРЕЙДАНСКИХ ГРУЗИН

Резюме

В статье рассмотрены некоторые вопросы системы родства у ферейданских грузин.

Исследование показывает, что для определения брачных отношений ферейданцев главным являлось исключение родства между вступающими в брак сторонами.

Выясняется, что из различных форм родства (кровное, свойственное, искусственное) среди ферейданцев действовали кровное и свойственное. Это положение объясняется тем, что переселившиеся в Иран грузины сохранением кровного и свойственного родства защищали свои национальные интересы. Формы искусственного родства (братание, крещение) у ферейданцев в настоящее время не наблюдается, оно, возможно, связано с различными социальными и религиозными причинами.

Характер родственных отношений у ферейданских грузин выражается и в формах расселений, которые сами по себе являлись факторами сохранения экзогамии.

Согласно собранным у репатриантов полевым материалам и литературным данным, выясняется, что ферейданские грузины, несмотря на более, чем трехвековое мусульманское окружение, сохранили характерную для семейного быта грузин традиционную систему родства.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ.
ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინ-
სტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

ლია წინამძღვრობილი

უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი XIX
საუკუნის 80—90-იანი წლების საქართველოში

XIX ს-ის 80—90-იან წლებში კვლავ მთელი სიმძაფრით დაისვა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი, რომელიც ქრონიკულ პრობლემად იქცა ჯერ კიდევ ამავე საუკუნის 70-იან წლებში.

საქართველოს დემოკრატიულ პრესაში იმდენს წერდნენ უნივერსიტეტის სარგებლიანობის შესახებ, რომ ქალაქის სათათბიროც დაარწმუნეს, თბილისში უწინარეს ყოვლისა უნივერსიტეტის, ხოლო მის საფუძველზე სხვა უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის აუცილებლობაზე.

თბილისის სათათბიროში იმ ხანად ცხარე კამათი იყო გამართული უმაღლესი სასწავლებლების ტიპის შერჩევის შესახებ. ქართველ პუბლიცისტ ნ. ნიკოლაძეს მგზნებარე სიტყვა წარმოუთქვამს უნივერსიტეტის სასარგებლოდ. იგი მოითხოვდა სწორედ ამ ზოგადსაგანმანათლებლო დაწესებულებისათვის ეყარათ კენჭი. მართლაც, ხმის უმრავლესობით გასულა უნივერსიტეტის მოთხოვნა, მაგრამ ეს მუხლი სათათბიროს სხდომის რეზოლუციაში ისე ორკოფულად ყოფილა შედგენილი, რომ მთავრობას უტოვებდა შესაძლებლობას კვლავ გადაედო ჩვენში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის საკითხი.¹

მეფის მთავრობა შეგნებულად აფერხებდა უნივერსიტეტის გახსნას განაპირა რაიონებში საერთოდ და კავკასიაში განსაკუთრებით, რადგან სწორედ ამ ტიპის სასწავლებლებში ხედავდა რევოლუციურ და სეპარატულ იდეათა გავრცელების კერას².

რეაქციის ძალები საქართველოში ილაშქრებდნენ არა მხოლოდ რევოლუციურ-პროგრესული დემოკრატიული ძალების წინააღმდეგ, არამედ საგანგებო ღონისძიებებსაც ატარებდნენ ქართველი ხალხის ეროვნული არსებობის, მისი კულტურისა და ისტორიის, ქართული ენის მოსასპობად, ქართული ეხის დანაწილებისა და მისი სხვადასხვა კუთხის დასაპირისპირებლად.

მაგრამ დემოკრატიული პრესის მასალა ნათლად გვიჩვენებს, რომ მოწინავე ქართველი საზოგადოება გულხელდაკრეფილი როდი ელოდა მეფის მთავრობის გადაწყვეტილებას. იგი ყველა საშუალებით ცდილობდა დაესაბუთებინა ჩვენი მხარისათვის უნივერსიტეტის აუცილებლობა. ამტკიცებდა, რომ

¹ ლ. ჩიქოვანი, გაზეთ „თბილისის მოამბის“ (1873—1883 წწ.) სოციალ-პოლიტიკური პროფილი, თბ., 1967, გვ. 263.

² მეფის მთავრობამ, სწორედ ამ მიზნით დაიწყებას მისცა იოანე ბატონიშვილის 1799 წლის პროექტი საქართველოში სამი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შესახებ. ამიტომ უგულებელყო მან 1832 წლის შეთქმულთა მოთხოვნა თბილისში უნივერსიტეტის გახსნის შესახებ (იხ. გ. თაყაიშვილი, სახალხო განათლების და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში 1801-1870 წწ., თბ., 1948, გვ. 288—312).

კავკასიის 10 მილიონიანი მოსახლეობა თავისი საშუალო სასწავლებლების მთელი ქსელით, რომელიც ზრდიდა ყოველწლიურად რამდენიმე ათას მოსწავლეს, საჭიროებდა უმაღლესი ცოდნის მიღებას. გარდა ამისა იყო სხვა არგუმენტებიც; საუნივერსიტეტო ცენტრების სიმცირე, უცხო მხარეში ცხოვრების სიძვირე და ჩრდილოეთის ცუდი ჰავა, ხელს უშლიდა ქართველ მოსწავლეთა უმრავლესობას სწავლის გაგრძელებაში. ხშირ შემთხვევაში კავკასიელები, რომლებსაც განათლება თავისი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ჰქონდათ მიღებული, გამოუსადეგარი იყვნენ თავისი მხარისათვის. გაზეთ „Новое обозрение“-ს რედაქტორი გიორგი თუმანიშვილი გულისტკივლით წერს: „აგრონომმა, რომელმაც შეისწავლა ჩრდილოეთის მკაცრი ბუნება, ან შუა რუსეთის სარტყელი, სრულიად უსუსურია კავკასიაში, რომელსაც სრულიად სხვა თავისებური ბუნება გააჩნია. იურისტმა, რომელმაც დაამთავრა კურსი საუნივერსიტეტო ქალაქში, კავკასიაში მოღვაწეობისას მოთამაშე თოჯინას ემსგავსება პირველ შემხვედრ მთარგმნელის თუ ცრუმოწმის ხელში რადგან არ იცის ადგილობრივი ენა, ანდა ადგილობრივი ზნე-ჩვეულებანი“³.

მოწინავე ქართველ საზოგადოებას კარგად ესმოდა უმაღლესი სწავლების მისიშენლობა ერის განათლებისა და ზნეობრივი სრულყოფის საქმეში, ამიტომ მათი მოთხოვნა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შესახებ ობიექტური პირობებით იყო ნაკარნახები. „თუ გსურს კავკასიაში მტკიცე მშვიდობის დამყარება, მართლა გინდა ჩვენი მხარის ცივილიზირება, — წერდა ნ. ხიკოლაძე. — თუ გსურს, რომ წინ აღვუდგეთ სხვათა შემოსევას, მაშინ უნდა დავისახოდე: რაც შეიძლება ბევრი სასწავლებლები, არა ფორმალური, არამედ ჭეშმარიტად პედაგოგიური. მეტი გიმნაზიები, რომლებიც თავისუფალნი იქნებიან ვიწრო ეგოიზმის მომაკვდინებელი გავლენისაგან და რომლებსაც უხელმძღვანელებენ ჭეშმარიტად სწავლული ადამიანები. დაბოლოს უნივერსიტეტი (ხაზი ჩვენია—ლ. წ.), რომელიც შესძლებს საშუალო განათლების გამოცოცხლებას და დაგვირგვინებას. აი საშუალება, რომელსაც დროის დაუპარგავად უნდა მოვკიდოთ ხელა“⁴.

ნ. ხიკოლაძის ეს მოწოდება დღეიზად ისმოდა მომდევნო ხანაშიც და დემოკრატიული ორგანო „Новое обозрение“-ს პუბლიცისტებიც ერთგულად აგრძელებდნენ ბრძოლას კავკასიაში, კერძოდ, თბილისში—უმაღლესი სასწავლებლის, კერძოდ, უნივერსიტეტის დაარსებისათვის.

1880 წელს ქალაქის თვითმმართველობამ ქართველი საზოგადოების მხარდაჭერით აღძრა შუამდგომლობა თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ. გადაწყდა საქალაქო სახსრებიდან (საუნივერსიტეტო ფონდიდან) ამ საქმეზე 30 ათასი მანეთის გამოყოფა ყოველწლიურად, მაგრამ ეს შუამდგომლობა უყურადღებოდ დარჩა მთავრობის მხრიდან. თვით კავკასიის საზოგადოების შეუთანხმებლობაც ამ საკითხში საქმის სწრაფ გადაწყვეტას ხელს უშლიდა. საზოგადოების ნაწილს უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება ნაადრევად ეჩვენებოდა და მიზეზად კავკასიაში საშუალო საგანმანათლებლო სკოლების ნა-

³ გ. თუმანიშვილი, კავკასიის უნივერსიტეტი, პეტ., 1909.

⁴ ნ. ხიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 5, თბ., 1966, გვ. 485.

⁵ გაზეთი „Новое обозрение“ 1884 წ., № 188, მოწინავე, კავკასიის უნივერსიტეტის საკითხისათვის.

კლებობას ასახელებდა. გაზეთ „Новое обозрение“-ს ფურცლებზე ერთ-ერთი კორესპონდენტი წერდა: „კავკასიელების კურსდამთავრებულთა რიცხვი მეტად მცირეა, რომ მათთვის შეიქმნას უმაღლესი სასწავლებელი, უბი-რატესად საჭიროა გამრავლდეს საშუალო სასწავლებლების ქსელი, რომელთა სიმცირე მეტისმეტად იგრძნობა; განსაკუთრებით ყოველი სასწავლო წლის და-საწყისში მისაღები გამოცდების შედეგად დიდი ნაწილი ბავშვებისა სასწავლებ-ლის კედლებს გარეთ რჩება. საკითხი კავკასიის უნივერსიტეტის პრაქტიკულად დაარსების შესახებ ჭერჯერობით ნაადრევიაო“⁶.

უნივერსიტეტის გახსნას ქართველი საზოგადოება დიდხანს ელოდა. მაგ-რამ უშედეგოდ; დიდი იმედი ამ საქმის განხორციელებისა მათ გულში არ ჭრებოდა. ყველაზე ცხოველ მონაწილეობას კავკასიური ქალაქებიდან თბილი-სი იღებდა.

90-იანი წლებისათვის ქართველმა საზოგადოებამ აშკარად დაინახა, რომ ჰეფის მთავრობა შეგნებულად აკიანურებდა უნივერსიტეტის დროულად გახ-სნას და მოწინავე საზოგადოების მოთხოვნა უნივერსიტეტის დაარსების შე-სახებ, გამიზნულად უარყოფილი იქნა.

ამიტომ, უმაღლესი სასწავლებლის გარეშე დარჩენის საშიშროებამ აძუ-ლა ქართველი ხალხი თავისი მოთხოვნა პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავ-ლებლით შეეცვალა.

1894 წელს თბილისში რუსეთის მიწათმოქმედების მინისტრის ერმოლო-ვის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით ეს საკითხი კვლავ განიხილეს.

ქალაქის თვითმმართველობამ ითხოვა თბილისში უნივერსიტეტის სანაც-ვლოდ პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა (ორი განყოფილე-ბით: 1. სასოფლო სამეურნეო და 2. სამთო). თვითმმართველობა კისრულობ-და ორასი დესეტინა მიწის ნაკვეთის გამოყოფას სასწავლებლის შენობისათვის და ყოველწლიურად 100000 მანეთის გაღებას ამ საქმისათვის.

ამ მოთხოვნის საშაგიეროდ ერმოლოვმა შესთავაზა ქალაქს საშუალო სა-სოფლო სამეურნეო სასწავლებლის გახსნა, რომლისათვისაც პირდებოდა ყო-ველწლიურ დახმარებას 70000 მანეთს. ამ აზრს არ თანაუგრძნო ადგილობრივმა საზოგადოებამ და ორივე ეს წინადადება განუხორციელებელი დარჩა⁶.

1896 წელს, როდესაც მთავრობა აპროექტებდა პოლიტექნიკუმის გახსნას კიევსა და ვარშავაში, ქ. თბილისმაც ატეხა განცხადება. მან თავის ძველ შეწირუ-ლებას კვლავ დაუმატა ახალი 30000 მანეთი. თბილისის მაგალითს მიბაძეს კავკასიის სხვა ქალაქებმაც. კავკასიის მხარის საკრედიტო და სამრეწველო დაწესებულებებმა გარკვეული თანხები გაიღეს. ასე მაგალითად, ბაქოს მრეწ-ველთა ყრილობამ გადაწყვიტა თბილისში პოლიტექნიკუმის დასაარსებლად გაეღო 17000 მანეთი წელიწადში.⁷ ქუთაისმა და ბათუმმა — 30000 მან. გარ-და ამისა ქ. თბილისმა აღძრა „შუამდგომლობა დაეწყოს მთელს ჩვენ მხარეში ხელის მოწერა ქალაქის საუნივერსიტეტო ფონდის შესაკრებად. ამ ღონის-ძიებებით, როგორც გაზეთი წერს, შეიძლებოდა მოგროვებულიყო ერთ მი-ლიონ მანეთზე მეტი, რომლის პროცენტებს წელიწადში უნდა შეედგინა 40,

⁶ Г. Туманов, Первый камень в закладе Тифлисского политехнического ин-сти тута, Тиф., 1915.

⁷ „Новое обозрение, 1898 წ., № 4882, ფელეტონი

50000 მანეთი. გარდა ამისა, ადგილობრივმა მსხვილი ნავთის მრეწველმა მან-თაშევმა 1903 წლისათვის განიზარაზა 70000 მანეთის გაღება.⁸

მოწინავე ქართველი საზოგადოება ყველა ზერხით ცდილობდა ეჩვენე-ბინა მთავრობისათვის, რომ ჩვენი მხარე მზად იყო უმაღლესი სასწავლებლის დასაარსებლად. ყველაზე მედგრად ამ საკითხისათვის იბრძვის (90-იან წლებ-ში) გიორგი თუმანიშვილი, რომელიც გაზეთ „Новое обозрение“-ს ფურც-ლებზე აქვეყნებს მთელ რიგ სტატიებს, სადაც სხვადასხვა ეპოქების შედა-რების საფუძველზე კავკასიის სახალხო განათლების რეალურ სურათს ხატავ-და XIX ს-ის დასასრულისათვის. იგი წერს: „იანოვსკის დროს გიმნაზიების და რეალური სასწავლებლების რიცხვი მეტად მცირე იყო. ამჟამად კი საქმე სულ სხვაგვარადაა. არსებული სამი გიმნაზიის მაგიერ გვაქვს თორმეტი, სამი რეალური სასწავლებლის მაგიერად ათი. 1901 წელს გიმნაზიებში (ბათუმის გიმნაზიის გამოკლებით, სადაც მერვე კლასი არ იყო) სიმწიფის ატესტატი შიიღო 325 ბავშვმა. რვა რეალური სასწავლებლიდან (ქუთაისისა და მაიკო-პის გამოკლებით, იქ მეშვიდე კლასები არ იყო) სწავლის კურსი დაამთავრა 190-მა ბავშვმა. ე. ი. 1901 წელს კავკასიის სასწავლო ოლქში სასწავლებელი დაასრულა და უმაღლეს სასწავლებელში შესასვლელად მზად იყო 515 კაცი. ამათგან ფიზიკა-მათემატიკის განყოფილებაზე და უმაღლეს ტექნიკურ სას-წავლებელში შევიდა ნახევარზე მეტი — 272 კაცი. ეს რიცხვი საესებით საკ-მარისია, რომ ჩვენ მხარეში გვექონდეს უმაღლესი განათლების სპეციალური სასწავლებელი“⁹.

ოტა უფრო ადრე გაზეთი წერდა: „რამოდენიმე უმაღლესი სასწავლებ-ლის დაარსების არც საჭიროება და არც შესაძლებლობა არ არის, მცირე გე-ოგრაფიული რაიონი შესაძლებლობას ხდის დავკმაყოფილდეთ ერთი უმაღლე-სი სკოლით. ამ მდგომარეობიდან ერთადერთი გამოსავალია პოლიტექნიკუ-მის მოწყობა, რომელსაც სხვადასხვა სპეციალური განყოფილება ექნება (ქი-მიურ-აგრონომიული, ტექნიკური და მექანიკური). საჭიროა, რომ ეს წინა-დადება რაც შეიძლება მალე განხორციელდეს, რადგან ყოველგვარი ეჭვის გარეშე მას ჩვენი მხარის ეკონომიკური განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელო-ბა ექნება. თბილისის საქალაქო სათათბირომ და თბილისისა და ქუთაისის სა-თავადაზნაურო ბანკებმა დაპირება მოგვცეს ასეთის დაარსების შემთხვევა-ში დააფინანსონ ისინი გარკვეული თანხით“¹⁰.

გ. თუმანიშვილი ზაზგასმით მიუთითებდა, რომ ახალგაზრდობას თავისი პრაქტიკული ცოდნა სპეციალურ სასწავლებლებში უნდა მიეღო. მისი ვარა-უდით, უმაღლესი სასწავლებლის არსებობა თბილისში სასარგებლო იქნებოდა არა მარტო ამიერკავკასიისათვის, არამედ რუსეთისათვისაც, როდესაც მისი წარმოება გაიზრდებოდა. „აღება შეიძლება მაშინ, როდესაც ასალები გაქვს რაიმე, — წერდა თუმანიშვილი. ამჟამად, კავკასიის სიმდიდრის უმნიშვნელო ექსპლოატაცია ხდება. მნიშვნელოვანი მოცულობით მუშავდება, მხოლოდ ბა-ქოს ნავთობი და ჭიათურის მარგანეცი, და ისიც ქიმიური მეთოდებით. უბ-

⁸ «Новое обозрение, 1902 წ., № 6250, მოწინავე, გ. თუმანიშვილი, საკითხი უმაღლესი სას-წავლებლის შესახებ.

⁹ «Новое обозрение», 1902, № 6250 მოწინავე, გ. თუმანიშვილი.

¹⁰ «Новое обозрение», 1902 წ., № 6252, გ. თუმანიშვილი, კავკასიის უმაღლესი სასწავლებლის საკითხისათვის.

რადლო ჩამოთვლა გვიჩვენებს თუ რამდენად დიდია მისი დამუშავების მოთხოვნილება. ქვანახშირი, სპილენძი, რკინა, გლუშერის მარილი, ვერცხლი. ტყვიის მადანი, კობალტი, ქვამარილი, თუთია — ყოველივე ეს ხელუხლებელია და ელოდება თავის საათს. ამისათვის კი აუცილებელია სპეციალისტები, განსაკუთრებით კი ადგილობრივები (ხაზი ჩვენი — ლ. წ.). კავკასია არის სასარგებლო წიაღისეულის მთელი სამყარო. ამიტომ, ვარაუდი რუსი ტექნიკოსის საკმაო მოზღვავეებაზე არ შეიძლება. ისინი საჭირონი არიან თვით რუსეთში, რადგან იქაც სწრაფად იზრდება მომპოვებელი და გადაამუშავებელი წარმოება¹¹.

იმავე არგუმენტით ახასიათებდა ქართველი პუბლიცისტი სოფლის მეურნეობის დარგების სურათს¹², რითაც ასაბუთებდა ჩვენში სპეციალური ცოდნის კერის — პოლიტექნიკუმის აუცილებლობას თავისი სასოფლო სამეურნეო განყოფილებით.

ბ. ნიკოლაძემ ვრცელი წერილი მოათავსა გაზეთში იმ აღმშფოთებელი ფაქტის შესახებ, რომელიც პეტერბურგში სასოფლო სამეურნეო პრაქტიკის წარმოებას ეხებოდა. პუბლიცისტმა მთელი სერიოზულობით დაამტკიცა დარგების არასწორი განაწილების სისტემა. საქმე ის იყო, რომ ცენტრალური გაზეთის კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ პეტერბურგში ერთ-ერთი სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელი ამზადებდა მებაღეებს, მეღვინეებს და მომავალ სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებლის მასწავლებლებს, რომლებსაც კურსის დამთავრების შემდეგ ანაწილებდნენ მასწავლებლებად და საიმპერატორო თუ საზოგადოებრივი ბაღის გამგეებად. სწავლების კურსი ამ სასწავლებლებში სამწლიანი იყო, მეოთხე წელი დათმობილი ჰქონდა სპეციალურ პრაქტიკას. სწორედ პრაქტიკის წარმოება შორეული ციმბირის ცის ქვეშ იწვევდა ნ. ნიკოლაძის გულისწყრომას: „რა საშუალებით გინდათ მოიპოვოთ მოსახლეობის ნდობა მეცნიერებსა და მათი წარმომადგენლების მიმართ, როდესაც მეცნიერება გამოგვიგზავნით თქვენ სწავლულ დოქტორებსა და პროფესორებს მეღვინეებისა და მეხილეების დიპლომებით, რომლებსაც თვალით არასდროს უნახავთ არც ატმის ხე, არც ვენახი და ვერ არჩევენ მათ სვიისაგან. დამეთანხმებით, რომ ყველაფერი ეს ნამდვილია“¹³.

ნ. ნიკოლაძე თავის წერილში აშკარად ატარებდა იმ აზრს, რომ სასოფლო-სამეურნეო დარგის ეს განყოფილება გაცილებით მოიგებდა, თუ იგი დაარსებული იქნებოდა საქართველოში, რომლისათვისაც ყველა პირობა იყო შექმნილი ბუხების მიერ.

რიგი პუბლიცისტებისა თავიანთ წერილებში აშკარად წერდნენ, რომ მომავალი პოლიტექნიკუმი იქნებოდა ქართველი დემოკრატიული ახალგაზრ-

¹¹ «Новое обозрение», 1902 წ., № 6252, გ. თუ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, კავკასიის უმაღლესი სასწავლებლის საკითხისათვის.

¹² „რომ არაფერი ვთქვათ რუსეთში ჩვეულებრივი ხორბლეულის მოყვანაზე (სიმინდის, ხორბლის, ქერის, უგრეხელას, წიწიბურას), აქ, ჩვენში შესანიშნავი პირობებია ისეთი ძვირფასი მცენარეების მოყვანისათვის, როგორიცაა ბრინჯი, ბამბა, შესანიშნავი ხეხილის ბაღებისა და ზერების გაშენებისათვის. აქვეა ტყის უამრავი სიმდიდრე და ყველაფერ ამასთან რთად სოფლის მეურნეობა იმის მაგივრად რომ წარმატებას განიცდიდეს, რეგრესის გზაზეა“ („Новое обозрение“ 1901 წ., № 56252).

¹³ «Новое обозрение», 1888 წ., № 1434, ფელეტონი, ნ. ნიკოლაძე, დღესასწაულებზე.

დობის განათლების დიდი კერა. „ბევრი ახალგაზრდა რჩება ჩვენში განათლების გარეშე, ან კი თუ მიიღის შორეული რუსეთის ქვეყნებში, ბრუნდება დასახელებული და უცხო ბუნების მსხვერპლი ხდება. სამხრეთელი კაცი ხშირად ჩრდილოეთის სუსხიან და მძიმე ჰაერს ვერ იტანს და სნეულდება. ავადმყოფი და ბოლომოდებული, ან სამშობლოში ბრუნდება სწავლა დაუმთავრებელი, ან არადა იქვე ათავენს თავის სიცოცხლეს. ამრიგად, იღუპება ჩვენი მომავალი ძალა. ასეთი ახალგაზრდობისათვის თბილისის პოლიტექნიკუმი სანატორელია, იგი ჩაითვლება დემოკრატიულ დაწესებულებად, შექმნილი არა ბურჟუაზიისათვის, არამედ ხალხისათვის“-ო.¹⁴

პუბლიცისტი გ. ლასხიშვილი („ლალი“) პოლიტექნიკუმის უპირატესობის არჩევას — უნივერსიტეტთან შედარებით შემდეგი არგუმენტებით ამაგრებს: „ამჟამად უფრო სასურველია სპეციალური სასწავლებლის გახსნა, ვიდრე უნივერსიტეტისა. იმპერიაში არსებობს ცხრა უნივერსიტეტი, რომლებიც როგორცაც აკმაყოფილებენ უმაღლესი განათლების მოთხოვნას, მაგრამ სპეციალური სასწავლებლის ნაკლებობა აღიარებულია ოფიციალურად და საკითხი ერთი-ორი პოლიტექნიკუმის გახსნისა დასმულია დღის წესრიგში“¹⁵.

ამრიგად, თუ XIX ს-ის 70—80-იან წლებში ქართველი საზოგადოების უმეტესობა უნივერსიტეტის დაარსების მომხრე იყო, 90-იანი წლების დასასრულისათვის, აშკარად შეიმჩნევა მოთხოვნა ქ. თბილისში სპეციალური პოლიტექნიკური სასწავლებლის გახსნისა. მიუხედავად ამისა, პრესის ფურცლებზე ატყდა დავა. საქმე ის იყო, რომ XIX ს-ის დასასრულისათვის კავკასიაში, კერძოდ თბილისში პოლიტექნიკუმის დაარსების აუცილებლობა აღარ იწვევდა ეჭვს და არც ის, რომ იგი ქ. თბილისში უნდა გახსნილიყო. მაგრამ პრესის ფურცლებზე ატეხილი დავის საბაზი სწორედ ეს საკითხი გახდა. საზოგადოების გარკვეული ნაწილი „Кавказ“-ის რედაქტორის ველიჩკოს წაქეზებით უპირატესობას ელადიკავკაზს ანიჭებდა¹⁶.

გიორგი ლასხიშვილის განმარტებით, ველიჩკოს მხედველობიდან გამორჩა ის ფაქტი, რომ ევროპული რუსეთის აღმოსავლეთის მხარე და ციმბირი უკვე ფლობდა უმაღლეს სასწავლებლებს (ყაზანის და ტომსკის უნივერსიტეტებს). როდესაც ლაპარაკი იყო უმაღლესი სასწავლებლების საჭიროებაზე პირველ რიგში მხედველობაში უნდა მიეღოთ იმ მხარის მოსახლეობის სიმრავლე. კავკასიაში მოსახლეობის რიცხვი უკანასკნელი 1897 წლის მოსახლეობის აღწერით გაცილებით მეტი იყო (9723555), ვიდრე ციმბირში (5731732). პუბლიცისტის აზრით, გასათვალისწინებელი იყო ისიც, რომ ელადიკავკაზი და საერთოდ ჩრდილი კავკასია უკავშირდებოდა ევროპული რუსეთის ამ ნაწილს და ვისაც სწავლის გაგრძელების სურვილი ჰქონდა, თავისუფლად შეეძლო გამგზავრებულიყო საუნივერსიტეტო ქალაქში უმაღლესი ცოდნის მისაღებად, რაც ქართველებისათვის არც ისე იოლი საქმე იყო. ქართველი პუბლიცისტი თვლიდა აგრეთვე, რომ თბილისის გიმნაზიებისა და რეალურ სასწავლებელთა რიცხვი თავისი კურსდამთავრებულებით იძლეოდა შესაძლებლობას ქალაქ თბილისში პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებისათვის. აქაც თბი-

¹⁴ «Новое обозрение», 1898 წ., № 4868, ფელეტონი, ადგილობრივი პრესა კავკასიის პოლიტექნიკუმის შესახებ.

¹⁵ «Новое обозрение», 1897 წ., მოწინავე, ლალი, უადგილო მოციულობა.

¹⁶ «Новое Обозрение», 1897 წ., № 4543, მოწინავე.

ლისის პოლიტექნიკუმის საჭიროებისათვის შეწირული თანხაც სოლიდურ ციფრს შეადგენდა, მაშინ როდესაც ვლადიკავკაზის მთელი საქმიანობა მხოლოდ დაპირებებით ამოიწურებოდა. გ. ლასხიშვილი წერს: „სამეცნიერო პიზანდასახულობის მხრივადაც არ შეიძლება ამ ქალაქების შედარება. თბილისის პოლიტექნიკუმის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მთელი ამიერკავკასია პოლიტექნიკუმის საჭიროებას განიცდის, რადგან იქაა თავმოყრილი კავკასიის მთელი სამრეწველო დარგების სიმდიდრე. თბილისი — არის ბუნებრივი სამეცნიერო-საზოგადოებრივი და კულტურულ-ეკონომიკური ცენტრი კავკასიის მხარისა. ვლადიკავკაზი კი სუფთა რუსული ქალაქია და ამიტომაც ბევრდღეობა ორგანოდ „Кавказ“-მა მას მხარი დაუჭირა“¹⁷.

ქალაქ თბილისის საზოგადოების ბრძოლა პოლიტექნიკუმის გახსნისათვის, ისევე როგორც ადრე უნივერსიტეტისათვის არ დავიკვირვებინდა წარმატებით. ამ საქმის მესვეურებს ძალიან აწუხებდათ ეს საკითხი და ვერ გაეგოთ რა უშლიდა სელს მის გახსნას. პეტერბურგში სავანგებოდ გაგზავნილ გიორგი თუმანიშვილს ქალაქის სათათბირომ განუმარტა, რომ ამ საქმისათვის გაღებული შეწირულება საკმარისი არ არისო, მაშინ როდესაც შეწირულების თანხა ნახევარ მილიონ მანეთს უახლოვდებოდა¹⁸. ეს თანხა შემადგენელი საკმარისი არ ყოფილიყო მთლიანად უმაღლესი სასწავლებლის მოსაწყობად, მაგრამ მისი არაფრად ჩაგდება და უგულვებელყოფა საეჭვოს ხდიდა პოლიტექნიკუმის გახსნის კეთილად გადაწყვეტის საკითხს.

თბილისის მოწინავე საზოგადოება გულმოკლული იყო ქალაქის წარუმატებელი შუამდგომლობით ამ საქმეში. ქალაქის თვითმმართველობის და პრესის მუშაკთა ენთუზიაზმი საქმეს ვერ შეელოდა. აქაც აშკარა იყო, რომ მეფის მთავრობა აფერხებდა და აჭიანურებდა ჩვენში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნას.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ დემოკრატიულად განწყობილ საზოგადოებას პროგრესული პოზიცია ეკავა მოზარდი თაობის საჭირობოროტო საკითხის გადაწყვეტისას, ადგილობრივი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხი კვლავ გადაიდო გაურკვეველი დროით.

Л. И. ЦИНАМДЗГВРИШВИЛИ

К ВОПРОСУ ОСНОВАНИЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ В ГРУЗИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XIX СТОЛЕТИЯ

Резюме

В статье рассматривается борьба публицистов грузинской демократической газеты «Новое обозрение» за открытие в городе Тифлисе высшего учебного заведения.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ.

¹⁷ «Новое обозрение», 1897 წ., № 4543, მოწინავე, უადგილო მოცილეობა.

¹⁸ „Новое обозрение“, 1902 წ., № 6252, გ. თ. უმანისშვილი.

С. С. ДЖАПАРИДЗЕ

КАВКАЗ НА ВСЕМИРНОЙ ВЫСТАВКЕ В ПАРИЖЕ 1878 ГОДА

В XIX веке Кавказ принимал активное участие во всемирных и международных выставках, проводимых в Западной Европе, Америке и России. Исходя из интересов экономического и политического характера, в этих выставках-смотре достижений промышленности и сельского хозяйства государства принимали участие, демонстрируя свои экспортно-импортные возможности, что в эпоху бурного развития капитализма имело большое значение для оживления международной экономической жизни, а также для усиления собственной экономики каждой страны.

На этих торжественных смотрах экономических достижений и потенций крупных держав с особой силой проявлялись ненасытные аппетиты капиталистов, которые, не жалея средств, оформляли свои экспозиции. Всемирные выставки имели важное значение и в политическом смысле, так как на них государства наперебой друг перед другом старались доказать свое преимущество.

Выставки эпохи капитализма — это не только экономическое соревнование, но и демонстрация высокопоставленных вельмож, дипломатического корпуса, разнаряженной великосветской толпы и красивых шансонеток, веселящих публику.

В 1878 г. в Париже была проведена крупная всемирная выставка. Франция, организатор выставки, исходила из осложнившегося ее положения в Европе в середине 70-х годов. Суть заключалась в том, что франко-прусская война 1870—1871 гг. закончилась полным поражением Франции. Страна, некогда главенствовавшая в Европе, оказалась в бедственном положении. Франкфуртский мир (1871 г.), по которому от нее отторгались две наиболее промышленно развитые провинции — Эльзас и Лотарингия, налагая одновременно тяжелую контрибуцию, — зафиксировал приоритет Германии над Францией.

С 1873 г. положение Франции еще более усугубилось вследствие начавшегося мирового экономического кризиса. В результате Франция, занимавшая на протяжении почти всего XIX века по уровню промышленного производства второе место, уступая, хотя и значительно, лишь Англии, в конце XIX в. была отодвинута в мировом промышленном производстве на четвертое место, а по темпам прироста промышленной продукции значительно отставала от стран более молодого капитализма — США, Германии, России и др.

Шаткое положение экономики Франции заставляло ее искать пути выхода из создавшейся ситуации. Она нуждалась в угле и железе, т. к. ее естественные ресурсы были очень слабы. Франция должна была ввозить в страну основное сырье для тяжелой промышленности, что ставило ее индустрию в невыгодное положение по сравнению с конкурирующими с ней странами. Это же причины предопределили

и особенности развития французской промышленности в 70—80-х годах XIX в.

Одна из особенностей французской экономики XIX в. заключалась еще и в том, что она издавна славилась производством предметов роскоши и моды. Эти традиционные отрасли производства принесли ей широкую репутацию на внутреннем и международном рынках. К тому же, по самому своему характеру они не требовали ни большой энергетической базы, ни особого технического совершенства, но, в силу сравнительно малого международного рынка, они не могли спасти положения французской экономики в период бурного расцвета капитализма и начала перехода капитализма к монополистическому империализму. Это сказывалось, прежде всего, в особенности структуры промышленности, которая состояла из небольших мастерских. «Большинство французских промышленных предприятий все еще принадлежало к разряду мелких и средних с числом не свыше ста»¹.

Политическое положение Франции в середине 70-х годов XIX в. также оставалось довольно напряженным. В марте 1875 г. над Францией нависла военная угроза со стороны Германии. «Правящие круги Германии были склонны спровоцировать конфликт с Францией»². Германская дипломатия пыталась заручиться поддержкой своей политики в отношении Франции в обмен за поддержку русских целей на Ближнем Востоке. Эта попытка не имела успеха. «Русское правительство оказало политическую и моральную поддержку Франции. Более того, оно сделало прямое представление Берлину, дав ясно понять, что не одобряет враждебных Франции акций»³. Но германские притязания к Франции на этом не прекратились. В 1877 г., когда Россия была занята войной с Турцией, Бисмарк возобновил свои предложения России против Франции. Суть этих предложений точно определил Д. А. Милютин, в то время военный министр. Он писал, что Бисмарк «сулил полную поддержку свою России в восточном вопросе, не только дипломатическую, но и материальную, войском и деньгами, если только мы предоставим Германии беспрепятственно расправиться с Францией»⁴. Россия и в этом случае поддержала Францию.

Россия явно не испытывала особого удовлетворения от образования «могущественной Германской империи в центре Европы, провозглашенной 18 января 1871 г. в залах Версальского дворца, на оккупированной германскими войсками французской земле»⁵.

Новая политическая ситуация, создавшаяся в Европе в 70-х годах, приведшая к иной расстановке сил на континенте, заставила Россию оказывать Франции более решительную поддержку, которая к концу века оформилась в виде двойственного союза с последней, а затем и тройственного вкупе с Англией.

В подобной политической и экономической ситуации Франция, стремясь найти выход из положения и вернуть былую популярность в Европе, взялась организовать в центре цивилизованного мира Парижскую всемирную выставку. Приглашение участвовать в выстав-

¹ Всемирная история, М., 1973, с. 85.

² История Франции, М., 1973, с. 470.

³ Там же, с. 472.

⁴ Там же.

⁵ А. З. Манфред. Образование русско-французского союза, М., 1975, с. 4.

ке получили все крупнейшие державы. Особо стоял вопрос относительно Германии, которая сыграла в недавнем прошлом отрицательную роль в жизни Франции. Но, исходя из создавшейся в Европе политической ситуации, председатель бюджетной комиссии палаты депутатов Национального собрания А. Гамбетта, заигрывавший с Бисмарком, «скромно просил участия Германии в международной выставке 1878 г.»⁶. Вполне естественно, что наряду с крупнейшими державами, на выставку была приглашена и Российская империя, которая шла навстречу интересам Франции.

Россия приняла предложение французского правительства об участии во всемирной выставке в Париже 1878 г. Официальная установка России в отношении приглашения участвовать в выставке гласила, что, несмотря на продолжавшуюся войну с Турцией, согласно первоначальному заявлению, примет участие наряду с крупными государствами. Петербург заявил, что неблагоприятные обстоятельства, вызванные войной, возлагают особую обязанность на правительственные лица⁷.

Участие в выставке устраивало Россию по многим причинам. Прежде всего, Россия получала возможность продемонстрировать себя на всемирном смотре в острый период войны с Турцией, доказывая тем самым, что, несмотря на ведение войны, она в состоянии заниматься и мирными делами. Россия была заинтересована своей экспозицией привлечь внимание капиталистов к сырьевым возможностям огромной империи, что в условиях пореформенной России играло для ее дальнейшего экономического развития большую роль. Поэтому Россия усиленно настаивала на участии в выставке ее колониальных окраин. Прежде всего, Петербург был заинтересован в участии Кавказа и Средней Азии, где сталкивались интересы крупных держав Европы.

Особенно Россия желала участия в выставке Кавказа, так как ей во что бы то ни стало хотелось показать всей Европе свое значительное укрепление в крае «различных природных противоположностей и великого хозяйственного и экономического разнообразия», где сложились сложные культурные скрещивания», откуда шла «дорога народных движений из Азии в Европу»⁸. Метрополия была заинтересована в показе «успехов» ее влияния на колонии, где она якобы насаждала все передовое и прогрессивное. Наконец, Россия демонстрировала свое отношение к Франции — организатору выставки, — так как она принимала участие в европейской политической игре.

Именно преследуя эти цели, Россия дала свое согласие на участие во всемирной выставке 1878 г. в Париже. В Петербурге была создана комиссия по участию во всемирной выставке. Председателем комиссии был назначен А. Бутовский — министр финансов, который обратился в кавказскую администрацию с соответствующим приглашением участвовать в выставке и с разъяснением: «произведения Закавказского края не могут быть на этот раз выставлены в виде особого отдела, а подлежать будут распределению по соответствующим группам и классам»⁹.

⁶ А. З. Маифред. Указ. раб., с. 121.

⁷ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 79.

⁸ О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в конце XVIII в., М., 1966, с. 3.

⁹ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 2.

Петербург настаивал перед кавказской администрацией на непремennom участии Кавказа в выставке. В этой настойчивости явно проглядывается цель метрополии в демонстрации колонии.

Как всегда, при организации выставки, на Кавказе была создана комиссия по оказанию помощи всероссийской комиссии. По просьбе начальника Управления государственными имуществами на Кавказе, в адрес кавказского наместника поступили правила проведения выставки¹⁰.

Комиссия пригласила участвовать в выставке Управление горной части на Кавказе, но Управление в письме от 30 марта 1877 г. на имя Д. Т. Карновича сообщило, что «не сможет оплатить экспонаты на выставку, так как не имеет никаких свободных сумм»¹¹. Далее в письме указывалось, что Управление считает целесообразным пригласить «частных горных промышленников и заводчиков в крае»¹² принять участие в выставке.

Эриванский губернатор в своей докладной на имя председателя комиссии сообщил, что ему не удастся привлечь экспонаторов «ввиду двух обстоятельств: первое — все начальники уездов теперь очень заняты передвижениями войск, и второе — в вверенной мне губернии нет ни одного крупного хозяина, который бы мог, ввиду личных своих выгод, заинтересоваться выставкой»¹³.

Участие Кавказа в Парижской выставке 1878 г. было затруднено, и все же председатель комиссии по участию России в выставке в своем письме на Кавказ от 7 июня 1877 г. писал: «Условия, в которых находится в настоящее время этот край, к несчастью, действительно неблагоприятны. Я не теряю однако надежды, что Вам удастся привлечь на выставку представителей наиболее значительных местных производств. Такие произведения, как, например, местные шелковые и шерстяные ткани, кожаные и шорные изделия весьма желательно иметь на выставке»¹⁴.

Действительно, события русской-турецкой войны и крайне тяжелое положение экономики губернии вряд ли могли бы в какой-то степени способствовать расширению экспозиции Кавказа на парижской выставке. Ссылаясь на войну, управляющий Сухумским отделом также отказался от участия в выставке. В комиссию он сообщил: «ввиду настоящего тревожного времени, население края не в состоянии представить что-либо на учреждаемую в Париже всемирную выставку»¹⁵.

Кавказский музей и Публичная библиотека являлись постоянными участниками выставок, проводимых в XIX веке. Комиссия по участию Грузии в парижской выставке пригласила музей и библиотеку принять участие в выставке. Директор этого просветительского учреждения Радде 2 мая 1877 г., сгущая на недостаточную ранивость устроителей выставки, направил в комиссию письмо, в котором сообщил следующее: «Кавказский музей участвовал до сих пор на Московской (1872 г.) и Венской (1873 г.) выставках, выставляя при этом более

¹⁰ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, лл. 2—5.

¹¹ Там же, л. 13.

¹² Там же.

¹³ Там же, лл. 15—16.

¹⁴ Там же, л. 62.

¹⁵ Там же, л. 18.

или менее ценные коллекции предметов этнографических и из области естествознания. Вследствие небрежности довольно значительная часть этих предметов была утеряна»¹⁶.

Экспонатодатели в ряде случаев отказывались участвовать в выставке, т. к. несмотря на заверения устроителей выставок о выплате потраченных на изготовление экспонатов средств, были случаи, когда деньги за приобретение экспонатов не выплачивались выставочными комиссиями. Так, например, Дербентская городская полиция потратила 119 рублей 50 копеек на приобретение экспонатов для Тбилисской выставки сельского хозяйства 1869 г. И несмотря на то, что канцелярия Дербентской городской полиции два раза обращалась о возмещении истраченных денег, положительного результата она добиться не сумела¹⁷.

Далее Радде отмечал, что успех кавказских экспонатов мог быть определен, если бы Кавказ имел свой отдел. Радде высказал мнение, что без соответствующего финансирования музей вряд ли сможет составить новую коллекцию местного производства, имея в виду шелковые и шерстяные ткани, паласы, ковры, металлическую домашнюю посуду. Отмечая высокие художественные достоинства перечисленных экспонатов, Радде сообщал комиссии: «Означенные предметы в некоторых отношениях отличаются высшими качествами от подобных же предметов европейского изделия. Вырабатывавшийся в течение тысячелетия вкус сохранился как то относительно узора, так то и общей формы; этот вкус действительно присущ нации; он развился постепенно и установился на известных типичных формах. Отсюда появляется та замечательная простота форм и поражающее достоинство ансамбля»¹⁸.

Финансирование Кавказа для участия в парижской выставке 1878 года, как и предыдущих кампаний по участию во всероссийских и международных экспозициях, проходило в довольно сложных условиях. Петербург сообщил кавказской комиссии, что средства на укомплектование экспонатов необходимо изыскивать из внутренних ресурсов¹⁹.

Трудно было изыскать эти средства в скудной казне Кавказа и обществ, привлеченных к составлению кавказской коллекции, так как, по определению подготовительной комиссии, требовалось до двух тысяч рублей²⁰.

Учитывая, что Петербург был заинтересован в демонстрации кавказских возможностей на всемирной выставке, специальным разрешением министра финансов империи Кавказу было выделено 1000 руб.²¹

Несмотря на то, что финансирование кавказской комиссии все же разрешилось не самым худшим образом, собрать экспозицию было чрезвычайно трудно не только потому, что экспонатодатели не надеялись получить свои экспонаты обратно. Пассивность кавказских предпринимателей в участии в парижской всемирной выставке была вызвана тем, что Кавказ в момент подготовки к выставке был втянут в русско-турецкую войну 1877—1878 гг., и эта причина пас-

¹⁶ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 19.

¹⁷ Там же, д. 128, л. 1.

¹⁸ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, лл. 19—21.

¹⁹ Там же, лл. 52—54.

²⁰ Там же, л. 72.

²¹ Там же, л. 78.

сивности отмечалась как местной администрацией, так и петербургскими организаторами выставки.

Сознавая всю сложность положения Кавказской вспомогательной комиссии по составлению экспозиции края, в Петербург сообщалось, что в связи с создавшейся ситуацией на Кавказе, вряд ли сможет край принять серьезное участие в выставке, но петербургскому комитету было указано приложить все усилия для того, чтобы край был представлен на всемирной выставке. 23 сентября 1877 г. наместником было получено письмо, в котором, в частности, указывалось: «К сожалению, с того времени²² обстоятельства не приняли такого оборота, чтобы можно было ожидать более благоприятного в том отношении изменения. При таком положении дела необходимо прилагать особые старания, дабы иметь на выставке хотя некоторых представителей Закавказского края»²³.

Петербург вновь настаивал: «было бы вполне желательно иметь, по крайней мере, образцы местных произведений, в особенности таких, как кавказские шелка, которые могли бы занять на выставке почетное место»²⁴.

Откликаясь на повторное письмо из петербургской комиссии, инспекторам сельского хозяйства на Кавказе, начальникам уездов Шушенского, Нухинского, Шемахинского, Ахалцихского, Горийского, Карталинского и другим было направлено письмо, в котором сообщалось: «Несмотря на продолжавшуюся войну России с Турцией, объявленная французским правительством всемирная выставка в Париже в будущем году должна осуществиться в онной. Согласно первоначальному заявлению нашего правительства Россия примет участие наряду с первостепенными государствами. Неблагоприятные же обстоятельства, обусловленные войною, возлагают особую обязанность на правительственных лиц»²⁵.

Инспектор призывает кавказских предпринимателей приложить все старания, чтобы участие России в выставке отличалось и обилием предметов производств и отборным их качеством. В своей информации он доводит до сведения местных властей, что в Тбилиси было разрешено устроить сборный пункт для экспонатов и что министром финансов было выделено 1000 рублей на упаковку и отправку экспонатов в Петербург²⁶.

В начале 1878 г. председатель комиссии по участию России в парижской выставке А. Бутовский настаивал не только на посылке в Париж экспонатов, но и на информации относительно количества их производства и данных о производителях. В письме сообщалось: «было бы весьма желательно, дабы иметь на выставке настоящих экспонатов, а не безымянные лишь образцы, отправить по возможности только произведения, лишь самими заявивших желание участвовать в выставке, с обозначением, притом, фамилии и фирмы экспоната и с прибавлением надлежащих сведений относительно самого производства»²⁷.

²² Имеется в виду письмо от 7 июня 1877 г.

²³ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 70.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, л. 79.

²⁶ Там же, л. 79.

²⁷ Там же, л. 80.

В этом же письме А. Бутовский сообщает Д. К. Морозу — председателю кавказской комиссии, что по желанию экспонентов их экспонаты могут быть проданы или возвращены обратно. Тут же сообщалось, что все экспонаты должны быть доставлены в Петербург не позднее 1 февраля 1878 г.²⁸

Кавказской комиссии не удалось полностью выполнить задачу, поставленную перед ней А. Бутовским. В письме от 17 февраля 1878 г. Мороз сообщал в Петербург, что, несмотря на большую работу, сделанную для укомплектования закавказских экспонатов для парижской выставки, к сожалению, не удалось добиться особых результатов. Объясняет он это тем, что местные жители никак не заинтересовались выставкой, мотивируя, «что теперь не до выставки, что они не могут приготовить желательного качества предметы производства»²⁹.

Председателю петербургского комитета по участию России в выставке постоянно докладывалось о состоянии дел по подготовке Кавказа ко всемирному смотру. Так, 6 октября 1877 г. ему сообщалось, что на Кавказе уже собран ряд экспонатов, число которых со временем будет расти. Петербургу сообщалось также о том, что местных организаторов беспокоила дальнейшая судьба экспонатов, так как экспоненты требовали гарантий сохранности своих изделий и их возвращения.

Председатель кавказской комиссии, несмотря на обнадеживающее сообщение, все же отмечал в своем сообщении, что вряд ли можно было рассчитывать на какое-либо заметное участие Закавказья в выставке. Объясняя причину неполного участия Кавказа в выставке, председатель кавказской комиссии писал: «Такое положение объясняется главным образом современным состоянием края и трудностью транспортировки»³⁰.

Несмотря на большие трудности по составлению коллекции для описываемой выставки, все же кавказской комиссии удалось получить из разных областей края немалое количество экспонатов. Из Тифлисской губернии был послан ряд промышленных и ремесленных изделий, хотя сам губернатор ранее выражал сожаление, сообщая вспомогательной комиссии, что жители, представители торговли, промышленного и ремесленного сословия вряд ли примут участие в выставке³¹. В частности, из губернии на выставку были посланы следующие экспонаты: серебряная спичница, ручная пайка и одна дюжина костяных козырьков, медная тарелка и кастрюля, лошадиная уздечка и задвижки дверная и оконная, домашние туфельки, башмаки, пара мужских сапог и пара домашних ботинок европейского образца, войлок, крестьянское сукно, табак (дикорастущий, морозоустойчивый), лен³².

На выставку в Париж была послана коллекция минеральных вод, а также сообщения о лечебных заведениях Кавказа³³. Значительна была коллекция произведений ахалских ремесленников. Среди предметов, представленных ими для всемирной выставки, были: ко-

²⁸ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, л. 102, лл. 81—82.

²⁹ Там же, л. 99.

³⁰ Там же, л. 71—72.

³¹ Там же, л. 83.

³² Там же, лл. 73—76.

³³ Там же, л. 84.

жа, сафьян, замша, лайка, обувь, музыкальный инструмент (сантур), шелковые нитки и пояса местного орнамента, фреска турецкая с золотым украшением, турецкая чадра, филитранные работы по серебру. Из города Нухи на выставку были отправлены вышивки по сукну, шерстяные шали, шелковые и шерстяные паласы³⁴.

В Петербург на сборный пункт для отправки в Париж были посланы мука, фотографические снимки видов азиатской Турции, вино³⁵.

Из Эриванской губернии в парижской выставке принял участие всего один житель города Ордубата Б. Бабаев, отправив 26 мотков шелка³⁶.

Кроме товаров производства местных ремесленников и производителей на выставки часто посылались фотографические снимки, отображающие виды края, сцены из жизни местных жителей и типы кавказских национальностей. В Париж была послана большая фотоколлекция³⁷, выполненная Д. Л. Никитиным, который находился при главнокомандующем на Кавказе, и фотографом Ермаковым.

Участие Кавказа в Парижской всемирной выставке не отличилось большим обилием наград. По архивным данным, на выставке были отмечены тифлисский виноторговец П. П. Макаров, производитель из Тифлиса И. М. Мирзоев, награду за кахетинское вино также получил петербургский виноторговец М. Г. Согомонов, участвующий в выставке от имени Кавказа³⁸.

Оценивая участие Кавказа в парижской всемирной выставке 1878 года, необходимо отметить, что, несмотря на то, что Кавказ на предыдущих выставках был представлен довольно широко и имел богатый опыт участия в крупных выставках, на этот раз он не сумел продемонстрировать себя в достаточной степени, так как этому мешала русско-турецкая война 1877—1878 гг., которая отвлекала администрацию от контроля над организацией выставки и не давала ей возможности в достаточной степени финансировать вспомогательную комиссию для составления коллекции. Сами экспонаторы также не проявляли активности, ссылаясь на создавшееся положение, и поэтому полезная отдача от их участия в выставке все же была не очень значительна из-за медлительности царского бюрократического аппарата, не проявляющего достаточного интереса к активизации промышленного производства на Кавказе.

Участие в выставке в условиях войны не могло быть достаточно емким, но Россия именно в этом положении хотела показать Кавказ как свой форпост на Ближнем Востоке.

Кавказ во всемирной парижской выставке 1878 г. был представлен довольно бледно, но он сумел частично удовлетворить устроителей выставки, так как продемонстрировал крепкую позицию России в Закавказье. Это стало весомым моментом в той борьбе, которую Россия вела в этот же период в Сан-Стефано и на Берлинском конгрессе, где она скрепила договорными статьями свой притязания на Кавказе.

Представил Отдел новой истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН СССР

³⁴ ЦГИАГ, ф. 241, оп. 3, д. 102, л. 69.

³⁵ Там же, л. 97.

³⁶ Там же, л. 86.

³⁷ Там же, лл. 98, 102, 104.

³⁸ Там же, л. 105.

ლელა წაბთელი

მცირეაზიელ (კონსტანტ) ბერძენთა გადმოსახლეობისა და რეპატრიაციის ისტორიიდან

ბიზანტიის იმპერიის დაცემა კავკასიისათვის და კერძოდ საქართველოსათვის დიდი თავზარი იყო. იგი თურქთა შემოსევის მრისხანე მომასწავებლად იქცა. საქართველოსათვის და სომხეთისათვის, ისევე როგორც რუსეთისათვის, რელიგიური ერთობით სტიმულირებულ კულტურულ კავშირს ბიზანტიასთან პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა.

კონსტანტინეპოლისა და ბიზანტიური ცივილიზაციის უკანასკნელი კერების დაღუპვამ ბოსფორსა და პელოპონესზე შეწყვიტა ყოველგვარი ოდინდელი კულტურული ურთიერთობა. იწყება თვით ბერძენთა მიგრაცია, მასიურა გადასახლებები გაპარტახებული ქვეყნიდან. ბერძნული მიგრაციის ძირითადი ტალღა დასავლეთისაკენ, კერძოდ იტალიისაკენ წარიმართა, რომელთაც ჯერ კიდევ იყო საზღვაო კავშირი. იქ მიეშურებოდნენ გამოჩენილი მეცნიერები, მხატვრები, პოლიტიკოსები, სასულიერო წოდების წარმომადგენლები. აუხაზლადურებელი ზარალი მოუტანა ბერძნებსა და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სხვა ხალხებს თურქულმა დაპყრობამ. თურქეთის არმიის შეჭრა ყოველთვის მოსახლეობის მასობრივ განადგურებასთან, ტყვეობასთან იყო დაკავშირებული.

„პოხტოს ბერძნები საზოგადოდ და სახელდობრ ტრაპიზონისა ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში მონაცვლეობით განიცდიდნენ სიმშვიდესა და დარბევას... მრავალმა ხალხურმა სიმღერამ შემოგვინახა მოგონება იმ თავისუფალი ბერძნული თემისა, რომელიც ხშირად წარმატებით იბრძოდა ოსმალთა წინააღმდეგ. ოსმალები დაფუძნებული იყვნენ ტრაპეზუნდში და მიიჩნევდნენ მას ქრისტიანული ქვეყნებისაკენ მიმავალ მთავარ ხილად“¹ — წერდა ემილ ჟახსენი თავის Trébizonde en Colchide-ში

ოსმალეთის მთავრობა ხელს უწყობდა მცირე აზიიდან კოლონისტების გადასახლებას დაპყრობილი ქვეყნების ქალაქებში და მალე მოხდა ისე, რომ ამ ქალაქებში თურქული მოსახლეობა სჭარბობდა ადგილობრივს.

სოფლის მოსახლეობა ორმაგ ჩაგვრას განიცდიდა: თურქებისა და თურქული ორიენტაციის მქონე საკუთარი ფეოდალებისაგან, რომლებმაც თურქეთის მხარეზე იმთავითვე გადასვლით ასიმილაცია განიცადეს, ისლამის მიღების შემთხვევაში — კი დაწინაურდნენ და თურქულ სახელმწიფოში მაღალი პოსტები მოიპოვეს.

მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილი ქრისტიანი ბერძნები იძულებულნი იყვნენ თავისი თავი მაჰმადიანად გამოეცხადებინათ. მიცვალებულებს მაჰმა-

¹ E. J a n s s e n s, Trébizonde en Colchide, s. a. Tome XV, გვ. 170.

დიანთა სასაფლაოზე მარხავდნენ, მეჩეთებში დადიოდნენ, ფარულად კი ქრისტიანობას იცავდნენ. ბევრი ბერძენი დამოუკიდებლობისათვის და თავისუფლებისათვის ბრძოლის სურვილით იყო გამსჭვალული. თურქეთის ბატონობამ ყოფილი ბიზანტიის იმპერიის, ბალკანეთის ნახევარკუნძულისა და სლავური ქვეყნების ხალხთა მასების გამათავისუფლებელი მოძრაობა გამოიწვია.

ოთხი საუკუნის მანძილზე თურქები უპირატესად მცირე აზიაში ცხოვრობდნენ. აზიური თურქეთი, მიუხედავად მცირე მოსახლეობისა, მაინც მუსლიმან-ფანატიკოსთა ძალიან მჭიდრო ბირთვის ქმნის, რომელიც თურქულ ერს გახეკუთვნება.

ფრ. ენგელსი წერს: „12 მილიონი სლავი, ზერძენი. ვლახი, არნაუტი, (ალბანელთა თურქული სახელწოდება) ერთ მილიონ თურქთა ქვეშევრდომობაში იმყოფება...“

თურქი განეკუთვნება პრივილეგირებულ რელიგიას და ეროვნებას, მხოლოდ მას აქვს უფლება ატაროს იარაღი, და თვით უდიდებულესი ქრისტიანი ვალდებულია, დაბალი წოდების თურქთან შეხვედრისას დაუთმოს გზა². მაგრამ „ცენტრალური ე. ი. თურქული მთავრობის ხელისუფლება წლითი-წლობით სუსტდება აჯანყებებით ქრისტიანულ პროვინციებში, რომლებიც არც თუ ისე წარუმატებლობით თავდება პორტას (თურქეთის მთავრობის) სისუსტისა და მეზობელი ქვეყნების ჩარევის გამო“³.

თურქეთის მთავრობა მკაცრად ეკიდებოდა თავის ქრისტიანებს, რომლებიც იძულებული ხდებოდნენ დაეტოვებინათ თავისი ადგილსამყოფელი და კავკასიისაკენ, რუსეთისაკენ წასულიყვნენ, მაგრამ რუსეთი არამც თუ არ ასრულებდა ბალკანეთის ქრისტიანთა მფარველის როლს, არამედ თურქებთან ურთიერთობის გაუარესების გამო, თავდაპირველად ქრისტიან-ლტოლვილებს არ აძლევდა გადმოსახლების უფლებას.

მოსალოდნელი იყო რუსეთისა და თურქეთის ახალი შეჯახება.

ეკატერინე II-მ კარგად აუღო ალღო რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობას და შეძლებისდაგვარად რუსეთის სასარგებლოდ მოქმედებდა. ეკატერინე II-ის მთავრობამ თურქეთთან ბრძოლისას მიიზიდა ბალკანეთის ქრისტიანებიც.

თურქეთი გრძნობდა შავი ზღვის დაკარგვისა და ქრისტიანების მისი ქვეშევრდომობიდან გამოსვლის საშიშროებას და განაგრძობდა მზადებას ახალი ბრძოლისათვის.

ხშირი იყო თურქების თავდასხმა სომხეთ-საქართველოსა და რუსეთის საზღვრებზე.

XVIII ს-ის დასასრულიდან ქრისტიან ბერძენთა შორის განსაკუთრებით მესაჩხნევი ხდება მღელვარება და აშკარა უკმაყოფილება თურქეთის მთავრობის პოლიტიკის გამო, ამიტომ ხელისუფლება იძულებულია მათ განსაკუთრებით ადევნოს თვალყური.

XIX ს-ის დასაწყისში რუსეთი შავი ზღვის სანაპიროს ეუფლება და ამდენად, თურქეთის უახლოესი მეზობელი ხდება. რუსეთ-თურქეთის ურთიერთვაჭრობის საკითხი მოწესრიგდა. რუსეთის გემები შავი ზღვის მეშვეობით თურქეთის საზღვრებამდე აღწევდა. დროებით ჩამოვარდნილ სიმშვიდეს და-

² К. Маркс И. Ф. Энгельс, сочинения М., 1957, т. IX, Британская Поли-
тика—Дизраэли—Эмигранты. Мадзини в Лондоне. Турция гл. 5.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, даსახ. თხზულებანი, გვ. 6.

საველეთ-ევროპის სახელმწიფოები უშლიან ხელს და უკვე XIX ს-ის დასაწყისშივე თურქეთი თანდათან ევროპული ქვეყნების მფარველობის ქვეშ ექცევა⁴.

თურქეთის ქრისტიანთა მდგომარეობა კიდევ უფრო უარესდება, იზრდება ოპოზიციური განწყობილებაც, დამოუკიდებლობის სურვილიც. მოწინავეთა რიგში, რა თქმა უნდა, ბერძნები იყვნენ, რომლებიც სათავეში უდგებოდნენ მასიურ აჯანყებებს. თურქეთი აჯანყებულებს მკაცრად უსწორდებოდა⁵.

რუსეთის მეფემ ნიკოლოზ I-მა გადაწყვიტა პეტრე I-ისა და ეკატერინე II-ის პოლიტიკა გაეტარებინა და ბერძნებს მიმხრობოდა.

1828 წლის გაზაფხულს დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი. ბრძოლა მიმდინარეობდა ღუნაის იქით და კავკასიაში. თურქთა ქალაქების სიძლიერის მიუხედავად გენ. პასკევიჩმა თურქეთის რაზმდენიმე ციხე-სიმაგრე და ერზერუმი ხელთ იგდო. 1828—29 წწ. ადრიანოპოლის ზავის მიხედვით, რუსეთმა თავისი ტერიტორიები გააფართოვა: წაიწია ევროპაში მდინარე პრუტსა და ღუნაიძდე, კავკასიაში მოპოვებული მიწები — კი ქართულ გუბერნიაში შევიდა. თავის მხრივ, თურქეთს სრუტეები უნდა თავისუფალი ჰქონოდა ვაჭრობის-სათვის, საბერძნეთმა კი — მთლიანი დამოუკიდებლობა მიიღო 1830 წლის თებერვალში.

ამავე ზავის მიხედვით რუსეთმა დათმო ერზერუმის ვილაიეთში მოპოვებული ადგილები, რის გამოც გაურკვეველ მდგომარეობაში ჩავარდა ადგილობრივი მოსახლეობა, რომლის ნაწილიც ომის დროს რუსეთს ემხრობოდა და რეალურ დახმარებასაც უწევდა. მოსალოდნელი იყო ისევ ზოცვა-ჟღეტა, ადგილობრივმა ბერძნებმა აღძრეს შუამდგომლობა მთავარსარდალ გრაფ პასკევიჩის წინაშე მათი რუსეთში გადასახლების შესახებ. თხოვნა შეწყნარებულ იქნა. დაარსდა — „თურქეთიდან ქრისტიანთა გადმოსახლების კომიტეტი“, რომელმაც ამ ბერძნებს ფულადი დახმარება აღმოუჩინა და სატრანსპორტო საშუალებითაც უზრუნველყო.⁶

ბერძნები უმალ ტოვებდნენ თავიანთ ტერიტორიებს, მაშინ როცა სხვანი სომხები და ქართველი კათოლიკეები, თავისი სურვილით აუქჩარებლივ ემზადებოდნენ ახალი ადგილების დასაკავებლად. მათ თითქმის 8 თვე ჰქონდათ თავისი მიზნების გახსახორციელებლად.

პირველი წყება ბერძენი კოლონისტებისა თურქეთიდან წალკისაკენ დაიძრა 1829 წლის დამლევს. მათ ყარსსა და გუმრს მიაშურეს.

ამის შემდეგ თურქეთის მრავალი სოფლიდან წამოვიდა ბერძენული და სომხური მოსახლეობის უმეტესობა. წალკის ეს ადგილები იმ ხანებში თითქმის სრულიად ცარიელი იყო: XVIII საუკუნიდან მოსახლეობას ეს ადგილები თანდათან მიუტოვებია.⁷

წალკის მიდამოების დაცარიელებულ სოფლებს გადმოსახლებული ბერძენები დაეპატრონენ და ბევრ მათგანს თავიანთი სოფლების სახელები უწო-

⁴ Ю. С. Ильин, Россия и Турция, М., 1914, გვ. 24.

⁵ Шеремет, Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975, გვ. 8.

⁶ Шеремет, - указ. сочинения, გვ. 185

⁷ სიმ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, ქუთაისის ა. წულუკიძის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, 1942, გვ. 229.

დეს. ხოლო სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა ჯერ კიდევ იყო, დარჩა ძველი ტოპონიმი.

გენერალმა პასკევიჩმა დაამტკიცა დებულებები იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა დაესახლებინათ ლტოლვილნი: სოციალური წარმოშობისა, ხელობისა და სარწმუნოების მიხედვით. ხშირ შემთხვევაში ეს დებულებები უგულვებელყოფილი იყო, რაც ახალ მოსახლეობაში იწვევდა უკმაყოფილებას. გადმოსახლებულებს პირველ ხანებში, მართლაც, ძალიან უჭირდათ: უსახლკარობასა და შიმშილს განიცდიდნენ, რამაც განაპირობა ახალმოსახლეთა მოძრაობა ერთი სოფლიდან მეორეში უკეთესის ძიებაში.

ევროპული ქვეყნების ნდობის მოსაპოვებლად, 1840 წელს მიღებულ იქნა ლონდონის ტრაქტატი, რომლის მიხედვით რუსეთმა უარი სთქვა თურქეთის შინაგან საქმეში ჩარევის უფლებაზე. ამის შემდეგ თურქეთის ქრისტიანებზე ერთობლივი მფარველობა დაწესდა: რუსეთის, ინგლისის, ავსტრიის, პრუსიისა და შემდგომში საფრანგეთისაც. რუსეთმა უარი განაცხადა სამხედრო გეშთათვის სრუტეების თავისუფლებაზე. ბოსფორი, ისევე როგორც დარდანელი, ახლა დახურულ სრუტედ იქცა. ამგვარად რუსეთმა თურქეთის ქრისტიანთა დაცვის ისტორიული საქმე მთელ ევროპულ დიპლომატიას გადასცა.

XIX ს-ის მეორე ნახევრისათვის რუსეთის გავლენა თურქეთში შეიცვალა ინგლისის პოლიტიკური გავლენით, რომელიც თურქეთში თავისუფლად მბრძახებლობდა. რუსეთის დიპლომატია საერთაშორისო ასპარეზზე თავისი მდგომარეობის ამძლეებისათვის ცდილობდა ჩარეულიყო „წმინდა მიწის“ საქმეებში, რათა მართლმადიდებლურ სამღვდელოებას დაებრუნებინა ბეთლემის ციხის გასაღები, რომელიც თურქებმა კათოლიკეებს გადასცეს. ეს გასაღები მხოლოდ საბაბი იყო 1853 წ. რუსეთ-თურქეთის ომისა, რომელშიც 1854 წელს ჩაერთო ინგლისი, საფრანგეთი და შემდგომში სარდინიაც.

ამგვარად რუსეთს ომის მეორე ნახევარში კოალიციასთან მოუხდა ბრძოლა⁶. ეს დიდი ომი ცნობილია „აღმოსავლური ომის“ ან „ყირიმის ომის“ სახელწოდებით.

ვიდრე რუსეთ-თურქეთის ომში სხვა სახელმწიფოები ჩაებმებოდა, რუსეთმა რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა: აღმირალმა ნახიშოვმა 1853 წლის 18 ნოემბერს თურქეთის მთელი ფლოტი გაანადგურა სინოპთან. ამ გამარჯვების შედეგად თურქეთის თითქმის მთელი სანაპირო რუსეთმა დაიკაურა.

1855 წლის 16 ნოემბერს დაეცა მძლავრი თურქული ციხე-სიმაგრე ყარსი.

მიუხედავად ცალკეული გამარჯვებებისა, „აღმოსავლური ომი“ რუსეთისათვის არასახარბიელოდ დასთავრდა. ომმა დააუძლურა რუსეთი და აიძულა იგი დასავლეთ-ევროპის ქვეყნებთან მშვიდობიან მოლაპარაკებაზე წასულიყო.

1856 წლის 30 მარტს, პარიზში, თურქეთის შინაგან საქმეებში ქრისტიანთა სასარგებლოდ რუსეთის ერთპიროვნული ჩარევის უფლება ხელახლა იქნა გაუქმებული.

შექმნილი ვითარების გამო ემიგრანტი-ბერძნები ამ წლებშიც ტოვებდნენ თავის კარ-მიდამოს და ახალი მიწების დაკავებას ცდილობენ.

⁶ Ю. С. Ильин, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 33.

„1864 წლის ზამთარში თურქეთიდან გადმოსახლდა 500 კომლი ბერძენი, რა თქმა უნდა, მთავრობის ნებართვით. ამასთან 200 კომლი წალკაზე გავლით სტავროპოლის გუბერნიაში წავიდა, ხოლო 300 ბორჯომში, ახალქალაქში, ჯე-ლალოდლუსა და გომარეთში. ამ 300 კომლიდან მეტი წილი ციხისჯვარში და-სახლდა, მცირე ნაწილი მიქელწმინდაში“⁹ — ვკითხულობთ ს. ყაუხჩიშვილის გა-შოკვლევაში ბერძენების საქართველოში გადმოსახლების შესახებ.

თურქეთში ჩერქეზების გადასახლების შემდეგ, დიდძალი კოლონისტიკა მიადგა „თავისუფალ“ შავი ზღვის ოლქს, სადაც უკვე 1868 წლის ბოლოსათვის 200 კომლი ანატოლიელი ბერძენი დასახლდა. ანალოგიური მდგომარეობა იყო აფხაზეთში, იმდროინდელი სოხუმის განყოფილებაში, სადაც 1866 წლის აფხაზთა აჯანყებისა და აჯანყებულთა გასახლების შედეგად ვრცელი ტერიტორია აღმოჩნდა დატარილებული. ბერძენ კოლონისტთა უმრავლესობამ საბინადროდ სანაპირო რაიონები აირჩია, რადგანაც უმეტესობა მეთევზეობა-მეზღვა-ურობას მისდევდა. თუმცა მასობრივ დასახლებამდე საქართველოში ბერ-ძენი ხელოსნები და ვაჭრებიც მრავლად იყვნენ. ახტალასა და სხვა ადგილებ-ში ერეკლე მეფის დროს მოწვეული ბერძენები ქვისმთლელებად და კალატო-ზებად მუშაობდნენ¹⁰.

ბერძენი კოლონისტები უწყვეტ ნაკადად მიემშურებოდნენ სხვა ქვეყ-ნებისაკენ მომდევნო წლებშიც. ლტოლვა უცხო ქვეყნებისაკენ მასობრივ მოვ-ლენად, სოციალურ და ეროვნულ უბედურებად იყო გადაქცეული. ემიგრან-ტები მიემშურებიან რათა იპოვონ თავისი საბოლოო სავანე.

1875 წელს ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში იფეთქა აჯანყებამ თურქეთის წინააღმდეგ, 1877 წლის გაზაფხულზე — კი დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი, სადაც რუსეთი თურქთა ბატონობის უღელქვეშ მყოფი სლავების განმანთა-ვისუფლებლად გამოვიდა. რუსეთის არმია ქალაქს ქალაქზე იღებდა, და უკვე კონსტანტინოპოლს უახლოვდებოდა, თურქეთმა ზავი მოითხოვა. 1878 წ. იანვრისათვის თურქეთმა დაკარგა თავისი არმია, ქალაქები: ყარსი და ერზე-რუმი.

1877—78 წ. ომის შედეგად განთავისუფლდნენ ბალკანეთის ქრისტიანები თურქეთის ბატონობისაგან. 1878 წლის 10 თებერვალს რუსეთ-თურქეთის მო-ლაპარაკებით სან-სტეფანოში. თურქეთს ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე თით-ქმის „არ რჩებოდა ქრისტიანებით დასახლებული მიწები“¹¹. რუსეთმა ყარსის ოლქი მიიერთა. გადმოსახლებულ ბერძენთა დიდმა ნაწილმა ახალი მიწების უნაყოფობის გამო ყარსს მიაშურა, ალბათ უმრავლესობა იქედან იყო ადრე გადმოსული. 1880—85 წლებში წალკიდან სულ 116 კომლი ბერძენი წავიდა¹². ადგილობრივი ზეპირი ცნობების მიხედვით მოგვიანებით ციხისჯვარში ნაცვლად 150 კომლისა, დარჩა 100 კომლი ბერძენი.

ქურნალმა „*Αρχαίον Ποντος*“ 1971—1972 წ. 31 ნოემბერში დაბეჭდა თახამედროვე ბერძნულ ენაზე ისააკ ლაურენტიდის ვრცელი სტატია სათაუ-

⁹ სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრო-მები ტ. VI, 1946 წ. გვ. 144.

¹⁰ სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

¹¹ Ю. С.- И л ь и н დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹² В. Э р и к с о н, Об условиях быта и санитарного состояния Цалкинских поселений: «Мед. сборник». Кавк. мед. общ. № 61, 1898, გვ. 211.

რით: „კავკასიის ბერძენთა რეპატრიაცია საბერძნეთში 1895—1907 წლებში“. დასაწყისში ავტორი იკვლევს ბერძენთა ტოტალურ გადასახლებას და დამკვიდრებას რუსეთსა და კავკასიაში. მისი გამოანგარიშებით გადასახლებულ პონტოელ ბერძენთა საერთო რიცხვი 650000 აღწევს. ძირითადად ყურადღებას მკვლევარი ბოლო 1876—1884 წწ. გადასახლებას უთმობს. მისი ცნობით, სწორედ ამ გადასახლებამ მნიშვნელოვნად დააცარიელა „ბერძნული ელემენტისაგან“ ქალდიის, კოლონეის, ნეოკესარიის, თეოპოსუპოლის პროვინციები¹³.

მიუხედავად მთელი რიგი სიზნებებისა, ბერძნებმა შეინარჩუნეს ნაციონალური ბერძნული წეობა და კოლორიტი.

პირველი მსოფლიო ომის დროს (1914—1915 წწ) პონტოს ბერძნებმა კვლავ მიატოვეს რუსეთ-კავკასიის მიწები. ემიგრანტებს ბიძგი მისცა 1917 წ. რევოლუციამ, რომლის შედეგადაც რუსეთის ფარგლებში შემავალი ყარსის და არდაღანის ოლქები თურქეთს გადაეცა. ყარსისა და არდაღანის ბერძენთა თითქმის აბსოლუტურმა უმრავლესობამ დატოვა დაკავებული ოლქები. 5 ქალაქი და 80 სოფელი უმალ დაცარიელდა. რეპატრირებულთა უდიდესმა ნაწილმა აძვერად მცირე აზიაში დაბრუნების მაგივრად ჩრდილო-საბერძნეთის სოფლებს მიაშურა.¹⁴

ისააკ ლაურენტიდი აღნიშნავს, რომ ემიგრაციაში ყოფნისას პონტოელებმა გარკვეული ცვლილება განიცადეს, თუმცა შეინარჩუნეს მამაპაპისეული ტრადიციები, წეს-ნაკლები სიწმინდით დაიცვეს მათი ენა, შეინარჩუნეს ნაციონალური ზნე-ჩვეულებანი, გამოირჩეოდნენ პატრიოტიზმის წვეთთა გრძნობით. „მართალი ხასიათისა და წესიერებისათვის დღესაც პატივისცემით სარგებლობენ საბერძნეთში.“¹⁵

ამ დიდი გადასახლების მიუხედავად ჯერ მარტო საქართველოს ტერიტორიაზე დარჩენილ ბერძენთა სოფლებისა და დასახლებების რიცხვი არცთუ ისე მცირეა. ადგილობრივი ბერძნები ჩვენშიც გამოირჩევიან თავისი ენის და ტრადიციებისადმი დიდი ერთგულებით და სიყვარულთ, მაგრამ ბუნებრივია, რომ უცხოენოვანი გარემო მაინც თავის კვალს აჰყენებს მათ მეტყველებას, ამჟამად საქართველოში ბერძნული სკოლები აღარ არსებობს. ბერძნები ძირითადად ქართულ და რუსულ სკოლებში სწავლობენ, ამდენად ბერძნული ენა, რომელიც მათთვის მხოლოდ საოჯახო ენაა არის, თანდათან ქართული და რუსული ენების ძლიერი ზეგავლენის ქვეშ ექცევა. ამიტომ მათ მიერ დღემდე შემონახულ პონტურ დიალექტში თურქულ-ქართულ-რუსული ენების ელემენტები ჭარბად იგრძნობა.

დღეს ბერძნები ჩვენი ქვეყნის სრულუფლებიანი მოქალაქენი არიან, რომლებიც წარმატებით მონაწილეობენ მეცნიერების და ტექნიკის ყველა სფეროში, თუმცა სოფელ დასახლებებში მაინც შეინიშნება მათი მიდრეკილება სხვადასხვა ტრადიციული ხელობისადმი: ქვის მთლელობა, მჭედლობა, ღურგლობა და სხვა.

¹³ *Ιο. Αλευρεντιδης. Η κατα το 1895—1907 μετακίνηση Ελληνων Ποντιων του Κασασιου εις Ελλάδα. „Αρχαιον Πόντου“ 1971—72, № 31, σελ. 33. 427.*

¹⁴ იქვე. გვ. 515.

¹⁵ იქვე.

Л. С. ЦЕРЕТЕЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И РЕПАТРИАЦИИ
МАЛОАЗИАТСКИХ (ПОНТИЙСКИХ) ГРЕКОВ

Резюме

В работе рассмотрены некоторые вопросы миграции греков-понтийцев из Малой Азии в начале XIX в.

Из изученных материалов становится ясно, что основной причиной миграции греков-христиан стало притеснение со стороны турецких властей и насильственное обращение их в магометанство.

В конце 1829 года первая волна греков-колонистов из Турции двинулась по направлению к поселку Цалка. Обосновавшись здесь в деревнях, греки-понтийцы дали им названия своих бывших деревень в Турции. После Крымской войны часть греков-эмигрантов, благодаря помощи европейских государств, а также России, вновь приняла христианство.

В последующие годы греки-колонисты нескончаемым потоком устремлялись в другие страны, что приняло массовый характер и как бы стало социальным и национальным горем.

В понских постоянных обители греки-понтийцы осели и в других областях Грузии, но по объективным причинам многие из них в период 1876—1884 и 1914—1915 гг. оставили еще не обжитые места и вновь переселились в северные районы Греции.

Несмотря на это, в Грузии насчитывается достаточное количество оставшихся греков-понтийцев, язык и этнография которых ждет заинтересованного исследователя.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა.

XIII საუკუნის ინგლისელი ჰრონისტების ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ

შუა საუკუნეების ინგლისელი ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ მეტად იშვიათია. ამ იშვიათ გამოწვევას განეკუთვნებიან XIII ს-ის ინგლისელი ჰრონისტების—ბართლომე ინგლისელი (Bartolomaeus Anglicus), მათე პარიზელის (Mattheus Parisiensis) და როჯერ ბეკონის (Roger Bacon) ცნობებიც¹, რომლებიც ჯერჯერობით არ ფიგურირებენ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, არ არიან მეცნიერულ მიმოქცევაში.

აქედან პირველი, ბართლომე ინგლისელი (ცხოვრობდა დაახლ. 1190—1250 წწ), ფრანკისკიანელი ორდენის ბერი, რომელიც 1230 წლიდან გერმანიაში მოღვაწეობდა, ავტორია თხზულებისა—„საგანთა თვისებების შესახებ“ (De Proprietatibus Rerum)², რომლის წერა მას დაუსრულებია დაახლოებით 1250 წელს³ ამ თხზულებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა გეოგრაფიული ნაწილი, რომელიც საკმაოდ დიდ ინფორმაციას აწვდის მკითხველს ცალკეული ქვეყნებისა და ხალხების შესახებ.

სამწუხაროდ, ეს არ ითქმის ინფორმაციის იმ ნაწილზე, რომელიც საქართველოს ეხება. იგი არც ორიგინალობით გამოირჩევა. ავტორი კეთილსინდისიერად სარგებლობს ადრეული შუა საუკუნეების აღიარებული ავტორის ისიდორე სევილიელის⁴ მონაცემებით, იგი წერს: „იბერია — ეს ოლქია აზიაში პონტოს ახლოს, მეზობელი სომხეთისა. იქ იზრდება ბალახები, რომლებიც სასარგებლოა ნაყენებისათვის, როგორც ისიდორე ლაპარაკობს XV წიგნში“⁵. ასეთია ის ფრაგმენტი, სადაც ავტორი კმაყოფილდება საქართველოს გეოგრაფიული

¹ მოხსენებულ ავტორთა ცნობებს ჩვენ პირველად გავცევით ვ. ი. მატუზოვას წიგნში—*«Английские средневековые источники IX—XIII вв.»*, რომელიც გამოცემულია მოსკოვში 1979 წელს. გამომცემლობა „ნაუკას“ მიერ. სწორედ ამ წიგნმა გვიბიძგა გავცნობოდით ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს ორიგინალში.

² სხვათაშორის, ამ თხზულების უიშვიათესი ეგზემპლარი (ალბათ, ერთადერთი საბჭოთა კავშირში), გამოცემული ნიურნბერგში 1492 წელს, ინახება მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ ბიბლიოთეკაში.

³ В. Н. Матузова, *Английские средневековые источники IX—XIII вв.*, გვ. 69.

⁴ ისიდორე სევილიელი (Isidorus Hispalensis) მცხოვრები დაახლ. 560—636 წწ. ესპანელი საეკლესიო მოღვაწე (599 წლიდან სევილიის ეპისკოპოსი იყო) და მეცნიერი, ავტორი „ეთიმოლოგიებისა“ (*Ethymologiarum sive originum libri XX*).

⁵ Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, Apud A. Koburger, Nurembergi, 1492, lib. XV, cap. LXXVII: «Hiberia est regio in Asia iuxta Pontum Armeniae iuncta. In hac nascuntur herbae quae utiles sunt linclurae, ut /di/ cit/ Ysidorus/ libro/ XV». ამ ტექსტში, როგორც ვ. მატუზოვა შენიშნავს, დაშვებულია მცირე უზუსტობა.

მდებარეობის მითითებით და იმის აღნიშვნით, რომ იქ იზრდება სხვადასხვა სა-
მკურნალო ბალახები⁵.

მართალია, ეს ტექსტი რაიმე სიახლეს არ შეიცავს ჩვენთვის, მაგრამ მა-
ინც მნიშვნელოვანია, რამდენადაც საქართველოს შესახებ სათანადო ცნობებს
აწვდის XIII ს-ის ინგლისსა და მთელ ევროპას. ამასთანავე, ავტორები (ისა-
დორე სევილიელი და ბართლომე ინგლისელი) პირველად შემოდიან ჩვენს
ისტორიოგრაფიაში.

სხვათაშორის, ბართლომე ინგლისელი თავის მკითხველს მოუთხრობს კავ-
კასიის მთისა და ამ მთის სახელწოდების ეტიმოლოგიის შესახებაც: „კავკასია—
აღმოსავლეთის მთა, რომელაც გადაჭიმულია ინდოეთიდან ტავრამდე⁶, როგორც
ისიდორე ლაპარაკობს,—წოდებულია მრავალი სხვადასხვა ხალხის მიერ
სხვადასხვა სახელწოდებით. აქი იქ, სადაც აღმოსავლეთით იგი ყველაზე უდი-
დეს სიმაღლეს აღწევს, განსაკუთრებული სითეთრის (თოვლის) გამო იწოდება
კავკასიად. რადგან აღმოსავლურ ენაზე „კავკასია“ ნიშნავს „სითეთრეს“. აი,
რატომაა, რომ ის მთებიც, რომლებიც განლაგებულია ამ მთის გვერდით, წოდე-
ბულია კროხაზისად. აქი ახაზისი მათთან ნიშნავს „სითეთრეს“, ანუ „თოვლს“,
როგორც ისიდორე ლაპარაკობს⁷. ამგვარად, ბართლომე ინგლისელის ცნობით,
მთის მრავალ სახელწოდებათა შორის ყველაზე გავრცელებული ყოფილა „კავ-
კასია“. ავტორი არ მიუთითებს კონკრეტულად თუ რომელი აღმოსავლური ენი-
დანაა ეს სახელწოდება შემოსული. მაგრამ ეს, ადვილი გასარკვევი ხდება, თუ
კარგად ჩავუყვრილებით ბართლომე ინგლისელის მიერ გამოყენებულ წყაროს.
ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ისიდორე სევილიელის „ეტიმოლოგიებში“ მოცე-
მული ცნობა⁸, აგრეთვე, ამ ცნობის პირველი წყარო—პლინიუს უფროსის მო-

ნაცვლად „ეტიმოლოგიების“ XIV წიგნისა, მითითებულია XV წიგნი (B.- М а т у з о в а, და-
სახ. ნაშრომი, გვ. 91).

⁵ მოყოლებული მედეას დროიდან ბერძენ და რომაელ ავტორებს არაერთი ცნობა აქვთ კოლ-
ხეთსა და იბერიაში გავრცელებული სამკურნალო მცენარეების შესახებ (იხ. მ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა,
უძველესი კოლხურ-იბერული მედიცინა, თბ., 1979).

⁶ „ტავრი“—ბერძნული სახელწოდებაა აზიის მთების იმ ქაჯებისა (ე. ი. კავკასიისა), რომელ-
საც ბერძენი ავტორების ცნობით, გავრძელება აქვთ აღმოსავლეთში ინდოეთის ზღვამდე. „თუ
გავემართებით აღმოსავლეთში პირკანის ზღვიდან (ე. ი. კასპიის ზღვიდან,—გ. კ.), —წერს სტრა-
ბონი,—მამინ მარჯვნივ იქნებიან მთები, რომლებიც გადაჭიმულია ინდოეთის ზღვამდე. ბერ-
ძნებთან ისინი იწოდებიან „ტავრად“ (С т р а б о н, География, в 17 книгах, М., 1964,
წიგნი XI, გვ. 510).

⁷ B a r t h o l o m a e u s A n g l i c u s. De proprietatibus rerum, lib. XIV, cap. V: «Caucasus est
mons orientalis ab India usque ad Thaurum porrectus per gentium iuxta illos montes habi-
tantium varietatem diversis nominibus nuncupatus, ut dicit Isid(orus). Ubi autem ad orien-
tem in excelsiorem surgit sublimitatem propter nimium candorem Caucasus nominatur
Nam lingua orientali Caucasus, id est candor, dicitur. Inde et eos qui huic monti sunt vi-
cini Chrochasym vocaverunt. Achasym einem anud eos candor vel nix appellatur, ut dicit
idem.

აღსანიშნავია, რომ ანალოგიურ ცნობას, თუმცა უფრო ერცლად, ზემოაღნიშნული როჯერ ბე-
კონი იძლეოდა. ეს უკანასკნელი წერდა, რომ „ტავრის მთას“ მის ახლოს მცხოვრები ხალხების
„სხვადასხვაობის გამო“ სხვადასხვა სახელწოდება აქვს, რაც „თოვლითი თეთრს“ (ქათქათას)
ნიშნავს, ზოგჯერ მას „კასპიის“, „პირკანის“ და მრავალი სხვა სახელით მოიხსენიებენ. ბეკონმა
კარგად იცის, რომ პლინიუს უფროსი ამ მთას ოცზე მეტი სახელწოდებით მოიხსენიებდა, ხოლო
პაელებ ოროზიუსი, გარდა კავკასიისა და ტავრისა, ამ მთას სხვა სახელითაც იცნობდა (The
Opus Majus of Roger Bacon, ed. J. H. Bridges, vol. I, Oxford-London, 1897, გვ. 350—351)

ნაცემები⁸. რომლიდანაც აშკარად ჩანს, რომ „აღმოსავლურ ენაში“ ნაგულისხმებია სკივთური ენა, რომელიც განეკუთვნება ინდოევროპულ ოჯახის ჩრდილო ირანულ ენათა ჯგუფს. აკი გამოთქმულია მოსაზრება (მაგ., მარკვარტის მიერ), რომ კავკასიის მთის სკივთური სახელწოდება წარმოსდგება ირანული სიტყვიდან „Xrohkasi“, რაც „ქათქათას“ ნიშნავს¹⁰. რაც შეეხება გამოთქმას „კროხასის“ —და „ახასის“, რომელსაც ბართლომე ინგლისელი ხმარობს, იგი, ჩვენი აზრით, პლინიუსიდან მომდინარე სიტყვის „Croucasim“ —ერთგვარი ტრანსფორმაციის შედეგია. ისილორე სევილიელთან ეს სიტყვა იღებს „Croacasin“-ის სახეს (აქედან „Casim“—სითეთრე), ხოლო ბართლომე ინგლისელთან „Chrochasyum“ („აქედან „Achasyum“—სითეთრე) სახეს.

ასეთია ის ინფორმაცია, რომელსაც ბართლომე ინგლისელი აწვდიდა თავის მკითხველს ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე.

მეორე ქრონისტი, მათე პარიზელი, თითქმის ბართლომე ინგლისელის თანამედროვეა, ცხოვრობდა დაახლოებით 1200—1259 წლებში, იყო ბენედიქტეანური მონასტრის ბერი. იგი ავტორია არაერთი თხზულებისა, რომელთაგან ჩვენთვის ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანია „დიდი ქრონიკა“ (Chronica Majora), ერთგვარი დოკუმენტების კრებული, რომლებშიც თხრობა მოყვანილია 1259 წლამდე. მართალია, „დიდი ქრონიკა“ ძირითადად კომპილაციური ხასიათის მატარებელია, მაგრამ აქ მოცემული ბევრი ცნობა, როგორც ე. მატუზოვა შენიშნავს, უნიკალურია, რადგან, ისინი დაფუძნებულია არა მარტო წიგნიერ ტრადიციზე, არამედ ასახავენ ქრონისტის პირად დაკვირვებასაც (მას არაერთხელ უმოგზაურია ინგლისის ფარგლებში; ყოფილა ნორვეგიაში, როგორც საფრანგეთის მეფის ლუი IX-ის ელჩი)¹¹; ირკვევა, რომ „დიდი ქრონიკის“ ავტორს საკმაოდ დიდი ინფორმაცია გააჩნდა, ხელი მიუწვდებოდა სამეფო არქივებს. პაპისეული და იმპერატორისეული მრავალი მიმართვა შემონახულია მხოლოდ „დიდ ქრონიკაში“¹².

სწორედ „დიდ ქრონიკას“ შემოუნახავს კონსტანტინოპოლის პატრიარქის გერმანე II-ის (1222—1240) მიერ რომის პაპისადმი, გრიგოლ IX-სადმი, 1232 წელს გაგზავნილი მიმართვის ლათინური თარგმანიც (მიმართვის ბერძნული ტექსტი არაა გამოცემული)¹³, რომელშიც ქართველები მოხსენიებულია „მრავალ დიდ ხალხთა“ და „ძლიერთა“ შორის.

მიმართვაში უპირველეს ყოვლისა, ლაპარაკია იმ „უწინდელ“ დროზე, როცა „ლათინე და ბერძნები გაერთიანებული იყვნენ ერთი რწმენით“ და

⁸ იხ. В. Матузова. დასახ. ნაშრომი, გვ. 87: «Nam Orientali lingua Caucasum significat candidum, id est, nivibus densissimis candicantem Unde et eum Scythae, qui eidem monti junguntur, Croacasin vocaverunt. Casim enim apud eos candor, sive nix dicitur».

⁹ იხ. Макс-Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. II, М., 1967, გვ. 154; «Scythae... Caucasum montem Croucasim hos est nive candidum»—სკივთურად... კავკასიის მთა ანუ Croucasim ნიშნავს თოვლივით თეთრს (ქათქათას)“.

¹⁰ იქვე.

¹¹ В. Матузова, დასახ. ნაშრომი გვ. 108.

¹² იქვე.

¹³ აღსანიშნავია, რომ არსებობს აღნიშნული მიმართვის ფრანგული თარგმანიც; იგი შესულია წიგნში: Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. 1(4), par V. Zaurant, Paris, 1971 (დოკუმენტის ნომერია 1257).

ერთიანად გამოდიოდნენ „ეკლესიის მტრების“ წინააღმდეგ, როცა რომი „თავ-
შესაფარს“ აძლევდა აღმოსავლეთიდან დევნილ ქრისტიანებს, ან კიდევ, როცა
ბარბაროსების მიერ დაპყრობილი რომისათვის აღმოსავლეთის ქრისტიანებს
არაერთხელ დაუბრუნებიათ თავისუფლება. ასეთი ურთიერთდახმარება ორი-
ვე ეკლესიის უწმინდესი მოვალეობა უნდა იყოს. „თუ კი ბერძნები დასუ-
სტლებიან, — ნათქვამია მიმართვაში, — ლათინების მოვალეობაა ფეხზე წამოა-
ყენონ ისინი“. ერთი სიტყვით, მიმართვაში ის აზრია გატარებული, რომ უნდა
დაიხგრეს ის კედელი, რომელიც აღმართულია ლათინურ და ბერძნულ ეკლე-
სიებს შორის, რათა „უფრო მტკიცე გახდეს“ მათი ერთიანობა¹⁴. ამასთან,
სთავაზობდა რა წინადადებას ბერძნული და ლათინური ეკლესიების უნიის შე-
სახეზე, რათა გაერთიანებული ძალით ებრძოლათ „ეკლესიის მტრების“ წინააღ-
მდეგ, გერმანე II პაპს არწმუნებდა ბერძნების „მსგავსი რწმენის“ მქონე ხალ-
ხების ეკლესიისადმი ერთგულებასა და სიძლიერეში, იმაში, რომ მათთან კავ-
შირს უდიდესი სარგებლობის მოტანა შეეძლო მთელი საქრისტიანოსათვის.
ჩამოთვლიდა, რა ამ ხალხებს. პატრიარქი უძლიერესთა შორის, პირველ რიგ-
ში, ქართველებსაც შიიხსენიებდა. აი ეს ტექსტიც: „(. . .) კიდევ ერთს დაუ-
მატებ და ამით მოვრჩები, რომ, როგორც ჩანს, არსებობს მრავალი და დიდი
ხალხი, რომლებსაც ისეთივე რწმენა აქვთ, როგორც ჩვენ, და ჩვენთან, ბერ-
ძნებთან, ყველაფერში მსგავსნი არიან. პირველ რიგში, ისინი, ვინც ცხოვ-
რობს ახლო აღმოსავლეთში: ეთიოპები, შემდეგ სირიელები და სხვანი; კიდევ
უფრო მნიშვნელოვანნი და ძლიერნი, სახელდობრ: იბერები, ლაზები, ალა-
ნები, გოთები, ხაზარები; უთვალავი რუსი ხალხი და მღვდამთავრობის ველაგარ-
თა სამეფო (ბულგარეთი) ნაგულისხმები. — გ. კ.) და ყველა ისინი თითქმის
ჩვენი დედის (ეკლესიის) შორჩილნი, აქამდე, უცვლელად იმყოფებიან ძველ
ორთოდოქსიაში. (. . .)“¹⁵ (ხაზგასმა ჩვენი — გ. კ.).

ამრიგად, როგორც ეს მოტანილი ფრაგმენტებიდან ჩანს, კონსტანტინო-
პოლის პატრიარქი ერთმორწმუნე ქართველებში (რა თქმა უნდა, აღმოსავლე-

¹⁴ *Matthaei Parisiensis. Monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, ed. H. R. Luard. — Rolls Series, № 57. vol. III, London. 1876, გვ. 459—460.

* აღსანიშნავია, რომ რომის ეკლესიასთან „ერთიანობის“ სურვილი, რომელსაც აელენს კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გერმან II, ქართულ ეკლესიას თვით 1054 წლის ამბების შემდეგაც (XIII ს. ჩათვლით) არ განუღებია. არ გაუწყვეტია კავშირი მასთან. მ. თამარაშვილის თქმით, ამ ურთიერთობაში ერთგვარი ბზარი გაჩნდა მხოლოდ 1230—1235 წლებში (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 13). ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ამ პერიოდში (1232 წ.) გაგზავნილი გერმან II-ის მიმართვა.

¹⁵ *Matthaei Parisiensis. დასახ. ნაშრომი*, გვ. 460: «Hoc solum addam, et verbo finem imponam, quod vide licet multae et magnae gentes sunt, quae nobiscum sapient, et nobiscum, qui Graeci sumus. conveniunt in omnibus. Primi, illi qui in prima parte Orientis habitant Ethiopes, deinde Syri, et alii qui graviore sunt, et magis virtuosus, scilicet Hyberi, Lazi, Alani, Gothi, Chazari, innumerabilis plebs Rusiae, et regnum magnae Victoriae Wigarorum. Et hi omnes tanquam matri nostrae obediunt, in antiqua orthodoxia immobiles hacten permanentes...»

მ ტექსტში, როგორც ვ. მატუშოვა შენიშნავს, მათე პარიზელს გამორჩენია „აესიკი“ (ე. ი. აზ-
ხაზები), რომელსაც ეხედებით ორიგინალში აქ მოხსენიებულ ხალხებს შორის (B. Матушова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162). სასიამოვნოა, რომ ამ შეცდომისაგან დაზღვეულია ზემოაღნიშნული
ფრანგული თარგმანი, რომელიც უშუალოდ ბერძნულისაგანაა შესრულებული, თუმცა ამ თარ-
გმანშიც გვხვდება ლაფუსი: ტექსტიდან ამოვარდნილია „ლაზები“ (იხ. Les Regestes des actes
du Patriarcat De Constantinople, vol. I., გვ. 66).

თის სხვა ქრისტიანებთან ერთად) ხელავედნა მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ძალას, რომელსაც შეუძლია თავისი წვლილი შეიტანოს „ეკლესიის მტრების“ წინააღმდეგ ბრძოლაში.

მაგრამ ვინ იყვნენ ეკლესიის ეს „მტრები“? სამწუხაროდ, კონკრეტულად ვის გულისხმობდა ამაში ავტორი, ეს არ ჩანს მიმართვის ტექსტიდან, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გერმანე II-ის მიმართვა გაგზავნილია ნიკეის იმპერიტორიის იოანე III დუკა ვატაცი (1222—1254) ბრძანებით,¹⁶ მაშინ ცხადი გახდება, რომ მიმართვის ავტორს მხედველობაში ჰყავდა ის ძალები, რომლებმაც უშუალო საფრთხე შეუქმნეს ნიკეის იმპერიას. საქმე ისაა, რომ XIII ს-ის დასაწყისში თათარ-მონღოლთა გამოჩენამ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი ცვლილება გამოიწვია სახელმწიფოთა ურთიერთობაში. 20-იანი წლების დასაწყისში შუა აზიის დაპყრობამ და მონღოლთა ურდოს შექრამ (ჯებესა და სუბუდაის ხელმძღვანელობით) ამიერკავკასიაში მუსლიმთა მასიური გაქცევა გამოიწვია ამ ოლქებიდან; ისინი გარბიან იკონიის სასულთნოს ფარგლებში და ნიკეის იმპერიის საზღვრებისაკენ. თურქული წყაროების თანახმად, მათი რიცხვი 70 ათასს კაცს აღემატებოდა.¹⁷ მუსლიმანური მოსახლეობის ამ მოზღვავენას შედეგად მოჰყვა სასაზღვრო კონფლიქტები XIII ს-ის 30-იანი წლების დასაწყისში. როგორც ამ ამბების თანამედროვე სირიელი ქრონისტი იბნ ნათიფი წერს, 1230 წლის ახლოს მოხდა ორი ბრძოლა იკონიის სულთან კეი-კუბადა I-სა (1220—1237) და — ლასკარს (იგულისხმება იმპერატორი იოანე III დუკა ვატაცი — გ. კ.) შორის: პირველში გაიმარჯვეს სელჩუკებმა, მეორეში კი — ბერძენებმა¹⁸. ამ მუსლიმანებთან ერთად, ვფიქრობთ, „ეკლესიის მტრებში“ მონღოლებიც იგულისხმებიან. ნიკეის იმპერატორ იოანე III-სა და პატრიარქ გერმანე II-ს არ შეიძლება არ გაეთვალისწინებინათ ის საფრთხე, რომელიც ელოდათ მათ მონღოლების მხრიდან: არ შეიძლება მათ არ ჰქონოდათ ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ მონღოლები ებრძვიან არა მარტო მუსლიმანებს, არამედ ქრისტიანობასაც. აკორუსების დამარცხება კალკასთან 1223 წელს მაშინვე იტოვდნენ ევროპაში.¹⁹ რომის პაპს (ამ გზით, ალბათ, ევროპის ქვეყნებსაც) საკმაოდ ვრცელი ინფორმაცია გააჩნდა მონღოლების შესახებ ამავე პერიოდში გაგზავნილი იმ ეპისტოლეებიდან, რომლებიც ეკუთვნოდათ საქართველოს მეფე რუსუდანსა და მის მხედართმთავარს ივანე მხარგრძელს.²⁰ აი, რას წერდა ივანე მხარგრძელი პაპს: „როცა... ვაპირებდით წასვლას ქრისტიანების შესაწვენელად და წმინდა ადგილების დასახსნელად²¹, ამ დროს თათარნი, ჯვართა წარმძღვანებულნი შეშოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაში, ქრისტიანობის მოჩვენებით მოგვატყუეს და ექვსი ათასამდე კაცი გაწყვიტეს. ხოლო შემდგომ რა ესცანეთ, რომ ქრისტიანები არ იყვნენ, თქვენის (ე.ი. პაპის. — გ. კ.) ლოცვის და-

¹⁶ В. Матузова, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 162.

¹⁷ იხ. E. W e r n e r, *Die Geburt einer Grossmacht—die Osmann (1300—1481)*, Berlin, 1972, გვ. 53.

¹⁸ იხ. Cl. Cahen. *Pre-Ottoman Turkey*, New-York, 1968, გვ. 135.

¹⁹ იხ. В. Т. П а ш у т о, *Внешняя политика Древней Руси*, М., 1968, გვ. 287.

²⁰ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის*, გვ. 7—9.

²¹ აქ იგულისხმება ჯვაროსნებისადმი ლაშა გიორგის დახმარების ის განზრახვა, რომელიც, ჰქონდა მას მონღოლთა შემოსევების წინ.

ლით და წმინდა ჯვრის შემწეობით წინ აღვუდგექით...“²² (ხაზგასმა ჩვენია — გ.კ.) ასევე ცნობილი იყო მონღოლების დაუნდობლობა და სისასტიკე, რომელიც ყოველგვარ საზღვარს სცილდებოდა. მონღოლთა პირველი შემოსევების მომსწრე არაბი ისტორიკოსის იბნ-ალ-ასირის გადმოცემით, უბედურება, რომელიც მაშინ დატრიალდა, ადამის დროიდან დღემდე ქვეყნიერებას არ განუცდიო, არ ინდობდნენ რა არავის, თათრები ზოცავდნენ ქალებს, მამაკაცებს და ბავშვებს, ფეხშიძე ქალებს კი მუტელს უფატრავდნენ²³. ცხადია, ამგვარი ინფორმაცია გერმანე II-საც ექნებოდა. მას ეცოდინებოდა ისიც, რომ მონღოლთა ჯარის ერთი ნაწილი 1231 წელს ჩრდილოეთ ირანიდან კავკასიისაკენ დაიძრა,²⁴ მეორე ნაწილი კი 1232 წელს ვოლგის ბულგარეთის საზღვართან იდგა²⁵. სწორედ ასეთ ვითარებაშია გაგზავნილი გერმანე II-ის 1232 წლის მიძარტვაც. ამდენად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ეკლესიის მტრები“, რომელთა წინააღმდეგადაც გაერთიანებული ძალით ბრძოლის წინადადებას იძლეოდა მიმართვის ავტორი, სხვა არავინაა, თუ არა ის მუსლიმანები, რომლებმაც უშუალო საფრთხე შეუქმნეს ნიკეის იმპერიას, მასში იგულისხმებიან, აგრეთვე მონღოლებიც, რომლებიც ერთხელ გამოჩენის შემდეგ კვლავ დაიძრნენ ქრისტიანული ქვეყნებისაკენ.

ახლა იმის შესახებ, თუ როგორ მოხდა გერმანე II-ის ეს მიმართვა მათე პარიზელის „დიდ ქრონიკაში“. მიმართვის ლათინური თარგმანი 1237 წელსაა შესრულებული. თუ დავუჯერებთ ვ. მატუზოვას მტკიცებას, რომლის მიხედვით „ქრონიკაში“ მოცემული დოკუმენტებიდან არც ერთი არაა შემთხვევით შესული,²⁶ მაშინ ცხადი გახდება, რომ ქრონიკაში ამ მიმართვის შეტანასაც გააიზნული დახიშნულება ჰქონდა. საქმე ისაა, რომ „ქრონიკის“ თხრობის ცენტრში თათარ-მონღოლები დგანან²⁷ (ჯვაროსნულ ლაშქრობებს აქ მცირე ადგილი უკავიათ)²⁸, ამ ფონზე მასალებიც ისეა შერჩეული, რომ ყველგან ლაპარაკია კარზე მომდგარი საფრთხის შესახებ, აგრეთვე, იმ სავალალო მდგომარეობაზე, რომელშიც ჩავარდნენ აღმოსავლეთის ქრისტიანული ხალხები და სახელმწიფოები; გამოთქმულია წუხილი და სინანული მოსალოდნელი საფრთხის სათანადო შეუფასებლობის გამოც, რომელსაც იჩენენ ევროპის სახელმწიფოთა მეთაურები და თვით რომის პაპი, მეტიც, დაგმობილია იმპერატორისა და პაპის ურთიერთმტრობაც, რომლებსაც ყურადღებიდან რჩებათ ის გარემოება, რომ „მონღოლთა ძლევამოსილი მეფე ის-ის არის გამოვაძათ წინააღმდეგ“²⁹. და ბოლოს, ყველგან ის აზრია განვითარებული, რომ აუცილებელია ერთიანი მოქმედება მონღოლების წინააღმდეგ. ეს აზრი ყველაზე მკაფიოდაა გამოთქმული იმ მიმართვაში, რომელიც გერმანელი ერის რომის საღმრთო იმპერატორს ფრიდრიხ II-ეს გაუგზავნია 1241 წელს ინგლისის

²² მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

²³ Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-камилъ, Баку, 1940, გვ. 135.

²⁴ В. Пашуто, დასახ. ნაშრომი, გვ. 284.

²⁵ იქვე, გვ. 283.

²⁶ В. И. Матузова, Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам «Великой хроники») — წიგნი: «Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР», М., 1978, გვ. 182

²⁷ В. И. Матузова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

²⁸ იქვე, გვ. 186.

²⁹ Matthaei Parisiensis, Chronica Majora, ed. H. R. Luard-RS, № 57, vol. VI, London, 1882, გვ. 115.

მეფე ჰენრი III-ისათვის.³⁰ ჩვენი აზრით, ამდაგვარი პოზიციით უნდა აიხსნას „ქრონიკაში“ გერმანე II-ის მიმართვის შეტანის ფაქტიც: ჩანს, რომ მიმართვის იდეა ახლოს იყო „დიდი ქრონიკის“ ავტორთან, რომელსაც სურდა დაერწმუნებინა თავისი მკითხველი, უპირველეს ყოვლისა კი, ევროპის მმართველი წრეები — ბერძნული რწმენის მქონე ხალხების სახით თუ რა ძლიერი მოკავშირის შეძენა შეეძლოთ მათ. თუ რამდენად განსაზოგციელებელი იყო ეს იდეა წამინდელ ევროპაში, ეს სხვა საქმეა (ამჟერად ეს არც შეადგენს ჩვენი ძსჯელობის საგანს), მაგრამ ის ფაქტი, რომ ჯერ პატრიარქმა გერმანე II-ემ, შეჰდეგ კი „დიდი ქრონიკის“ — ავტორმა ასეთი იდეა წამოაყენეს, მრავლისმეტყველია.

დასასრულ, ზემოაღნიშნული მესამე ავტორი, როჯერ ბეკონი (დაახლ. 1214—დაახლ. 1292), შუა საუკუნეების გამოჩენილი მოაზროვნეა, ავტორია მრავალი წიგნისა, რომელთაგან ჩვენთვის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „დიდი თხზულება“ (Opus majus), რომელიც, როგორც ფიქრობენ, დაწერილია 1266—1268 წწ.³¹ მსგავსად წინამორბედი ავტორებისა, არც ბეკონი ყოფილა საქართველოში; მას უსარგებლია იმ ცნობებით, რომლებიც დატოვეს ადრინდელი საუკუნეების მწერლებმა, მათ შორის პლანო კარპინიმ და რუბრუკისმა. ამის მიუხედავად, ამ დიდი მოაზროვნის ცნობა, თუნდაც კომპილაციური ხასიათისა, მაინც ძვირფასია ჩვენთვის. საქართველოს შესახებ ბეკონს „დიდი თხზულების“ მეოთხე წიგნში აქვს საუბარი. აღწერდა რა აქ მონღოლთა მიერ დაპყრობილ ხალხებს ჩრდილოეთში, ბეკონი იქვე დასძენდა: „ა მ თ ა თ რ უ ლ ი მ ხ ა რ ი ს ს ა მ ხ რ ე თ ი თ, პ ო ნ ტ ო ს ზ ღ ე ი ს გ ა დ ა ღ მ ა ც ხ ო ვ რ ო ბ ე ნ ი ბ ე რ ე ბ ი დ ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ი. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ა რ ი ს ს ა ტ ა - ხ ტ ო ქ ა ლ ა ქ ი, რ ო მ ე ლ ს ა ც ტ ე ფ ე ლ ი ს ი ე წ ო დ ე ბ ა, და რომელშიც ძმა-მქადაგებელთ აქეთ ტაძარი“³². მართალია, ამ ფრაგმენტში დაშვებულია უზუსტობა, როცა „იბერები და ქართველები“ ცალკე ხალხებადაა წარმოდგენილი (ამ შემთხვევაში ბეკონი იმეორებს იმ შეცდომას, რომელიც დაშვებული აქვს პლანო კარპინს³³), მაგრამ ეს ფრანგენტი, ადრე განხილული სხვა ცნობებისაგან განსხვავებით, მნიშვნელოვანია იმიტომ, რომ მასში ხაზგასმულია საქართველოს სახელმწიფოს არსებობაზე, აკი ლაპარაკია მის „სატახტო ქალაქზე“. ფრაგმენტი ნიშანდობლივია იმიტაც, რომ მასში ქართველების ქრისტიანობაზე პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მხოლოდ მინიშნებულია ფრაზით „თბილისში.... ძმა-მქადაგებელთ აქეთ ტაძარი“. ამასთან, ჩვენი აზრით, ბეკონის მიერ მოხსენიებულ ტაძარში იგულისხმება ის მონასტერი, რომელიც 1240 წელს დაარსეს თბილისში რომის პაპის მიერ გამოგზავნილმა „წმინდა დომინიკეს ორდენის მონაზვნებმა“ და რომლებიც როგორც მ. თამარაშვილი წერს, საქართველოს ერის გასანათლებლად შრომობდნენ“³⁴. „ძმა-მქადაგებელთა ტაძრის“ ამგვარი მოხ-

³⁰ Matthei Parisiensis, Chronica Majora, ed H. R. Lunn—RS, № 57, Vol. I, London, 1877, გვ. 112—119.

³¹ В. Матузова, Английские средневековые источники IX—XIII вв., გვ. 189.

³² The Opus Majus of Roger Bacon, vol. I, გვ. 361: „A meridie vero istius regionis Tartarorum super mare Ponticum sunt Hiberi et Georgiani. Et in Georgia est metropolis civitas, quae vocatur Thephelis, in qua fratres praedicatores habent domum...“

³³ პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ეუწოდებთ, იხ. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკ. II, თბ., 1942, გვ. 52.

³⁴ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

სენიებით, ეფიქრობთ, „დიდი თხზულების“ ავტორს იმის თქმაც სურდა, რომ ქართველები კეთილმოსურნედ ეკიდებოდნენ ყველა ქრისტიანს, როგორც ბერძნული რწმენის მქონეებს, ისე კათოლიკეებსაც.

მართალია, „დიდი თხზულებაში“ არაფერია ნათქვამი მონღოლებთან ქართველების დამოკიდებულების შესახებ, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ მისი ავტორი თანაგრძნობით ეკიდებოდა მონღოლების „მოხარკე“ ხალხის ბედს, მაშინ ცხადი გახდება, რომ იგი არც საქართველოს ბედისადმი იქნებოდა გულგრილი. ამასთან, არ გამოირიცხავდა რა მონღოლების მიერ „ლათიხთა“ (ე.ი. ევროპის ქრისტიანული სახელმწიფოების — გ. კ.) გარემოცვის საშიშროებას,³⁵ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ბეკონს ქართველებში (რატკმაუნდა, მონღოლთა უღლის ქვეშ მყოფი სხვა ხალხებთან ერთად) უნდა დაენახა ძალა, რომლებსაც გარკვეული წვლილის შეტანა შეეძლო მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ამრიგად, აღნიშნულ ცნობებს, ფრაგმენტულობის მიუხედავად, გარკვეული ღირებულება აქავთ, ეს წყაროები მიუთითებენ იმ დიდ ავტორიტეტზე, რომელიც ჰქონდა ქართველ ხალხს (მონღოლთა უღლის ქვეშ მოქცევის შემდეგაც კი) საერთაშორისო ასპარეზზე.

Г. М. КУТАЛИА

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ХРОНИСТОВ XIII ВЕКА О ГРУЗИИ

Резюме

Сведения средневековых английских авторов о Грузии крайне скудны. К ним относятся сведения английских хронистов XIII века — Бартоломея Английского, Матфея Парижского и Роджера Бэкона, о которых в грузинской историографии доныне ничего не было известно.

В этих сведениях проводится идея о значительной пользе, которую мог принести делу борьбы с «врагами церкви» (подразумеваются монголы) союз католических стран и папства с православными народами, в том числе, с грузинами. Это свидетельствует об удельном весе Грузии в международных отношениях XIII века.

წარმოადგინა შრომის წითელი ღრძის ორდენოსანი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრამ

³⁵ The Opus Majus of Roger Bacon, vol. I, pp. 370.

მითოლოგიის საკითხები მოსე ჯანაშვილის ნაშრომებში

მნიშვნელოვანია მ. ჯანაშვილის (1855—1934) დედალი ქართული ფოლკლორის შესწავლის მიმართულებით. საქართველოს ისტორიის დამხმარე და მონათესავე დისციპლინათა შორის მ. ჯანაშვილი ფოლკლორზე უდიდეს იმედებს ამყარებდა. ის ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ფოლკლორული ნიმუშების: ზღაპრების, ლეგენდების, თქმულებების შეგროვება-პუბლიკაციას და შესწავლას შეეძლო ქართველი ხალხის შორეული წარსულის მრავალი პრობლემა აეხსნა და გაეშუქებინა. „ქართველთა მატიაწეში“ იგი წერდა: „საერო ლიტერატურასა და სახალხო გადმოცემებში დაშთენილია დიდი საყურადღებო ცნობები შესახებ ცხოვრებისა და მოქმედებათა არა თუ თითოეული ისტორიული პირისა, არამედ მთელი ერისა“¹.

მ. ჯანაშვილმა მართებულად შეაფასა ზეპირსიტყვიერების როლი და მნიშვნელობა როგორც ისტორიისათვის, ისე მხატვრული ლიტერატურისათვის. მან სახალხო ფილოსოფია მწერლობისა და ხელოვნების წყაროდ გამოაცხადა და ამით მის მაღალ ესთეტიკურ ღირებულებასაც მიგვანიშნა. იგი წერდა: „სახალხო სიტყვიერებას დაუცავს ფრიად საგულისხმო თქმულებანი შესახებ ქვეყნისა და კაცის შექმნისა, ენის გაჩენისა, ცისა და ღვთის ადამიანებთან ცხოვრებისა, ძველი და ახალი ხანა ეპოქებისა, ძველი გმირებისა, ზნეობისა, მეზობლობისა და სხვ. ერთის სიტყვით, ეს სიტყვიერება არის სარკე ქართველი ერის ფილოსოფიისა და რწმენისა. თუ რა ღირებულებისაა ეს სახალხო ფილოსოფია ჩვენი ერისა, ჩანს იქითგან, რომ ამ ფილოსოფიის ხელმძღვანელობით შეიქმნენ პოეტნი ლ. რაზიკაშვილი და ძმანი მისნი, ცახელი, ალ. ყაზბეგი, ღავით გურამიშვილი, თვით პოეტთა მეფეს შოთა რუსთაველს და მის წინამორბედს მოსე ხონელს — იგივე სახალხო ფილოსოფია დაუდგიათ საფუძვლად თვისი უკვდავის ქმნილებისა, დიად, ხალხში დიდი საუნჯეა დარჩენილი“².

„საქართველოს ისტორიაში“ მ. ჯანაშვილს ცალკე თავად აქვს გამოყოფილი „სჯული და რწმენანი“. ამ თავში მეცნიერი ცდილობს ზეპარ ხალხურ მონაცემთა დამხმარებით აღადგინოს ქართველი ხალხის უძველესი სარწმუნოება — წარმართობა. მკვლევარი განიხილავს ცას, ღმერთის საუფლოს, საიდანაც იგი ქვეყანას კპატრონობს, მითოლოგიურ პერსონაჟებს — კოსმოგონიურ ღვთაებებს: ეარსკვლავებს, მზეს, მთვარეს, და სხვ. მას მოაქვს ხალხური მითები მზისა და მთვარის შესახებ, სადაც ხელშესახებადაა მოცემული ქართველი ხალხის უძველესი რწმენები და რომელიც უმნიშვნელოვანესი ფაქ-

¹ მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართველთა მატიაწე, თბ., 1903 (ცალკე ამონაბეჭდი). ამოღებულია 1903 წ., № 4—6 ჟურნ. „მოამბიდან“, სადაც პირველად დაიბეჭდა ეს შრომა, გვ. 59.

² მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართველები და ქართული ისტორია, „ივერია“, 1895, № 55.

ტორია ქართველი ხალხის რელიგიური მსოფლმხედველობის შესასწავლად. ქართველთა უძველესი რწმენების შესასწავლად მკვლევარი შედარებით მეტოდს მიმართავს; საქართველოში გავრცელებული მნათობთა თაყვანისცემის ამსახველ მითოლოგიურ გადმოცემებს შეძლებისდაგვარად პარალელებს უძებნის სხვადასხვა ხალხის რწმენაში და არა მარტო ფაქტის კონსტატაციას ახდენს, არამედ სხვადასხვა ხალხის რელიგიებისა და წარმართული შეხედულებების გათვალისწინებით საკუთარ მოსაზრებებსაც გვთავაზობს. ცისა და მიწის კავშირის შესახებ იგი ასეთ მითოსურ თქმულებას გადმოგვცემს: „ცა — ღვთის სატახტოა. თავდაპირველად ცა იმდენად დაშორებული იყო ღედამიწისაგან, რომ კაცი ცას ხელით სწვდებოდა. ცაზე სუფევდა ღმერთი და პატრონობდა ქვეყანას, საცა იყო მხოლოდ ნეტარება, სიხარული. მაშინ იყო მხოლოდ ერთი ენა, რომელიც ესმოდა ყველა ქმნილებას — კაცს, ცხოველს, მცენარეს, ქვას, ქვეწარმავალს. ყველა პირმეტყველი იყო, პირუტყვი არავინ და არა-რა ჩანდა. ხანდახან ცა იღებოდა და ვინც ამ „ცის კარის“ გაღებას დაინახავდა და რასმე ინატრებდა, გულის წადილი უკლებლივ უსრულდებოდა. მხოლოდ შემდეგში ცა იმ სიმაღლემდე აიწია, რა სიმაღლიდანაც დაჰსარქლებია ღედამიწას. ამის მიზეზად შეიქმნა მთვარის ღედა. ამან თავის შვილს ლავანთ მოჰპოვა უწმინდურობა და მით შეურაცხჰყო ღვთის მადლი — პური. ღმერთმა აღარ ინდომა უმადურ ერთან ახლოს ყოფნა, ცა ასწია და მაღლა აღიმართა“.³

ცისა და მიწის განცალკევების მოტივზე მეცნიერი ლაპარაკობს აგრეთვე წერილში „ქართველთა რწმენანი“, რომლის მეორე თავში — „ზეცა და ღედამიწა“ — გადმოცემულია ინგილოების წარმოდგენა ცისა და მიწის სიახლოვეზე თითქოს მაშინ, როდესაც ღმერთი ხალხისადმი კეთილად იყო განწყობილი⁴.

ზემომოტანილ მითს პარალელი ეძებნება შუამდინარულ მითოლოგიაში. სამყაროს წარმოქმნის შემერული მითოსის მიხედვით, ცა (ან) და მიწა (ქი) თავდაპირველად ერთი მთლიანობა ყოფილა და „ოდესლაც“ განცალკევებულან:

ოდეს ცა მიწისაგან განეშორა,
ოდეს მიწა ცისაგან განცალკევდა,
ოდეს კაცობრიობის სახელი დამკვიდრდა, —
მაშინ ანმა ცა წაიღო,
ენლილმა მიწა წაიღო...⁵

ეს მითოსური შეხედულება დამოწმებულია რიგვედას ერთ-ერთ ჰიმნშიც, რომლის მიხედვით ცისა და მიწის განცალკევება ინდრას მიეწერება: „ოდეს ინდრამ მოიცა სრულყოფილად ძალი თვისი, ფართოდ განაშორა ერთმანეთისაგან ცა და მიწა“⁶.

³ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, ტ. 1, ტფილისი, 1906, გვ. 80.

⁴ М. Джанашивили, Картвельские поверья, («СМОПКА», 1893, № 17, гл. II, 33. 145.

⁵ ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, თბ., 1976, გვ. 117; В. К. Афанасьева, Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике (Вестник Древней истории, I, 1962, 33. 84).

⁶ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120. Б. Л. Огибвин, Структура мифологических текстов, «Ригведы», М., 1968, 29.

ცისა და მიწის კავშირი მკაფიოდ იყო განზოცელებული შემერული ტაძრების შენობებში, ე. წ. ზიქურათებში⁷. ლარსაში ზიქურათს ეწოდებოდა „სახლი ბრწყინვალე ცის კიბისა“, რომლის ბადალს ვხვდებით ძველ ალტემაში, იაკობის სიზმარში, სადაც ებრაელთა პატრიარქს მიწიდან ცამდე აყრდნობილი კიბის სახით ევლინება ტაძრის პირველსახე. კიბის თავზე დგას თავად ღმერთი, კიბის ძირში კაცი, იაკობი, ხოლო მათ შორის ვერტიკალზე ადი-ჩამოდიან ანგელოსნი, ღვთის მაცნენი: „მიადგა (იაკობი) ერთ ადგილს და დაიღამა იქ, რადგან ჩასულიყო მზე. აიღო ერთი ქვა იმ ადგილიდან, დაიდო სათუმალად და დაიძინა იმ ადგილას. ეზმანა, აჰა, აღმართულიყო (მუცკაბ) კიბე ნიწაზე და ცაჲ სწვდებოდა მისი წვერი, აჰა, ანგელოსნი ღვთისანი აღიოდნენ და ჩამოდიოდნენ მასზე. და აჰა, უფალი იდგა (ნიცაბ) ზემოთ... გამოელეცა იაკობს და თქვა: ნამდვილად უფალი ყოფილა ამ ადგილას და მე არ ვიციოდი. შეშინდა და თქვა: რა საშინელია ადგილი ესე! ღვთის სახლი ყოფილა ეს და ბჭენი ცათანი. ადგა იაკობი დილით, აიღო ქვა, სასთუმალად რომ ედო და აღმართა იგი სვეტად (მაცცებაჲ) და დაღვარა ზეთი მის თხემზე. და უწოდა ადგილსა მას ბეთელი (სახლი ღვთისა)“ (შესაქმ. XXVIII, 11—19).

დედამიწისა და ცის განცალკევების მოტივი გვხვდება ხურიტულ-ხეთურ მითოლოგიაში. იგი არაა უცხო ბერძნული მითოლოგიისთვისაც, სადაც ციბა და მიწის განცალკევების ფუნქციას ატლასი ასრულებს⁸.

მ. ჯანაშვილს თავის „საქართველოს ისტორიაში“ მოაქვს თქმულება, რომელიც მზისა და მთვარის წარმოშობასთანაა დაკავშირებული. ამ მითის თანახმად, „მზეს და მთვარეს მამა ერთი ჰყვანდათ, დედები — სხვადასხვა. ორივენი მნათობნი იყვნენ. ღმერთმა გამოუცხადათ: თქვენს შვილებში ერთი დღის მნათობი — მზე უნდა იყოსო, მეორე კი — ღამის მნათობი, მთვარე. მზედ ყოფნა სამკობინარო იყო. რომელიც მოასწრებდა დილით ადრე ადგომას, ის უნდა ყოფილიყო მზე. ერთის მნათობის შვილმა ჭინჭარი და ეკალი დაიგო და დაწვა: დილით მე ავასწრებ და მზედ გავხდებიო. პირველს ხანს ბევრი იუხიზლა სიმწვავისაგან, მაგრამ ბოლოს, გათენებისას, ღრმად ჩაეძინა. მეორის შვილი ადრევე ჩაწვა ლოგინში, დაიძინა, დილას ადრიან გამოიღვიძა, იქცა მზედ და წავიდა მსოფლიოს გასანათებლად, მის მეტოქეს გვიან განოვლიდა და მთვარედ იქცა. სიმცონარისათვის დედა გაუჯავრდა და ცხვირ-პირში ცომიანი ხელი ჩასცხო. ამის ბრალა, რომ მთვარეზე ლაქებივით მკრთალ წერტილებს ვხედავთო“⁹.

მსგავსი მითოსური თქმულება აფხაზთა მითოლოგიაშიც გვხვდება. იგი აკაკის თვითურ კრებულშია გამოქვეყნებული. „ერთ ქვრივ დედაკაცს ენით გამოუთქმელი სილამაზის ორი ვაჟი ჰყავდა. ერთხელ დედამ შენიშნა, რომ მისი ვაჟები რაღაც უგულოთ და უმადოდ სჭამენ შინ საქმელს. ამ გარემოებამ დედა დიდ საფიქრალსა და საგონებელში ჩააგდო. მწუხარე დედამ ყოველი ღონე იღონა, რათა ამ გარემოების ნამდვილი მიზეზი შეეტყო. აჟი კიდევაც მიაკვლია მიზეზს. ერთხელ დილა ადრინანდ ვაჟები გავიდნენ სახლიდან და ტყისაკენ გასწიეს. დედაც მათ შორი ახლო დაედევნა უკან და აი რა სურათი დაინახა მან: შუაგულ ტყეში, ამწვანებულ ხის ჩეროში მისი ვაჟები ორი მზეთუ-

⁷ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119, 120, 121, 122.

⁸ В. В. Иванов, Луна, упавшая с неба, М., 1977, გვ. 21—22.

⁹ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 79—80.

ნახავი ქალიშვილის ალერსით ტყეებიან. მათ წინ მოდის მწევანე ხავერდზე ნა-
ირნაირი საუცხოვო სასმელ-საჭმელი. საცოდავმა დედამ ამ სურათით შეშინე-
ბულ-გაბრაზებულმა: ვაი, თუ ჩემი თვალის სინათლე შეიღებო ამით წამართვა-
ნო და მით საუკუნოდ დამაბოლონო, იქვე ახლოს მდებარე ნეხეს სტაცა ხე-
ლი, აიღო ერთი მუჭა, რაც ძალი და ღონე ჰქონდა ესროლა მათ და ერთნა-
რად გასვარა ორივე ქალიშვილი, ერთი ამ ქალიშვილთაგანი მაშინვე მზეთ იქ-
ცა, იქვე ახლოს წყლიან თუნგში ჩაძვრა, გაიბანა ტანი და ისე წმინდათ გას-
წია ზეცისაკენ. მეორე კი მთვარედ იქცა, ტანის დაბანას არ იძიებდა ისე გაე-
შურა ზეცისაკენ. თურმე ქალიშვილები მზე და მთვარე ყოფილან, რომელ-
ნიც მოხიბლულან იმ ვაჟების სილამაზით და ამიტომაც ქალიშვილების სახით
მათთან სიყვარულით ტყებოდნენ. მზემ, როგორც უფრო გონიერმა, მაშინვე
მოიშორა თავისი ქუჩუკი; მთვარეს კი მიახმა ნეხეი და ღღეს ჩვენ შავ ხალხბად
გვეჩვენება. უგუნურმა დედამ თავის უტოლინარობით ვაჟებს ბედნიერება და-
უკარგა და ქვეყანასაც მთვარის სინათლე გაუნახევრაო, — ამბობს აფხაზი¹⁰.

ზემომოტანილ ქართულ და აფხაზურ თქმულებებში ყურადღებას იქცევს
ბუნების ანტროპომორფული სახით წარმოდგენა (მზეს და მთვარეს აქვთ ადამი-
ანური თვისებები: აზრი, გრძნობა და სხვ.) დამახასიათებელი როგორც ყვე-
ლაზე არქაული, ისე სტადიალურად უფრო გვიანდელი მითოსური აზროვნე-
ბისათვის.

ბუნების ანტროპომორფულობა აფრიკის სამხრეთ საზღარის ტომების მი-
თოლოგიურ აზროვნებაშიც გვხვდება. მაგალითად, ბუშმენებში ასეთი მითია
გავრცელებული: მზე ძველად იყო ადამიანი, რომელიც ილიის ქვეშიდან ანა-
თებდა. როცა ის ზელს აწევდა, დედამიწა მზის სინათლით ნათდებოდა, როცა
წვებოდა დასაძინებლად, ირგვლივ ყველაფერი სიცივესა და წყვდიადში იძი-
რებოდა. მაშინ ადამიანებმა გადაწყვიტეს, რომ მზე ცაზე აეტყორცნათ. ამის
შენდეგ მზე დადის ცაზე და ირგვლივ ყველაფერს ანათებს¹¹.

ქართული წარმართული რწმენებიდან მ. ჯანაშვილი მზისა და მთვარის
კულტზე საგანგებოდ ჩერდება. მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ქართველთა რწმე-
ნების მიხედვით, მზე ქალღვთაებაა, მთვარე კი — კაცთღვთაება. ნიმუშად მას
მოაქვს ხალხური ლექსი, რომელიც, რა დროისაც არ უნდა იყოს, მითოლოგიუ-
რი აზროვნების საფუძველზეა შექმნილი. აი ისიც;

„ნათელმა მთვარემა ბრძანა;
„ბევრით მე ეჯობეარ მზესა“.
დაჯდა, დაწერა წიგნები,
ზენა ქარი მიათრევსა.

მზეს რო კაცი მიუვიდა,
მზე ძალიან გაჯავრდესა.
„მე და ვარ და ის ძმა არის,
რად ეძულდებით ერთმანეთსა!“¹².

მოტანილ ლექსში ორ მნათობს შორის დავითის მსოფლმხედველობრივი
ჭიდილია ასახული, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მატრიარქატიდან პატრიარ-
ქატზე გადასვლის დროს, ქალღვთაებათა შეცვლას კაცთღვთაებათ.

მ. ჯანაშვილის დაკვირვებით, ზოგიერთი ქართული გადმოცემის მიხედვით
მზე მამრობითი სქესისაცაა. იგი წერს: „სხვა გადმოცემით, მზე ძმაა გმირი

¹⁰ აკაკის თეოური კრებული, № VIII, თბ., 1898, გვ. 26—27.

¹¹ Е. С. Котлярь, Миф и сказка Африки, М., 1975, გვ. 71.

¹² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 80.

ქაბუკი, რომელიც მთვარესავით მალევით კი არ დადის ღამის სიბნელეში, არამედ დღისით, გაბედულად, ვაჟკაცურად... სვანური გადმოცემით, მზეს ჰქონდა სპირიტუალური სახლი. იგი იყო ქაბუკი, ტანთ ეცვა ბრწყინვალე საცმელი. ანათებდა არა თვითონ მზე, არამედ მისი ტანისამოსი¹³. მართლაცა, ჩვენს ხელთ არის როგორც ფოლკლორული, ისე ლიტერატურული ნიმუშების საკმაო რაოდენობა, რომელთა მიხედვით მზე ვაჟად არის წარმოდგენილი და მთვარე ქალად¹⁴.

მ. ჯანაშვილს მოაქვს სტრაბონის ცნობა: „ივერიისა და ალვანიის საზღვარზე აღმართულიაო ღმერთები: მზე, ზევსი და მთვარე. უკანასკნელს აქ უფრო პატივს ეცენ“ მ. ჯანაშვილს მაინც მზე მიაჩნია მთავარ ღმერთებად, რისთვისაც იგი ბერძენ მწერლებს, კერძოდ კი დიოდორე სიცილიელს იმოწმებს, რომლის მიხედვით მზე ღმერთების ტაძარი კოლხეთში, ზღვის სანაპიროზე ყოფილა აღმართული. „დიოდორე სიცილიელის ჩვენებით, ღმერთის მზის ტაძარი იყო აგრეთვე კოლხეთს, ზღვის პირზე. ბერძენებისავე მწერლების გადმოცემით თვით ფაზისი (რიონი) იყო შვილი მზისა, კოლხი — ძე ფაზისისა. აფეთისი — ძე მზისა. აფეთისი ბრწყინავდა, როგორც ოკეანედამ ამომავალი მზის გული. მისი ეტლის ცხენები ისე სწრაფნი იყვნენ, ვით ქარი, და იგინი მოეცა მისთვის ღმერთს მზეს“¹⁵.

მ. ჯანაშვილის აზრით, მზეს ღმერთების ყველა თვისება აქვს. იგი თვითაა ღმერთა, ძლიერი და ყოვლისშემძლეხელი უზენაესი არსება. მზის კულტზე საუბრისას მეცნიერი იმოწმებს ქართულ რიტუალურ საგალობლებს, ქართულ გამოთქმებსა და ჩვევებს, რომლებიც ქრისტიანობამდელი წარმართული შეხედულებებიდან მომდინარეობენ. იგი წერს: „სჩანს, მზეს უწინარეს დროითგანვე ქართველები თაყვანს სცემდნენ, როგორც უპირველეს ღმერთს სინათლისას. თუშ-ფშავ-ხევსურთა ლოცვა დღესაც ასრე იწყება: „დიდება ღმერთა, დიდება მზესა, დიდება მზის ყველა ანგელოზსა“¹⁶. დიდება გმირ კოპალეს, „ცამდის მალალს, ზღვამდის მავარს“. აქვე ავტორი იძლევა სახელ „კოპალეს“ ეტიმოლოგიას. „ალბად, თვით მზე მიაჩნდათ კოპალედ (მეგრ. კოპული — შურდული), რადგან სხივებს „ისვრის და ასობს“. ქართულ ენასა და ჩვეულებაში დღესაც ბევრია სიტყვები, მაჩვენებელი მზის დიდებისა, ძლიერებისა, მშვენიერებისა და მაცხოვრობისა. ძველს ელისენში თანაბარია ფიცილი: ზისმა, ღმერთმა (მზის მადლმა, ღმერთის მადლმა). „მზის წვერმა უნდა წაჰკრასო კიის თესლს, რომ მურს სიცოცხლე მოეცესო“. „მზე შინაოს“ სიმღერა იგივე მზის დიდებაა. ფიცილი კაცის „მზით“ („შენმა მზემ“, „ჩემი მამის მზემ“ და სხვ.) უწინ აგრეთვე მტკიცე ფიცი უნდა ყოფილიყო, როგორც ქრისტიანობაში ხატსა და ჯვარზე დაფიცვა. მზეს ადარებდნენ უწინ ყველა კარგს, მშვენიერს და ასრე წარმოსდგნენ სიტყვები: ენამზეობა, მზეგრძელობა, მზექალი, ქალთამზე, მზევინარი, ხვარამზე, მზექაბუკი. ეგვიპტეში სწამდათ: ხარი არისო

¹³ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 82.

¹⁴ ე. კოტიტოშვილი, ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934, შენიშვნები, გვ. 357—362.

¹⁵ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 84.

¹⁶ შენიშვნა: უნდა იყოს „მზისყოლთ ანგელოზთა“. ეს ლოცვა ქართულ საღიგებელთა მიხედვით, კვირისადმიცა მიძღვნილი (მღრ. დიდება ღმერთსა, დღეს დღესინდელსა, მზესა, მზისყოლთ ანგელოზთა! დიდება დიდ კვირასა“). (ქართული ხალხური პოეზია, ტომი I, ნაკვეთი I, თბ., 1972, გვ. 151.

ემბლემა მზისა, რომელიც დროგამოშვებით იბადება ელვის მიერ დამაკებულ დეკეულისაგანო. შეიძლება ჩვენშიც ასრე ყოფილიყო. ზარის „ქედის მაღლით“ ფიცილი აქ ყველგან იცოან. ამას გარდა მზისა და რქის სახელიც ერთი დ იგივეა ჩვენში¹⁷. ხალხურ მითებს მზისა და მთვარის შესახებ. მ. ჯანაშვილი განიხილავს აგრეთვე წერილში „მზე“ („ივერია“, 1909, № 14).

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სპეციალურად მსჯელობს მთვარის კულტზეც, მეცნიერის აზრით, მთვარე ნაყოფიერების ღვთაებაა და ბერძნულ მითოლოგიაში მას არტემი ანუ არტემიდა შეესატყვისება. მთვარის საკერპო და აგრეთვე მისი ძმის აპოლონისა აწყურში იყო. მეცნიერი დასძენს: „ჩვენში მთვარეს მზის ძმად თვლიდნენ, ძმაა, რადგან მზესავით მშობარა არ არის, დღე-ღამე დაიარებაო. საბერძნეთში იგი მიიჩნდათ მზე ღმერთის აპოლონის დად. არტემი, დაი აპოლონისა, ქალწული ღმერთი მთვარისა, დადის მთებსა და ტყეებშიო, ნადირობსო, იბანება ცივ წყაროებშიო. მთვარელობას უწევს მონადირეებს, ღამე აჩენს ცხოველს, ცვარ-ნამს, ემტერება მეზღვაურთ (მისი გულის მოსაგებად სამლოდ სწირავდნენ ადამიანებს). იგი იყო ღმერთი ნაყოფიერებისა, მიწას ანაყოფიერებდა, ქალთ შვილებს აძლევდა. მას სახავდნენ ქალის მსგავსად ბევრის ძუძუებით — ხიშნად უხვობისა, მის საკერპოში იყო ბევრი შეიარაღებული ქალი“¹⁸.

მ. ჯანაშვილის მოსაზრებანი მითოლოგიური პერსონაჟების — მზისა და მთვარის შესახებ უაღრესად საინტერესოა და ზოგადად გასაზიარებელიც. იგი უდავოდ დგას მაშინდელი ცოდნისა და კვლევის სიმაღლეზე, მაგრამ მკვლევარის ზოგიერთ შეხედულებას უკრიტიკოდ ვერ გავიზიარებთ, დაზუსტება ესაიკროება. არაა მართებული ეპოქათა დიფერენცირების გარეშე ქართველთა მთავარ ღვთაებად გამოვაცხადოთ ან მთვარე ან მზე. ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ წყაროებში სხვადასხვა ეპოქის შრეებია დალექილი. ამიტომაც, რომ ამ მონაცემებით ხან მთვარის უპირატესობა ჩანს და ხან მზისა.

მნათობთა გაღმერთება მატრიარქატიდან იწყება და თავდაპირველად მზე მდებრობითი საწყისის ღვთაებად მიიჩნევა. პატრიარქატმა ახალი ღვთაება — მთვარე გააკულტა, როგორც მამა ღვთაების სახე. ამ დროს მზე ღვთაება ხომლის მეორე წევრი ხდება¹⁹. სწორად მიუთითებს პროფ. მიხ. ჩიქოვანი: „მზე ღმერთი... უძველესიც არის წარმართულ პანთეონში და მატრიარქატის დროიდან მომდინარეობს. დედამთავრულ ფორმაციას მითოლოგიურ ზედნაშენშიც ასევე ქალღმერთთა მთავრობა ახასიათებს, ისე როგორც მომდევნო პატრიარქალურ საფეხურს — კაცღვთაებათა შეენაცვლება. მაშასადამე, ჭერ მზე — ღმერთი, შემდეგ კი მთვარე — ღმერთი, ასეთია განვითარების გზა“²⁰.

ვერ გავიზიარებთ აგრეთვე მ. ჯანაშვილის მოსაზრებას მზისა და კოპალეს იგივეობის შესახებ. მართალია, საქართველოში მზის — მზექალის გაღმერთება ძირძველი ტრადიციის მქონეა, მაგრამ ქართულ კოპალეს მზესთან ვერ გავაი-

¹⁷ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 84—85.

¹⁸ იქვე, გვ. 86.

¹⁹ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования, Тб., 1937, გვ. 20.

²⁰ მ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 126; მისივე, მიჯაჭვული ამირანი, 1947, გვ. 174.

გივებთ. თუმცა მკვლევარს ზოგჯერ მართებული დაკვირვებაც აქვს ამ ლეთაე-
ბაზე. მაგალითად, მას სწორად აქვს შენიშნული, რომ ლეთაება, „კოპალა“ ანუ
„კოპალე“ ფშავ-ხევსურთა წარმართულ ტექსტებში გმირადაა დასახული („ლ-
დება გმირ კოპალეს, ცამდის მალალს, ზღვამდის მაგარს“²¹).

ჩერ კიდევ ჩეროვნად ვერაა შესწავლილი ამ ლეთაების ფუნქცია და ად-
გილი ქართულ წარმართულ პანთეონში.

ქართველთა ლეთაების სახელი „კოპალა“ ანუ „კოპალე“ გვაგონებს მც-
რე აზიაში განსაკუთრებით გავრცელებულსა და საბერძნეთ-რომშიც კარგად
ცნობილ ლეთაებას „კებელეს“²². საგულისხმოა, რომ შიში ქანდაკება, არიანეს
ცნობით (ახ. წ. II ს.), აღმართული იყო ქალაქ ფაზისის შესასვლელთან. ეს
ქალღმერთი, როგორც გადმოგვცემენ, ტახტზე იჯდა და ხელთ ეჭირა ერთგვა-
რი საკრავი — კიშბალი, ხოლო ფეხით ლომები ეწეა²³. ქართულ ხალხურ
ლექსებსა და საგალობლებში მოხსენიებული კოპალე სქესით, ფუნქციით, ნა-
შანდობლივი თვისებებით განსხვავდება „დიდი ღელის“, „ღედოფლისა“ და
„ღვთისმშობლის“ წოდებულობის მქონე შიში აზიის მთავარი ქალღმერთი-
საგან — კიბელე — კებელე — კუბელესაგან. ქართული კოპალე ქართული
ლექსებისა და საგალობლების მიხედვით, გმირია. რეალური ადამიანი, რომელიც
მრავალ საარაკო საქმეთა ჩადენის გამო, ღვთის შვილად და ნაწილიანად იქნა
აღიარებული²⁴.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ განიხილავს მითოლოგი-
ურ პერსონაჟს — ვეშაპს. „ხალხის რწმენით, — გადმოგვცემს ისტორიკოსი,
ზღვა — ოკიანეები, დედამიწა და მასზე დანდობილი ცა ვარსკვლავებითურთ
უკავია ვეშაპს და ეს ვეშაპი რომ შეინძრევა, ირყევად მთელი დედამიწაც.
წმ. ნინო ამბობს: „ოდეს შეიძვრის ვეშაპი დიდი, რომელ არს ზღვასა შინა, შეი-
ძვრის ყოველი ქვეყანა ვიდრემდის დაირღუნ მყარნი და კლდენი“ (გვ. 80).
წერილში „ქართველთა რწმენანი“ მ. ჯანაშვილი ეხება მზის დაბნელების, კერ-
ძოდ, მზისა და მთვარის ვეშაპისაგან ჩაყლაპვისა და დაბნელების მითს. მეცნიე-
რი გადმოგვცემს ქართველთა წარმოდგენებს იმის შესახებ, თუ რა მტრები
ჰყავს მზეს და მთვარეს და მათ შორის ყველაზე საშინელი რომ გველემშაპია
(სვანურად გველი არშაპ), მას მზისა და მთვარის გადაყლაპვა სურს. ხალხს
ეშინია და როდესაც დაინახავს ამ მომენტს, თოფებს ისვრიან და ყვირიან.
გველემშაპი ფრთხება და თავს ანებებს მზეს (ამიტომაც, რომ მზის დაბნელების
დროს თოფებს ისვრიანო). მთვარის დაბნელების დროს მთვარე წითლდება,
ვინაიდან გველემშაპი მას კაწრავს და კბენსო. სვანების წარმოდგენით, გველე-
შაპს ერთი გვერდი მოწნული აქვს. მზეს რომ გადაყლაპავს, მზე დასწევს
მოწნულს და გარეთ გამოდის²⁵.

21 მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 85.

22 იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 97—98

23 ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტო-
რიის ნარკვევები, I, თბ., 1971, გვ. 677; თ. ლორთქიფანიძე, ძველი კოლხეთის კულტუ-
რა, თბ., 1972 გვ. 46.

24 მიხ. ჩიქოვანი. ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971., გვ. 150
—155; ქართული ხალხური პოეზია, მითოლოგიური ლექსები, თბ., 1972; მ. ჩიქოვანის შესავალი
წერილი, გვ. 58—63.

25 მ. Джанашвили, Картвельские поверья, «СМОМПК», 1893, № 17, განყ.
II, გვ. 147.

როგორც ჩანს, გველეშაპის მიერ მზის ჩაყლაპვის მითი ჩვენში პოპულარული ყოფილა. იგი შესულია ქართულ ეროვნულ ეპოსში და ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიცაა შემონახული.

მზის დაბნელების შესახებ პირველი წერილობითი ცნობები „ნინოს ცხოვრების“ „ქელიშურ ვარიანტში“ გვხვდება²⁶. იგი დამოწმებულია „ქართლის ცხოვრებაშიც“, სადაც მირიან მეფის ნადირობისა და მზის დაბნელების ამბავია მოთხრობილი. ლეონტი მროველი ამ ეპიზოდის გადმოცემისას მიჰყვება ქელიშური „ნინოს ცხოვრების“ თხრობას: „შუა სამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მთასა ზედა და იქნა ვითარცა ღამე ბნელი, უკუნი, და დაიპყრნა ბნელმან არენი და ადგილნი“²⁷. მზის დაბნელების მითი გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“. რუსთაველი პოეტური შედარებისათვის მიმართავს მას: მზე ვეშაპსა დაებნელა“ (1158)²⁸.

მ. ჯანაშვილის მიერ მოტანილ ქართულ მითში მზის დაბნელების შესახებ ყურადღებას იქცევს მზის მიერ გველეშაპის გვერდის გამოწვის მოტივი. იგი ამირანის სვანურ თქმულებაშია შემონახული. ამირანი შიგნიდან გამოჭრის ვეშაპს მუცელს და მოლიავებულ ფერდში ჩადგამს ჩელტს, რათა მზემ — თუკი. იგი მოხვდება გველეშაპის წიაღში, და მოხვდება კიდევ თავის ღროზე, — თავისი მცხუნვარებით გამოწვას ეს ჩელტი და ზარეთ გამოვიდეს. ამრიგად, ამირანი თავისი დაბადებით გზას უხსნის მზესაც ანუ. სხვაგვარად, იხსნის მზეს ეს მომენტი, როგორც მართებულადაა შენიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, უძველესი მითოლოგემა ამირანის თქმულებაში შემორჩენილი, რასაც გარკვეულად ეხმაურება ცეცხლის მოტანის ეპიზოდი²⁹.

მზისა და მთვარის დაბნელების მითი სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ ხალხთა შორის მთელ მსოფლიოში ფართოდაა გავრცელებული.

მზისა და მთვარის დაბნელება მცირე აზიის ხალხთა მითოსური თქმულებებითაც დასტურდება. ხეთური ეპიური პოეზიის მიხედვით, ადამიანებს შიში აქვთ იმისა, რომ მთვარე და მზე გაქრებიან ციდან და სამყაროს წყვდიადში დატოვებენ. ეს მოტივი, როგორც შენიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, პროტოხეთურიდან არის შესული ხეთურ ეპიკურ პოეზიაში³⁰.

მზის გაქრობისა და კვლავ დაბრუნების მოტივი გვხვდება ოკიანეს მითში (ოკიანე თავისთან იქერს მზეს და არ უშვებს) და ხეთური მითების სხვა ფიკლებშიც, რომლებიც ხათურ (პროტოხეთურ) ტრადიციასთანაა დაკავშირებული. ამ მითოლოგიურ ციკლში, სადაც განსაკუთრებულად მკვეთრად მელანდება წეს-ჩვეულებისა და მითის ერთიანობა, აღწერილია ხატის ერთ-ერთი ღმერთის გაქრობა, მის გაქრობასთან დაკავშირებულია გვალვისა და სხვა უბედურებათა გამოწვევა. გამქრალი ღმერთის მითი მისი სხვადასხვა ვარიაციებით სხვადასხვა ღმერთს მიეკუთვნება: კეკა-ქუხილისა და მზის ღმერთებს, ხაყოფიერების ღვთაება ტელეპინუსს, ღმერთქალებს — ინარესა და ანცილს. ამ მითის ზოგიერთ ვარიანტში შეტანილია საწესჩვეულებო ნაწილი (მათ

²⁶ ქელი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 135—136.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1959, გვ. 109.

²⁸ მ. ჩიქოვანი, შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი, თბ., 1966, გვ. 104.

²⁹ ზ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

³⁰ ვ. ივანოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

შორის ძველი შელოცვები), როგორც ჩანს, დაკავშირებული უფრო ძველ ხეთურ ხალხურ მაგიურ (მათ შორის ლექსურ) ფორმულებთან, რომლებიც ინდოევროპული ფოლკლორული ტრადიციებიდან არის ნასესხები. მთელი ციკლის ფოლკლორული ხასიათი მკვეთრად იმით მელვანდება, რომ ერთი და იგივე სტანდარტული ფორმულები უმნიშვნელო ვარიაციებით სხვადასხვა კონტექსტს ეხამება.

ამ მითების თავდაპირველი საფუძველი მრავალხრივ საერთოს ამჟღავნებს აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის კულტურის ფართოდ გავრცელებულ მითებთან გაძქრალ და კვლავ დაბრუნებულ ნაყოფიერების ღვთაების შესახებ³¹.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ საუბრობს ქართული წარმართული პანთეონის ღვთაება-კერპების — არმაზისა და ზადენის შესახებ. მეცნიერს არმაზი მზის ღმერთად, ხოლო ზადენი ნაყოფიერების ღვთაებად მიაჩნია. იგი წერს: „არმაზი იყო მზე ღმერთი, მაშასადამე, „მზის მომფენელი“, ხოლო ზადი იქნებოდა დროჟამის ღმერთი „წვიმის მომცემელი“, „ნაყოფთა გაძზრდელი“. თვით მისი სახელი ზადი, ვფიქრობთ, უნდა ნიშნავდეს ზრდას, წინსვლას და წარმომადგარიყოს ცნებიდან ზა (სვან (ლი)-ზი, ლი (-ზა-ლალ-სულა, სიარული), რომელიც უდრას ზმნას წ-წადი-წარ და რომლითგახაც გვაქვს წელიწადისა და მის დროთა სახელები“³².

მართალია, მ. ჯანაშვილი არმაზს მზის კულტს უკავშირებს, მაგრამ სრულიად მართებულად უარყოფს არმაზის იგივეობას სპარსელების ღვთაება ორმუზთან. აზის მტკიცებისათვის მეცნიერი ბერძენ მწერლებს იმორწმებს. იგი წერს: „არმაზი, საცა იყო ქართველთა სამება, ორმუზად მიაჩნიათ. ქართველი მწერლები მას არმაზს უწოდებენ. მის ხეცს დღეს ჰქვიაან აღმაზის წყალი. ბერძნების არც ერთი მწერალი „არმაზს“ არ ამსგავსებს ორმუზს. იგია არმოზიკე (სტრაბ.), არმასტის (პლინ.), არმატიკა (პტოლომ)“³³. მართლაც, არმაზის კულტს არაფერი აქვს საერთო აპურამაზდასთან, ირანულ წარმართობასთან. ისტორიოგრაფიაში ადრე გავრცელებული შეხედულება თითქოს არმაზი აპურამაზდას კულტს უკავშირდებოდა, საფუძვლიანად უარყვეს მ. წერეთელმა, ო. ვეზენდოკმა და ივ. ჯავახიშვილმა. ივ. ჯავახიშვილი აქცევდა ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ ქართულ ფოლკლორში არმაზული პანთეონი არ ჩანს და მ. წერეთლის კვალობაზე ვარაუდობდა, რომ ქართველთა არმაზი ხაშდვილად აპურამაზდა კი არა იყო, არამედ „მცირე აზიის ღმერთი ცისა და სინათლისა, ატმოსფეროსა, წვიმისა და ელვა-ჰექიისა“ — „თეშუბ“³⁴.

ამჟამად გავრცელებული თვალსაზრისით, არმაზი ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ღვთაებაა ისტორიულ წყაროთა ჩვენებით არმაზის კერპი მცხეთაში. მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მთაზე იდგა. არმაზი ხეთურ-ნესიტური წარმომადგომისაა და მთვარის ღვთაების „არმა“ სახელიდან მომდინა-

³¹ ვ. ივანოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11—12.

³² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 90.

³³ იქვე, გვ. 84—85.

³⁴ მ. წერეთელი, ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები. ენები, ისტორია, კონსტანტინოპოლი, 1924; ო. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 105.

რობს³⁵. საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების შემდეგ არმაზის კულტი წმინდა გიორგის კულტმა შეცვალა, მაგრამ ქართველ ხალხს მთვარის კულტი ამით არ უარყვია. სწორად შენიშავს ა. აფაქიძე: „ქრისტიანობამ არმაზი განდევნა ქართული პანთეონიდან — ნამდვილად კი — გახდევნა სახელი ღვთაებისა „არმაზი“, ხოლო მთვარის თავისებურება, როგორც უზენაესი მორიგე ღმერთისა, მამა— ღმერთისა, ძალიან დიდხანს შეიხარჩუნა ქართველმა ხალხმა ოღონდ უკვე „წმინდა გიორგის“ სახითა და სახელით. ქართველი ხალხის აზროვნებაში წმ. გიორგიმ ძველი, წარმართობისდროინდელი ქართველების მთავარი ღვთაების — მთვარის ადგილი დაიკავა³⁶.

არმაზთან ზადენიცა ანტიკური ხანის ქართული პანთეონის მთავარი ღვთაება. ეს ღმერთები ძველი ქართული წარმართული პანთეონის თავღმერთებად შესაძლოა იმითმაც ჩანან, რომ ახლად ჩამოყალიბებული სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაციის დროს უპირატეს როლს სწორედ მესხები ასრულებდნენ³⁷.

მ. ჯანაშვილი ძველი ქართული წარმართული პანთეონის სათავეში ასახელებს აგრეთვე ღმერთებს: გაცი და ვას. მკვლევარი მათ ქართული წარმართული პანთეონის სამეფოში ასახელებს: „არმაზის მთაზე სამებას შეადგენდნენ არმაზი, გაცი და ვა. „და მარჯულ (მარჯვენით) მისა (არმაზის) დგა კერპი ოქროისა და სახელი მისი გაცი და მარცხლ (მარცხენით) მისა კერპი ვერცხლისა და სახელი მის ვა“ (შატბ. კრებ. 21). „ყოვლისა დაფარულისა გამოძძიებელნი და ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და ვა“ (იქვე, გვ. 37)³⁸.

მ. ჯანაშვილი ქართულ წარმართულ ღვთაებათა დახასიათებისას ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ცნობებით სარგებლობს და ამავე დროს ფართოდ მსჯელობს ამ ღვთაებათა ფუნქციებზე. მკვლევარი ზოგიერთი გეოგრაფიული ადგილის სახელის წარმოშობას წარმართულ ღვთაებებს უკავშირებს. მკვლევარი წერს: „ღმერთებს, როგორც დღეს ფშავ-ხევსურეთში ხატებს, უნდა ჰქონოდათ თავ-თავიანთი მამულები, სახატო მიწები. მათგან, ჩვენი ფიქრით, დაეხატა სახელები — გაჩიანს (გაც-გაჩი გაჩიან-ნი), ზედა-ზენს, არმაზმთას, ციიშს, ჯუმათს, თხოსს, უფლის ციხეს და სხვ.“³⁹ მართლაც, შესაძლებლად მოგვაჩნია, რომ ზედაზენის და არმაზმთას სახელწოდება ქართული წარმართულ ღვთაებათა — ზადენისა და არმაზის — სახელებიდან მომდინარეობდეს.

მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ განიხილავს აგრეთვე კიდევ ორ ღვთაება კერპს: აინიანს და დანანას. „ამ ღმერთების კერპები საუბრეა დასდგომ მცხეთას, გზის პირად. მათი სახელწოდება ჰგავს შემდეგ სახელებს: ნინა, ნინო (ლეკურად ნინო-ღედა-ნუნე-ნანა აფხ. ან-ანან) (ანა-სვ.

³⁵ А. И. Болтунова, К вопросу об Армази. ВДИ, № 2 1949, гв. 237; ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963; ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის ქართული წარმართული კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 667—669; Г. А. Меликишвили, Найри-Урарту, Тб., 1954, გვ. 420

³⁶ ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის ქართული წარმართული კულტურა, გვ. 669.

³⁷ Г. А. Меликишвили, К Истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 137;

ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 676.

³⁸ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 89.

³⁹ იქვე, გვ. 89.

ხიხ-მეგრ. ხინა). აფხაზთა გაღმაცემით, ანან არის დედა — შემოქმედი. ასრე ევედრებიან: „დედანო შემოქმედნო, მწუხარებას ნუ გამაცდევინებთ შვილის სიკვდილით, მაჩვენეთ მათი კეთილდღეობა“⁴⁰.

ზოგიერთი მკვლევარი ქართული წარმართული ღვთაებების (კერპების) — აიხიხასა და დანახას სახელებს უკავშირებს არღვი სურა ანაპიტას, რომელიც ლაშაზი ქალის სახითაა პერსონიფიკირებული და მითიური მდინარის ღვთაებაა. ზოლო უფრო გვიანდელ ირანულ ტრადიციაში სახელი ანაპიტა (ანაპიდ, ნაპიდ) ცისკრის ვარსკვლავის აღმნიშვნელია და ირანული კალენდრის ერთ-ერთი თვის სახელწოდებაა. ქალის სახელად იგი ძალიან გავრცელებულია აომხურში, ანაპიტას კულტმა ფართო გავრცელება პოვა შუა აზიაში ნაყოფიერების ღვთაების ნანას („დედა“) სახელწოდებით⁴¹.

ს. ჯანაშიას აზრით, აინინა წინააზიური სახელის მქონე ღვთაებაა. რომელიც შემოინახა ნანა, ნინი ინას ფორმით. იგი წერს: „წინა აზიის უძველესი ღმერთქალის სახელი — ნანა, ნინი. ინა შემონახულია უძველეს ქართული კერპების სახელში აინინა და შემდეგ იგი ქალის ეროვნულ სახელადაც იქცა (ხიხო, ხახა)“⁴².

ნანა წარმართული ღვთაება იყო. ნანას კულტისადმი თაყვანისცემის ტრადიცია საქართველოში ძლიერი ყოფილა. ამის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში საინტერესო მოსაზრებებია გამოთქმული⁴³.

თუ ს. ჯანაშიას ზემოაღნიშნული მოსაზრება სწორია, თუ სახელი ნანა აიხიხადან მომდინარეობს, მაშინ აინინას კულტს, ვფიქრობთ, ასახვა უპოვია ქართულ ფოლკლორში, კერძოდ კი — საწესჩვეულებო პოეზიის ნიმუშებში, როგორიცაა „ნანა, „ნანინა“, „იავნანა“. დასახლებული ლექს-სიმღერები წარმოშობით ქალღვთაება ნანასადმი მიძღვნილი უძველესი საკულტო საგანობელობა.

მ. ჯანაშვილის ნაშრომებში ჯეროვანი ადგილი აქვს დამოუკიდებელი მითოლოგიური პერსონაჟების — დალისა და ალის დახასიათებას. მ. ჯანაშვილს დალი ბუნების ღმერთად მიაჩნია. „დალი ალბათ იყო ბუნების ამწვანებისა და აყვავების ღმერთი (სვან. დაილ — ყვავილი, მღელო-მეგრ. ნდელო, სვ. დიარ-პური, მეგრ. ოდიარე — სამოვარი, საბალახე). ამას დღესაც დამღერაჲნ ხევნში („ოდელია, დელა“) (აპ. როდოსელი კოლხიდელთ ერთ ღმერთს უწოდებს დაირა) (ჩაჩხურად დელი — ღმერთი). იგი უნდა იყოს ის ღმერთი თარ, რომელიც იხსენიებს სახალხო სიმღერაში — არანანო, თარანანო“⁴⁴.

წერილში „ქართველები და ქართული ისტორია“ მ. ჯანაშვილი წერს: „დღეს რომ მღერაჲნ „პო, დელა-დელიას“, აქ არ შეიძლება ამ „დელი“-ს არ

⁴⁰ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 90.

⁴¹ ირანული პოეზია, შეადგინა, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთო ვახუშტი კოტეტიშვილმა, თბ., 1978, შენიშვნები, გვ. 529.

⁴² ვახ. „კომუნისტი“, 1936, № 294.

⁴³ ივ. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1960, გვ. 101—108; ე. ბარდაყელიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1933, გვ. 124, 126, 129; ე. კოტეტიშვილი, „ხალხური პოეზია“, 1961, გვ. 324, შენიშვნები; ან. ხინთიბიძე, „ნანა“, ეურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1962, № 12, გვ. 90—93.

⁴⁴ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

დაეუკავშიროთ ჩაჩნური დედა, რომელიც იმათ ენაზე ნიშნავს ღმერთს და აგრეთვე სვანური დალი⁴⁵.

მ. ჯანაშვილს ალი წყლის დედად მიაჩნია. იგი წერს: „ალი. აფხაზთა გადმოცემით „წყლის დედა“, ცხოვრობს ტბაში ან წმინდა წყაროში. იგი ფრიად ლამაზი ქალია. ხანდახან გამოდის წყლის ნაპირს. წინ იღებს სავარცხელს და ივარცხნის თავის გრძელ თმას... თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ჭალა-ტყეთა ღმერთი, წყლის დედა, ცეცხლისებრ მანათობელის ქალის სახით. ალი (— სვ. ჰალ) აღზებულ ცეცხლს ჰქვია⁴⁶.

დალის ეპიკური ფუნქციები და მითოლოგიური ბუნება ჯეროვნადაა შესწავლილი. ბეს. ნიუარაძის ნაწერების⁴⁷, ივ. ჯავახიშვილის⁴⁸, მ. ჩიქოვანის⁴⁹ ელ. ვირსალაძის⁵⁰ და სხვა მკვლევართა სპეციალურ ნაშრომებში გარკვეულია, თუ რას წარმოადგენს დალი და განვითარების რა საფეხურები განვლო.

დალი მატრიარქატის დროინდელი ნადირთა ღვთაებაა, რომელიც, ბერძნული არტიმიდეს მსგავსად, ქორწინებისა და მშობიარე ქალის მფარველად ითვლებოდა, ქრისტიანობის წარმოდგენების გავლენით საშიშ, ბოროტ ალად იქცა.

მკვლევართაგან არავის მოუჩნევია დალი ბუნების ღვთაებად და არც მის ეტიმოლოგიაზე უწარმოებია დაკვირვება. დალის ეტიმოლოგია სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გაურკვეველია. დალის შეპირისპირება ქართველურ (ქართულ-მეგრულ-სვანურ) და საერთოდ კავკასიურ ენობრივ და ფოლკლორულ სათანადო მასალასთან პირველად მ. ჯანაშვილის მიერაა მითითებული.

მ. ჯანაშვილის დაკვირვებანი დალის ფუნქციასა და წარმავლობაზე, მის თავდაპირველ მნიშვნელობაზე, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს ჭეშმარიტებას მოკლებული. „შესაძლოა, რომ დალი, მართლაც, ატარებდა მცენარეთა ღვთაების ხიძხებს, რომელიც შემდეგ, დროთა ვითარებაში დაკარგა.

მ. ჯანაშვილი განიხილავს აგუნასთან — ვაზისა და ღვინის მფარველ ღვთაებასთან დაკავშირებულ რიტუალს. მკვლევარი აგუნას ქართულ წარმართულ ღვთაებათა პანთეონში აკუთვნებს ადგილს. იგი წერს: „გურიაში აგუნას იხსენიებენ ახალ წელს. იგი ვენახის ღმერთია. მას ევედრებიან ასრე: „აგუნას აგუნა, ჩაჰოიარე ჩვენს კარს, ჩვენს მაჰულში კარგი მტევნები მოიყვანე“. აგუნა, რასაკვირველია, არის იგივე ღუნო, ღვინო, ღვინო (მეგრ. ღვინო, სვ. ღვინო, სომხ. გინი), მდაბიურად აგრეთვე ჰქვიან ნუნუა⁵¹.

აგუნას კულტი წარმართული სარწმუნოების შორეულ ხანაში შეიქმნა. აგუნას საახალწლო ვენახის სიუხვეს შესთხოვდნენ⁵². აგუნასთან დაკავშირე-

⁴⁵ „ივერია“, 1895, № 55.

⁴⁶ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

⁴⁷ ბეს. ნიუარაძე (თავისუფალი სვანი), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, 1964, გვ 35—39.

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 96, 149—152.

⁴⁹ მ. ჩიქოვანი, მიჯაჭვული ამირანი, 1947; ქართული ეპოსი, I, 1959; II, 1965; ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971,

⁵⁰ ელ. ვირსალაძე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, 1964; მისივე, Грузинский охотничий миф и поэзия, М., 1977.

⁵¹ მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 91.

⁵² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1960, გვ. 111; ი. ს. ყიფ-შაძე, მეგრული გრამატიკა, 186.

ბული რიტუალი ბოლო დრომდე სრულდებოდა გურიაში, სამეგრელოსა და ლეჩხუმში⁵³.

კვლევით ნათელი ხდება, რომ მ. ჯანაშვილის ნაშრომებში ფართოდაა წარმოდგენილი მითოლოგია. იგი მეცნიერისათვის საქართველოს ისტორიის საერთო სურათის შემადგენელი ნაწილია. მ. ჯანაშვილი მითოლოგიური მასალების არა მარტო ფიქსაციას ახდენს, არამედ იკვლევს, გამოთქვამს თავის შეხედულებას მითოლოგიის მნიშვნელობაზე ისტორიის შესწავლის საქმეში. მ. ჯანაშვილის მითოლოგიური ძიებანი უთუოდ საგულისხმოა, როგორც ქართული ისტორიოგრაფიის შესწავლის თვალსაზრისით, ისე ფოლკლორისტული ასპექტით.

მართალია, ქართული მითოლოგიის შესახებ მ. ჯანაშვილის ზოგიერთ მოსაზრებას დღეს უკრიტიკოდ ვერ გავიზიარებთ, მაგრამ ისტორიკოსი უეჭველად დგას იმდროინდელი მეცნიერული ცოდნის სიმაღლეზე, რაც მას საპატიო ადგილს უშეკიდრებს ქართულ ფოლკლორისტიკაში.

Г. Н. АХВЛЕДИАНИ

ВОПРОСЫ МИФОЛОГИИ В ТРУДАХ МОСЕ ДЖАНАШВИЛИ

Резюме

В трудах историка М. Джанашвили широко использован мифологический материал: народные мифы о космогонических божествах, разные мифологические мотивы (разделение земли и неба, затмение солнца и др.), сведения о грузинском языческом пантеоне божеств (Армази, Задени, Айнина, Данана, Дали и др.).

Ученый не только фиксирует мифологический материал, он высказывает свои взгляды на значение мифологии в деле изучения истории. Заслуживают внимания соображения М. Джанашвили о происхождении и функциях грузинских языческих божеств.

Несмотря на то, что некоторые соображения М. Джанашвили следует принимать критически, следует отметить, что историк, безусловно, стоит на уровне научных знаний своего времени.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტმა

შუშუნა ძრიაშვილი

ბავშვის ჯვარში||ხატში მიბარების წესი ხევსურეთში*

ბავშვის ჯვარში (||ხატში) მიბარების წესი საგანგებო კვლევის საგანი დღემდე არ ყოფილა. ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულია ზოგიერთი მოსაზრება¹, რომელსაც წინამდებარე წერილის ავტორიც ითვალისწინებს. მიბარების წესი თავისი სოციალური ფესვებითა და სარწმუნოებრივი მხარით საზოგადოებრივი განვითარების ადრეულ პერიოდს უკავშირდება, მაგრამ ხევსურეთის დღევანდელ ეთნოგრაფიულ სონამდვილეშიც მოწმდება და აქტიურად მოქმედებს. დღევანდელ ვითარებაში აღნიშნულ წესს დაკარგული აქვს თავისი სოციალური ფუნქცია და მის არსებობას მხოლოდ მისი იდეოლოგიური მხარე განაპირობებს.

საყოველთაო გავრცელება და მოქმედების აქტიურობა წესს მავნე ტრადიციათა რიგებში აყენებს. ამიტომ მისი დაძლევა, რაც შესაძლებელია მეცნიერული შესწავლითა და ამ შესწავლის შედეგების უშუალოდ ხალხისათვის გაზიარებით, უახლოეს ამოცანად ისახება. ამავე დროს მიბარების წესი ძვირფასი წყაროა ეთნოგრაფიული და ისტორიული მეცნიერებისათვის საზოგადოებრივი განვითარების იმ პერიოდის ზოგიერთი მხარის გასაშუქებლად. რომელშიც იგი ფუნქციონირებდა.

როგორც უკვე ვიუწყებოდით, ხევსურეთის თემში ბავშვის ჯვარში მიბარების წესს მხოლოდ ჯვარის (||ხატის) უნჯნი ყმანი||მკვიდრი ყმანი ასრულებდნენ². მაგალითად, გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარი სრულიად ხევსურეთის თემის სალოცავი იყო, მაგრამ აქ მიბარების წესის წესრულება შეეძლოთ მხოლოდ სამი გვარის — ჭინჭარაულის, არაბულისა და გოგოჭურის წარმომადგენელთ, რადგანაც ისინი მისი მკვიდრი, თავდაპირველი, საკუთარი ყმე-

* წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების სხდომაზედ 1971 წ. იბეჭდება შემოკლებით და ახალი მასალებით შევსებული. წესის აღწერილობის შესახებ იხ. ე. ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, „საწულესა“ და „მისამბარეს“ წესები ხევსურეთში, მასალები, საქ-ლოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XVI—XVII, 1972.

¹ იხ. В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, გვ. 61; მ ი ს ი ე ე, სიცოცხლისა და სიუხვის ხე ქართველთა სარწმუნეობაში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, 1968 გვ. 44.

² ე. ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

ბი (resp. მკვიდრი თავდაპირველი, საკუთარი წილები, ანუ შვილები) იყვნენ. მაგრამ საინტერესოა, როგორ დგას „მიბარების“ საკითხი თვით უნჯის II მკვიდრის შიგნით. თვალსაჩინოებისათვის ავიღოთ იგივე სამაგან-ძურის თემი, რომლის გამაერთიანებელ ჯვარად გუდანის საღმრთო გიორგი ითვლება. ვნახოთ ვის და როგორ ითხოვს აღნიშნული ჯვარი მისაბარებლად ჭინჭარაულის, არაბულისა და გოგოჭურის გვარები-დან.

1. სოფ. გველეთი³.

გველეთში უცხოვრიათ არაბულის გვარის საველგუჯაუროს განშტოების (ძველი მამის)⁴ მამებს: „ობოლქერიცო, მგელათ, უცხვიროთ, კუკუათ, იმედურათ“⁵. ალ. ოჩიაურის ცნობით, ეს მამანი „ერთიმეორის ახლო განაყრები არიან. ამათ სოფელში არავენ ცხოვრობს არც სხვა გვარი და არც ერთიმეორის შორეული მოგვარე“⁶. გველეთის მეთემენი ბავშვს მიბარებდნენ სამ ჯვარში: სოფლის მთავარ სალოცავში — მთავარანგელოზში, გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარსა და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში.

მაგალითისათვის ავიღოთ არაბული თათარა ივანეს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ხუთი სულისაგან, საიდანაც სამი მამაკაცი ყოფილა:

- 1) არაბული თათარა ივანეს ძე — დაბად. 1886 წ. ოჯახის უფროსი
- „ — გაგა თათარას ძე — „ — 1927 წ. შვილი
- „ — ბერდია — „ — — „ — 1930 წ. — „ —

ოჯახის უფროსი თათარა ბავშვობისას მოუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში (თათარას მამა — ივანე — ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში), გაგა-შვილი თათარასი — არსად არ მიუბარებიათ, ჯვარს არ მოუთხოვია, ბერდია — შვილი თათარასი — მოუბარებიათ გველეთის მთავარანგელოზის ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის უცხვიროთ მამას.

2) არაბული მიხეილ ვანოს-ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ხუთი სულისაგან, საიდანაც სამი ყოფილა მამაკაცი:

- არაბული მიხეილ ვანოს ძე — დაბად. 1915 წ., ოჯახის უფროსი
- „ — ვანო ომას ძე — „ — 1878 წ., მამა
- „ — შიო მიხეილის ძე — „ — 1942 წ., შვილი

ოჯახის უფროსი მიხეილი ბავშვობისას მიუბარებიათ ს. გველეთის მთავარანგელოზის ჯვარში; მიხეილის მამა — ვანო — მიუბარებიათ ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარში (მიხეილის პაპა — ომა — მიბარებულ იყოფილა ბაცალიგოს პირქუშში); მიხეილის შვილი — შიო მიუბარებიათ გველეთის მთავარანგელოზში. ოჯახი ეკუთვნის მგელათ მამას.

³ გველეთის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს მთხრობლებმა: მიხეილ ვანოს ძე არაბულმა, დაბად. 1915 წ., ხუცესი; ღვთისო არაბულმა, დაბად. 1875 წ., ყოფილი ხუცესი; ავტორის საველ დღიურები, ხევსურეთი, 1974—75—76 წწ.

⁴ ძველ და ახალ მამათა შესახებ იხ. რ. ხარაძე, ხევსურული ძირი და გვარი, „მომოხილველი“, 1949.

⁵ ავტორის საველ დღიურები, ხევსურეთი, 1974—75—76 წწ. ალ. ოჩიაური, ხევსურული მასალები, ნაწ. II, რე. № 3, გვ. 35—36; რ. ხარაძე, ხევსურული ძირი და გვარი, ხევსურეთის „სამი ძირითადი საგვარეულო რუკა, „მომოხილველი“, 1949. გვ. 187.

⁶ ალ. ოჩიაური, ხევსურული მასალები, M 81, გვ. 35—36.

სოფ. თავისი⁷.

სოფ. დათვისში უცხოვრიათ არაბულის გვარის ორი შტოს წარმომადგენელს: საბიჩინაგუროდან — დავითაურთ, მარაისძეთ, ბერაშვილთ, გიგიათ და მათ განაყარ თოხოლჩათ, თილილათ, ჭინჭარათ (თილილათ განაყარნი): საჩუჩაყეუროდან — ადიონათ, მანგიურათ, გორელაურთ⁸.

საბიჩინაგუროს მამანი ებარებოდნენ ოთხ ჯვარში: გუდანის საღმრთო გიორგის, დათვისის წმ. დემეტრის, ლალანგორ წმ. გიორგის და ზეისტეჩოს ჯვარში. საჩუჩაყეუროს მამანი მიბარების წესს ასრულებდნენ გუდანის, დათვისის დასახელებულ ჯვარებში და ბაქალიგოს პირქუშის ჯვარში.

1) არაბული ბაჟყია გაგას ძის ოჯახი, 1949 წლისათვის ოჯახი შედგებოდა ხუთი სულისაგან. აქედან მამაკაცი — ორი:

არაბული ბაჟყია გაგას ძე დაბად. 1915 წ. ოჯახის უფროსი,
— „ — მიხეილი ბაჟყიას ძე — „ — 1948 წ. შვილი

ოჯახის უფროსი ბაჟყია ბავშვობისას მიუბარებიათ ლალანგორის წმ. გიორგის ჯვარში; (მამა ბაჟყიასი — გაგა — მიბარებულ იყოფილა გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; შვილი ბაჟყიასი — მიხეილი — მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; ოჯახი ეკუთვნის გიგიათ განაყარს — თოხოლჩათ, საბიჩინაგუროდან.

2) არაბული აკია გოგოთურას ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისაგან, აქედან — ორი მამაკაცი:

არაბული აკია გოგოთურას ძე დაბად. 1909 წ., ოჯახის უფროსის
— „ — გოთურა ნებერის ძე — „ — 1885 წ. 22

ოჯახის უფროსი აკია მიუბარებიათ ბაქალიგოს პირქუშის ჯვარში: მამა აკიასი — გოგოთურა — მიბარებული ყოფილა ბაქალიგოს პირქუშში. ოჯახი ეკუთვნის გორელაურთ მამას, საჩუჩაყეუროს.

სოფ. ჩირდილი⁹.

სოფ. ჩირდილში უცხოვრიათ არაბულის გვარის სარკინაულოს განშტოების მამათ — თადიაურთ, თემროზათ, ხელმოკლიათ; ხელმოკლიათ განაყარს — ბახალათ და ვირისცალათ განაყარ ორ ოჯახს; საჩუჩაყეუროს მამათ — არაბათ¹⁰. არაბნი ბავშვს მიბარებდნენ შემდეგ ჯვარებში: ბაქალიგოს პირქუშის, გუდანის საღმრთო გიორგის, ს. ჩირდილის წმ. გიორგისა და დედადეთის მშობლის ჯვარებში, სარკინაულოს მამანი — გუდანის საღმრთო გიორგის, ზეისტეჩოს, უცანხადუის სანეცხაძის, ჩირდილის წმ. გიორგისა და დედადეთის მშობლის ჯვარებში.

⁷ სოფ. დათვისის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა მთხრობელმა გიორგი გიგაის ძე არაბულმა, ხუცესი; ავტორის საველე დღიურები, ხევისთავები, 1974—75—76 წლები.

⁸ მთხრ. გიორგი გიგაის ძე არაბული, ხუცესი; ალ. ოჩიაური, ხევისთავები მასალები, ნაწ. II, რე. № 2, გვ. 13; რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

⁹ ჩირდილის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს მთხრობელმა: აბიკა ბალათურას ძე არაბულმა, ხუცესი; ჯოყოლა არაბულმა (ავტორის საველე დღიურები, ხევისთავები, 1974—75—76 წწ.)

¹⁰ მთხრ. აბიკა ბალათურას ძე არაბული. რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

1) არაბული ზუტია მამუკას ძის ოჯახი. 1949 წ. შედგებოდა ორი სული-საგან, აქედან — 1 მამაკაცი:

არაბული ზუტია მამუკას ძე დაბად. 1874 წ. ოჯახის უფროსი ზუტია ბავშვობისას ბაქალიგოს პირქუშის წყაროში მიუბარებიათ, (მამა ზუტიასი — მამუკა — მიბარებული ყოფილა ს. ჩირდილის წმ. გიორგის წყაროში). ოჯახი ეკუთვნის არაბთ მამას, საჩუჩაყუროს.

2) არაბული აბიკა ბალათერას ძე ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისაგან, აქედან — სამი მამაკაცი:

არაბული აბიკა ბალათერას ძე	დაბად. 1908 წ. ოჯახის უფროსი
— „ — გიგუა — „ —	— „ — 1941 წ. შვილი
— „ — ირაკლი — „ —	— „ — 1948 წ. — „ —

ოჯახის უფროსი აბიკა მიბარებულია სოფ. ჩირდილის დედ-ლეთის მშობლის წყაროში: (მამა აბიკასი — ბალათერა — სოფ. ჩირდილის წმ. გიორგის წყაროში; პაპა აბიკასი — ხთისია — გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში; პაპის მამა — მანგია — გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში, პაპის პაპა აბიკასი — თათარა — გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში) შვილი აბიკასი — გიგუა — ჩირდილის წმ. გიორგის წყაროში; შვილი აბიკასი — ირაკლი — ჩირდილის დედ-ლეთის მშობლის წყაროში, ოჯახი ეკუთვნის ბახალათ მამას, სარკინაულოს.

სოფ. გუდანი¹¹

სოფ. გუდანში უცხოვრიათ ჭინჭარაულის გვარის საკუთრდელათ-როს მამათ, ვეფხვათ განაყარ ჭარიათ და ნასთვლევათ, ბურკვათ განაყარ — მშვევლათ და თათარათ; ჭილათ განაყარ — დავითათ, გაიდაურთ, უკუუათ¹². სოფ. გუდანის ჭინჭარაულნი ბავშვის წყაროში მიბარების წესს ასრულებდნენ გუდანის საღმრთო გიორგისა და ნახარელა ღვთის-მშობლის წყაროში.

1) ჭინჭარაული ხთისო ბაბოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ოთხი სულისაგან, აქედან — სამი მამაკაცი:

ჭინჭარაული ხთისო ბაბოს ძე	დაბად. 1884 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — გიორგი ხთისოს ძე	— „ — 1921 წ., შვილი
— „ — ტუჩა მგელას ძე	— „ — 1932 წ., ბიძაშვილი

ოჯახის უფროსი ხთისო მიბარებული ყოფილა გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში; (მამა ხთისოსი — ბაბო — გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში) შვილი — გიორგი — ამავე წყაროში. 1949 წლის შემდეგ ოჯახს შემატებია სამი ვაჟი; კოტე გიორგის ძე, გელა გიორგის ძე, ჯუმბერი გიორგის ძე, რომლებიც მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის წყაროში.

¹¹ სოფ. გუდანის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა გადუა ფოთიას ძე ჭინჭარაულმა, ხუცესი.

¹² რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი; მთხრ. გადუა ფოთიას ძე ჭინჭარაული, ხუცესი.

სოფ. ბუჩუკურთა¹²

სოფ. ბუჩუკურთაში უცხოვრიათ გოგოჭურის გვარის ალდი-ურთ მამებს; ნათუშართ, მეგრელთ, თარხანათ; მისურ-ულთ მამას — ფასიორათ და დორეჩალთ¹³. სოფ. ბუჩუკურთის მეთენენი ბავშვებს აბარებდნენ. გუდანის საღმრთო გიორგის, ჭორმეშავის წმ. გიორგის, სოფ. ბუჩუკურთის მთავარანგელოზის ჯვარს.

1) გოგოჭური ნიკო გიორგის ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისგან, აქედან — სამი მამაკაცი.

გოგოჭური ნიკო გიორგის ძე	დაბად. 1923 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — გიორგი ალუდას ძე	— „ — 1864 წ., მამა
— „ — თორელი გიორგის ძე	— „ — 1929 წ., ძმა

ოჯახის უფროსი ნიკო მიუბარებიათ სოფ. ჭორმეშავის წმ. გიორგის ჯვარში მამა ნიკოსი — გიორგი — სოფ. ბუჩუკურთის მთავარანგელოზში; ძმა ნიკოსი — თორელი — გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის ფასიორათ მამას.

2) გოგოჭური მამუკა ხეთისოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ექვსი სულისგან, აქედან — სამი მამაკაცი

გოგოჭური მამუკა ხეთისოს ძე	დაბად. 1921 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — ხეთისო უთურგას ძე	— „ — 1880 წ., მამა
— „ — გამახელა ხეთისოს ძე	— „ — 1930 წ., ძმა

ოჯახის უფროსი მამუკა ბავშვობისას მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარში; მამა მამუკასი — ხეთისო — ამავე ჯვარში; ძმა მამუკასი — გამახელა — ამავე ჯვარში. ოჯახი ეკუთვნის ფასიორათ მამას.

ზემომოტანილ სოფლებში მიბარების საკითხთან დაკავშირებით გამოკვლეულია ყოველი კომლის მამაკაცი ცალკეულად. ჩვენ კი თითოეული სოფლიდან მხოლოდ ორ-ორი კომლის მკვლევარის მოტანით დაკმაყოფილებით აღვიღის სიმცირის გამო, ამავე დროს, ასეთივე მასალის მოტანა შეგვიძლია სამაგანძუროს თემის სხვა სოფლებიდანაც.

სამაგანძუროს თემში ბავშვის მიბარება ჯვარისგან მოთხოვნით ხდებოდა (მოთხოვნა გამოხატული იქნებოდა ბავშვის ავადმყოფობით, ტირილით, ოჯახში მომხდარი რაიმე უსიამოვნო ამბით). როგორც კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალით დასტურდება, სამაგანძუროს თემის გამეგრებიანებელ გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარს მისაბარებლად მოთხოვნილი ჰყავდა მეთემეთა (ყმათა) ნაწილი; ნაწილი სხვა ჯვარებში იყო მიბარებული. მაგრამ გუდანის ჯვარისათვის ისინი მიბარებულ ყმებად არ ჩათვლებოდნენ, რადგან ელოსანთა მზგავსად, ჯვარის მიბარებულ ყმად მეთემე მხოლოდ იმ ჯვარში ჩაითვლებოდა, სადაც აღნიშნულ წესს შეასრულებდა. მაგრამ ისმის კითხვა, სამაგანძუროს თემში ჯვარისაგან ბავშვის მიბარებლად მოთხოვნა სტიქიურად ხდებოდა, თუ

¹² სოფ. ბუჩუკურთის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა მთხრობელმა მამუკა გამახელას ძე გოგოჭურმა (ავტორის სავსე დღიურები, 1974—76 წ.).

¹³ რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, მთხრ. მამუკა გამახელას ძე გოგოჭური.

მას ორგანიზებული ხასიათი ჰქონდა? ამ კითხვაზე პასუხის პოვნას დიდი მსივნელობა აქვს მიბარების მექანიზმის გასარკვევად.

საკითხი შეიძლება სტიქიურობის სასარგებლოდ გადაწყვეტილიყო, თუ კი მარტოოდენ ხეცურ მთხრობელთა ზოგადი ხასიათის განაცხადებით დავკმაყოფილდებოდით. ამ განცხადებით, ამა თუ იმ ბავშვს ესა თუ ის ჭვარი მოითხოვს („დაამიზნებს“: ავად გახდის, ან სხვა რაიმე უსიამოვნებას შეჰყრის ბავშვის ოჯახს და ქადაგ-მკითხავეების „გამოცნობითა“ და „მიხედვრილობის“ წყალობით მეთემე, იმ ჭვარში მიაბარებს ბავშვს, სადაც ისინი მიუთითებენ.

ჩვენ მიერ მოტანილი, კონკრეტული ეთნოგრაფიული ნასალების შესწავლამ დაგვანახა, რომ ამა თუ იმ ჭვარისგან, ამა თუ იმ ბავშვის მოთხოვნას ორგანიზებული ხასიათი ჰქონდა და ემყარებოდა იმავე ქადაგ-მკითხავეების ღრმა ცოდნას, იმ ოჯახის, მამაშვილობის (ძველი მამის), ან გვარის, თავდაპირველი საცხოვრისის, შემდეგ ჩვიდან მისი განსახლების და შესაბამისად, სხვადასხვა ჭვართან მისი დამოკიდებულების (ყმობის) შესახებ, რომელსაც მისაბარებელი ბავშვი ეკუთვნოდა.

ჩვენ მიერ შესწავლილ თემებში (სოფლებში) ამა თუ იმ ჭვარისგან ბავშვის მისაბარებლად მოთხოვნას (უნჯის||მკვიდრის შიგნით) საფუძვლად ედო შემდეგი გარემოებების გათვალისწინება: 1) რომელ გვარს ეკუთვნოდა ბავშვი; 2) რომელ განშტოებას (ძველ მამას) 3) სად იყო მისი გვარისა, თუ მამის თავპირველი საცხოვრისი და რომელ ჭვართან იყო დაკავშირებული მისი წინაპრების ყმობა; 4) რომელი თემის წევრია ამჟამად მისი ოჯახი და ეს ბავშვი; 5) კიდევ რომელი მსხვილი თემის გაერთიანებაში შედის ეს თემი (სოფელი). შესაბამისად შეიძლებოდა ბავშვი მისაბარებლად მოეთხოვა: 1) ჭვარს, რომელთაც დაკავშირებული იყო მისი წინაპრების ყმობა, ე. ი. ჭვარს, რომელიც მისი, გვარის ან განშტოების (ძველი მამის) ერთობლიობის განმასახიერებელი სალოცავი იყო. 2) იმ სოფლის ჭვარს, სადაც ამჟამად ეს ოჯახი სახლობდა (ასეთი ჭვარი ერთი, ან რამდენიმე შეიძლებოდა ყოფილიყო), 3) იმ მსხვილი გაერთიანების სალოცავ ჭვარს, რომელშიც ეს თემიც (სოფელიც) შედიოდა; 4) იმ თემის სალოცავს, საიდანაც ეს ოჯახი განსახლდა. მაგალითისათვის ავიღოთ არაბული მინდია აბას ძის ოჯახი სოფ. დათვისიდან არაბული მინდია აბას ძე — ბავშვობისას არსად არ ყოფილა მიბარებული, ჭვარს არ მოუთხოვია, მინდიას მამა — აბა — მიბარებული ყოფილა გუდანის საღმრთო გიორგის ჭვარში; მინდიას ერთი შვილი — აბა — მიუბარებიათ ზერსტეჩოს ჭვარში; მინდიას მეორე შვილი — ირაკლი — მიუბარებიათ გუდანის საღმრთო გიორგის ჭვარში. ოჯახი ეკუთვნის არაბულის გვარის საბიჩინაგუროს განშტოებას, მარაისმეთ მანას.

ზეისტეჩოს ჭვარი არაბულის გვარის საბიჩინაგუროს განშტოების (ძველი მამის) საერთო, გამაერთიანებელი სალოცავია. ოჯახიდან ჭვარს მისაბარებლად მოთხოვნილი ჰყავს მინდია არაბულის შვილი — აბა; ოჯახის ამჟამინდელი საცხოვრისის დათვისის სასოფლო სალოცავს არავინ არ ჰყავს მოთხოვნილი; გუდანის საღმრთო გიორგის ჭვარს, რომელიც სამაგანაქროს თემის (რომელშიც შედის, დათვისის სასოფლო თემიც) გამაერთიანებელი, მთავარი სალოცავია, ოჯახიდან მოუთხოვია მინდიას მამა — აბა და მეორე შვილი — ირაკლი.

აბიკა ბალათერას ძე არაბულის ოჯახი სოფ. ჩირდილიდან (იხ. მასალა გვ. 5) სოფ. ჩირდილის დედალ ვთის მშობლისა და წმ. გიორგის ჯვარებს — ოჯახის ამჟამინდელი საცხოვრისის ჯვარებს—მისაბარებლად მოუთხოვიათ აბიკას შვილები ირაკლი, გიგუა, თვითონ აბიკა და მისი მამა; გუდანის საღმრთო გიორგის ჯვარს სამაგანძუროს ცენტრალურ სალოცავში მისაბარებლად მოუთხოვნია აბიკას პაპა, პაპის მამა და პაპის პაპა. სარკინაულოს მთავარ სალოცავს, სოფ. ზეისტერჩოს ჯვარს, ოჯახიდან არაყინ არ ჰყავს მოთხოვნილი. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ სარკინაულო საბიჩინაგუროში შედიოდა¹⁴, ამიტომ სარკინაულოსა და საბიჩინაგუროს ერთი მთავარი, გამაერთიანებელი ჯვარი იყო ზეისტერჩოს ჯვარი.

კანონზომიერება მისაბარებლად მოთხოვნაში განსაჯუთრებით ნათლად გამოჩნდა სოფ. დათვისის მაგალითზე, სადაც არაბულის გვარის ორი განშტოება ცხოვრობს: საბიჩინაგურო და საჩუჩაყეურო. აქედან საბიჩინაგუროს მამათ ბავშვებს მისაბარებლად ითხოვდა ადგილობრივი, სასოფლო სალოცავი, გუდანის საღმრთო გიორგის, დღანგორ წმ. გიორგის (სოფ. დათვისის ზოგიერთი ოჯახი ღალანგორიდან, სოფ. ართხმოდან იყვნენ. ჩამოსახლებული და, ამდენად, ეს ჯვარიც ითხოვდა მისაბარებლად) და ზეისტერჩოს ჯვარი; საჩუჩაყეუროს შტოს მამების ბავშვებს კი მისაბარებლად ითხოვდა: სოფლის ადგილობრივი სალოცავი; სათემო—გუდანის საღმრთო გიორგი და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარი, რომელიც საჩუჩაყეუროს მთავარი, გამაერთიანებელი ჯვარია.

აღსანიშნავია, რომ სამაგანძუროს თემში (აქ მოტანილი კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალიდან გამომდინარე) ბავშვის ჯვარში მიბარება საყოველთაო ხასიათისა იყო და იგი მამრობითი სქესის თითქმის ყველა ბავშვზე სრულდებოდა. (იშვიათი გამონაკლისის გარდა). მხედველობაში მისაღებია მხოლოდ ეკონომიკური ფაქტორი რამდენად შეიძლება ოჯახი ყველა ბავშვზე წესის გადახდას, რადგანაც ჩვენს მიერ დამოწმებულია მასალა, რომლის მიხედვითაც ხევისთავის ყველა ოჯახს ეკონომიკურად ამის შესაძლებლობა არ ჰქონდა, მაგრამ ამის შესახებ ცოტა უფრო ქვემოთ გვექნება მსჯელობა.

ასევე საყოველთაო ხასიათს ატარებდა ბავშვის ჯვარში მიბარების წესი ცისკარაულ-ბადათ და ქავთარ-ოჩიაურთ საძმო თემებში. ამ თემებში მიბარება არა თუ საყოველთაო, არამედ აუცილებელი შესასრულებელი წესიც კია მამრობითი სქესის ყველა ბავშვზე, თუ კი ოჯახი ამას ეკონომიკურად შეძლებს. აღსანიშნავია, რომ ამ თემებში, ჯვარისგან „მათხოვნა“ არ მოქმედებს ყოველგვარი „მოთხოვნის“ გარეშე, მიაღწევს თუ არა ბავშვი მიბარების ასაკს (მიბარების ასაკი მერყეობს ერთი წლიდან სამ წლამდე), მაშინვე მიბარებენ.

¹⁴ რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრ., „მომხილველი“ № 1, 1949, გვ. 188.

II. სოფ. ახიელი (არხოტის თემი) მრავალი გვარით დასახლებული სოფელი იყო. ცხოვრობდნენ — ცისკარაულნი, ჯაბუშანურნი, ოჩიაურნი, ნაროზაულნი, ბალიაურნი. სოფლის მთავარი სალოცავი იყო მიქეილ მთავარანგელოზი, რომელიც აგრეთვე სრულიად არხოტის თემის მთავარი სალოცავი იყო. მიქეილ მთავარანგელოზის ჯვარი მისაბარებლად ითხოვდა მხოლოდ ჯაბუშანურთა გვარის ბავშვებს, რადგან ჯაბუშანურნი აღნიშნული სალოცავის უნჯი ყმები იყვნენ. სხვა გვარების წარმომადგენელნი კი „ეზარებოდნენ“: მეორეხარისხოვან ჯვარებში (თავ-თავის საგვარო სალოცავები). ახიელის თემშიც მიბარება საყოველთაო შესასრულებელი წესი იყო ყველა მამაკაცისათვის ბავშვობის ასაკში, მაგრამ სათემო სალოცავის მიბარებულ ყმებში მხოლოდ ჯაბუშანურნი იყვნენ.

ხევსურეთში ჩვენ მიერ დამოწმებულია ისეთი თემებიც, რომელთა შიგნით მიბარების წესი საყოველთაო და სავალდებულო შესასრულებელი წესი არ იყო, რადგან ჯვარები ყველა ბავშვს არ ითხოვდნენ მისაბარებლად. საილუსტრაციოდ მოვიტანეთ მასალა სოფ. გურო-გიორგშიდისა და შატილის თემებიდან.

სოფ. გურო-გიორგშიდა¹⁵.

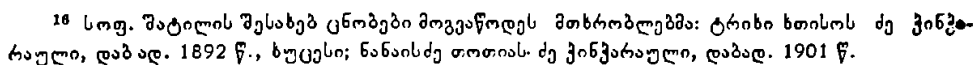
სოფ. გურო-გიორგშიდაში უცხოვრიათ გოგოჭურის გვარის შემდეგ მამათ ა) ბათაკათ, ბ) ბაჩაყაურთ, გ) სუიკათ, დ) ქერხოსანათ და ე) ქაცუაურთ, მთხრობლის ცნობით, ესენი ძმები ყოფილან და გაყრილან. სოფელი ლოცულობდა სამ სალოცავს: საღმრთო გიორგის, კოპალას და წმ. გიორგის ჯვარებს, ამათგან მთავარი სასოფლო სალოცავი ყოფილა საღმრთო გიორგის ჯვარი.

1) გოგოჭური ცქიფა ხთისოს ძის ოჯახი. 1949 წ. ოჯახი შედგებოდა ოთხი სულისაგან; აქედან — ორი მამაკაცი:

გოგოჭური ცქიფა ხთისოს ძე	დაბად. 1890 წ., ოჯახის უფროსი
— „ — მახმად ცქიფას ძე	დაბად. 1945 წ., შვილი

გოგოჭური ცქიფა არსად არ იყო „მიბარებულნი, ჯვარს არ მოუთხოვია (მამა ცქიფასი — ხეთისო — ასევე არ იყო მიბარებულნი პაპა ცქიფასი — ომათ გიორგი — „საღმრთოში იყო მიბარებულნი“. ომათ გიორგის კიდევ ჰყავდა ორი შვილი მგელია უფროსი შვილი, რომელიც კოპალას ჯვარში იყო მიბარებულნი და მიხეილი შუათანა შვილი — წმ. გიორგის ჯვარში). შვილი — მახმადა — არსად არ იყო მიბარებულნი. ოჯახი ეკუთვნის ქურბოსანათ მამას. სქემის სახით ეს ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

¹⁵ სოფ. გურო-გიორგშიდის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა ხახონ სოსოს ძე გოგოჭურმა, დაბად. 1897 წ., გარდაბნის რაიონი, სოფ. გამარჯვება, 1974 წ.

როგორც ზემოთხსენილი მასალიდან ჩანს, ხევსურული თემის მოსახლეობიდან მხოლოდ უნჯთ ა/მ კვიდრთ აქვთ ჯვარში ბავშვის მიბარების უფლება, მაგრამ უნჯის/მ კვიდრის შიგნითაც მიბარებულ ყმათა წრე თანდათან ვიწროვდება. თავდაპირველად, ა) ჯვარის უნჯ ყმათა რიცხვი მიბარებულ ყმათა რიცხვის ტოლფარდია (ცისკარაულ-ბადათ თემი, ქავთარ-ოჩიაურთ თემი); შემდეგ ბ) ჯვარის უნჯ ყმათა რიცხვი, მართალია, მიბარებულ ყმათა რიცხვის ტოლფარდია, მაგრამ თემის ცენტრალური სალოცავის მიბარებულ ყმები მთელი უნჯ ყმათა ნაწილს შეადგენენ (სამააგანძუროს თემი), გ) თემში ზოგი მიბარებულთა, ზოგი კი არც ერთ ჯვარში არ არის მიბარებულნი, რადგან ჯვარი არ მოითხოვს (შატლი, გურო-გიორგშინდა).

რომელი ხალხური რწმენა-წარმოდგენები დაედო საფუძვლად მიბარების წესს?

მთხრობელთა ცნობით, „ხევსურს ასე ჰქონდა წარმოდგენა, რომ ხატში მოებარები ბავშვი არ ეზრდებოდა, ეშმაკი დაჰპატრონდებოდა, მიბარებულს ხატი დაიცავდა და ეშმაკს აღარ დარჩებოდა, აღარ გაგიჟდებოდა დიდი რომ იქნებოდა; მფარველობას, პატრონობას გაუწევდა, დაიცავდა გზაში, სახლში, ვაჭრობაში, მისვლა-მოსვლაში¹⁷; ანდა „მიბარება დაპატრონებას ნიშნავს, დაჰპატრონდება ჯვარი, ფათერაკს გადაუგდებს“¹⁸.

„თუ ვერ მიბარებდნენ და ავად გახდებოდა, ამას აბრალებდნენ, ვითომ ჩაბარებული არა ჰყავს ანგელოზსო. ყველას ჰყავს ანგელოზი, რომელიც იცავს, გასაჭირიდან იხსნის. თუ ავადმყოფობდა, უფრო მალე მიბარებდნენ. გააჩნდა ოჯახს, ზოგს ან შაძლება არ ჰქონდა, ან უყურადღებოდ იყვნენ. მისაბარები გვყავს ესენიო და ვერ მიგვიბარებიაო — გამიგია“¹⁹.

„მცავ, მფარავ ანგელოზებია, ბალლი უნდა ჩახბარდეს იმათ, უნდა მიეზაროს. ეგ ანგელოზები იმ ხატში არიან, საცა მაგ ბალლის მამის სალოცავია. იცავენ ბალსს, გაიზარდოსო, ხიფათ არ მოუვიდესო; თვალი აქვთ, გული აქვთ, ბალზე, რახან შენახვეწია, რახან მიბარებულა“²⁰.

„მუხის გიორგიში ვაბარებდით ბალლებს. საკლავს მივიყვანდით ცხვარს, დავკლავდით. ბალსს იმის კოშკის ძირში შევავარებდით, შენ გეზარებოდესო. სისხლს დასცხებდა ხუცესი და მიბარებული იყო. საკლავი ერთი სანათლაღი იყო, მეორე — მისამბარეო. იტყოდნენ, კაცი უნდა გაიზარდოსო, თვალ-გული უნდა ჰქონდესო ანგელოზს. ზოგი ვერ აბარებდისა; ზოგს სამი-ოთხი შვილი ჰყავდა და ყველა მიბარებული. ზოგ მაგრა ზღვნობდეს ჯვარსა, ზოგი კი ვერა, შაძლებაზე იყო“²¹.

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, მიბარება მფარველობის მოპოვებას ნიშნავდა ერთთა აზრით, ჯვარ-ხატებისაგან, მეორეთა მიხედვით ამ ჯვარ-ხატებში მყოფი ადამიანის მფარველი ანგელოზისგან; მიბარებულ ბავშვს ხა-

17 მთხრ. აბიკა ბალათერას ძე არაბული, ხუცესი, ხევსურეთი, 1974 წ.

18 მთხრ. ბალო ბაბოს ძე გოგოჭური, სოფ. ატაბედან; წითელწყაროს რაიონი,

19 მთხრ. რუსიკო ბერდიას ასული კინჭარაული, სოფ. ბარისახო, 1976 წ.

20 მთხრ. ლეთისო არაბული, დაბად. 1876 წ. ყოფილი ხუცესი, სოფ. გველეთი, 1976 წ.

21 მთხრ. ეანო გიგის ძე გიგაური, სოფ. გუდრუხი, 1973 წ.

ტი, ანდა მფარველი ანგელოზი ეხმარებოდა გაზრდაში, იცავდა ავადმყოფობისა და ყოველგვარი გასაჭირისგან მთელი სიცოცხლის მანძილზე. მიბარების წესის ყველა შვილზე გადახდა მხოლოდ შეძლებულ ოჯახებს შეეკლოთ²².

მთხრობელთა ეს ჯგუფი იმ თემების მცხოვრებლები არიან, რომლებშიც მიბარების წესი საყოველთაო იყო და მას თემის უნჯთა//მკვიდრთა ყველა წევრი ასრულებდა ჩვილობის ასაკში.

იმ მთხრობელთა მიხედვით კი, რომლებიც ისეთ თემებში ცხოვრობენ, სადაც მიბარება „დამიწებების“ შემდეგ ჯვარ-ხატების მოთხოვნით სრულდებოდა (შატილი, გურო-გიორგწმიდა და სხვ.), აღნიშნული წესი მხოლოდ მაშინ უნდა შესრულდეს, როდესაც მფარველი ანგელოზი, ან ჯვარ-ხატი მოითხოვს მისაბარებლად. მათი რწმენით, მიუბარებს მხოლოდ იმ ბავშვს მოუვიდოდა ხიფათი, რომელსაც მფარველ ანგელოზი მოითხოვდა მისაბარებლად და ოჯახი კი არ შეაპრულებდა. უნჯი ყმებიდან, ვისაც მისაბარებლად არ ითხოვდა, მას ისედაც გაზრდიდა და უპატრონებდა ჯვარ-ხატისა და მფარველი ანგელოზიც, მიბარებული კი მცავი ანგელოზის და ჯვარის განსაკუთრებული მფარველობის ქვეშ ექცეოდა²³.

აღამიანის მფარველი ანგელოზის, ანუ სულის შესახებ რწმენა-წარმოდგენები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში და, კერძოდ ხეცურეთში შესწავლილი აქვს ვ. ბარდაველიძეს²⁴.

მთიელის შეხედულებით მცავი, მფარველი ანგელოზი²⁵ ანუ სული ყოველ აღამიანს ჰყავდა, მფარველ სულთან კავშირის დამყარება ხდებოდა ბავშვის პირველი განათვლის დროს. ერთ-ერთ „დიდ დეობაში“, როდესაც ჯვარის დროშა „გამოდიოდა“, დაკლავდნენ სანათლავ საკლავს, რომლის სისხლს ბავშვს შუბლსა და გულზე წაუსვამდნენ „ამ მისტერიის შესრულების მომენტში ბავშვის განათვლასთან ერთად, მას კელ-მკართან მისი მფარველი სული, ანუ ანგელოზი ამოუდგებოდა“. „განათვლა გულისხმობდა საკლავის სისხლის

²² თანამედროვე ვითარებაში, როდესაც მიბარების წესს დაკარგული აქვს სოციალური ფუნქცია, სწორედ ეს რწმენა მფარველ სულისა აიძულებს მოსახლეობას შეასრულოს აღნიშნული წესი და შეასრულოს იმ ჯვარ-ხატში, რომელშიც ტრადიციულად უნდა იყოს მათი მფარველი სულის ადგილსამყოფელი. მფარველი სული კი, უპირველესად, იმ ჯვარ-ხატში, იმყოფება რომელიც მათი თავდაპირველი საცხოვრებელი ადგილის, მათი გვარის მფარველი ღვთაება იყო; აი, რით უნდა აიხსნას ის ვარაუდობა, რომ ზოგჯერ ძალიან შორს გადასახლებული მცხოვრები აღნიშნული წესის შესასრულებლად თავის თავდაპირველ საცხოვრებელ ადგილში ჩამოდის და იქ აბარებს ბავშვებს. ამ დროს მას სწამს, რომ ამ ბავშვების მფარველი სული, რომელმაც ხელი უნდა შეუწყოს მათ ზრდა-განვითარებას, ამ ჯვარ-ხატში იმყოფება. ამ შემთხვევაში მოქმედებს მხოლოდ რწმენა, წესს შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ რელიგიური ფუნქცია. ოჯახს სწამს, რომ დაბადებდან ძალიან მალე ბავშვი თავის მფარველ ანგელოზს უნდა მიაბაროს, თორემ არ გაიზრდება.

²³ მთხრობლები: ხახონ სოსოს ძე გოგოჭური, დაბად. 1897.; ტრიხი ხთისოს ძე ჭინჭარაული, დაბად. 1892 წ., ნანაიძე თოთიას ძე ჭინჭარაული, დაბად. 1901 წ.

²⁴ ვ. ბარდაველიძე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან (მრავალსულიანობის კონცეფცია), „მომომხილველი“, ტ. I, 1949 წ. გვ. 123—155; მასალები აღამიანის მცავი, მფარველი სულის შესახებ; იხ. აგრეთვე ალ. ოჩიაური, თქმულებები ხეცურულ ღვთაებათა და ღვთისშვილთა შესახებ, რე. № 3, გვ. 27.

²⁵ ვ. ბარდაველიძის აზრით, სულს ანგელოზი ქრისტიანული რელიგიის ზეგავლენით ეწოდებოდა.

წასმის საშუალებით ადამიანის განწმენდას, ე. ი. ადამიანის ორგანიზმიდან ავი სულების განდევნასა და ამავე დროს მისთვის მფარველი სულის მინიჭებას²⁶.

ადგილი საგარაუდებელია, რომ ბავშვის პირველი განათვლა სწორედ „მი- ბარების“ დროს ხდებოდა, რადგანაც აღნიშნული წესი ერთი პირველთა- განი იყო ბავშვის მიმართ რომ ასრულებდნენ ჯვარში ჩვილობის ასაკში; მათ უმეტეს, რომ განათვლა მიბარების წესის ერთ-ერთი შემადგენელი ელემენტი იყო: ასეთი ვარაუდის დამყვების უფლებას გვაძლევს ის კავშირიც, რომელიც განათვლისა და მიბარების წესებს შორის არსებობდა. ხევე- სური მთხრობლების ცნობით, აგრეთვე, საარქივო მასალებით, განათვლა და მიბარება ერთსა და იმავე ჯვარში ხდებოდა. მათი სიტყვით, ბავშვი სადაც ინათლებოდა, იქვე ებარებოდა, ანდა სადაც ებარებო- და, იქვე ინათლებოდა. გვაქვს ასეთი პირდაპირი ცნობაც: „წელგათა- ვებამდე ვაჟს ოჩიაურები განათლავენ („სანათლავს გადაუხდიან“) თავის ჯვარ- ში, გორულში. მაშინვე იქნება მიბარებაც. ერთი საკლავია სანათლავი და მე- ორე მისამბარეო²⁷.

ადამიანის მცავი, მფარავი სულები, ანუ ანგელოზები დაყოფილი იყვნენ სქესობრივ-ასაკობრივად. მამაკაცის მცავი, მფარავი ანგელოზი „დიდ ანგელო- ზი“, ძლიერი ანგელოზი იყო. მამაკაცთა მფარველი სულები გაერთიანებული იყვნენ ჯვარ-ხატების ირგვლივ. ისინი ემორჩილებოდნენ იმ ჯვარ-ხატს, რომ- ლის ყმასაც²⁸ ეს მამაკაცი და მთელი მისი გვარი წარმოადგენდა. ე. ი. თითოე- ული გვარის სალოცავში გაერთიანებული იყვნენ მთელი გვარისკაცობის სუ- ლები²⁹. ჩვენი მასალების მიხედვით, მეთემე-მამაკაცის მფარველი სული შე- იძლება ემორჩილებოდეს: ა) ჯვარს, რომელთანაც დაკავშირებულია მისი წი- ზაძრების ყმობა, ე. ი. იმ ჯვარს, რომელიც მისი გვარის, ან განაშტოების (ძვე- ლი მამის) სალოცავი იყო; ბ) ჯვარს, რომელიც მისი ახალი საცხოვრისის სა- ლოცავია; გ) იმ მსხვილი სათემო გაერთიანების სალოცავ ჯვარს, რომელშიც ის თემიც შედის, რომლის წევრსაც ამჟამად ბავშვის ოჯახი წარმოადგენს; მა- გალითად, ჭინჭარაულის გვარის კაცების მფარველი სულები ემორჩილებოდ- ნენ ნაჯარელა ღვთისმშობელს — მათ საგვარეულო სალოცავს და სათემო სალოცავს — გუდანიის საღმრთო გიორგის, სოფ. დათ- ვისის არაბულის გვარის კაცების მფარველი სულები ემორჩილებოდნენ: ად- გილობრივ სასოფლო სალოცავს, სათემო სალოცავს — გუდანიის საღ- მრთო გიორგის, ღალანგორ წმინდა გიორგის (ღალანგორი ადგილია ართხმოში, საიდანაც ზოგი დათვისელი ჩამოსახლდა); ზეისტეჩოს ჯვარს—არაბულის გვარის საბიჩნაგუროს განშტოების (ძველი მამის) საერთო სალოცავს და ბაცალიგოს პირქუშის ჯვარს — არაბულის გვარის საჩუჩაყუე- როს განშტოების (ძველი მამის) საერთო სალოცავს.

ბავშვის მფარველი სულის ადგილსამყოფელს მაშინ გაიგებდნენ, როდესაც ესა თუ ის ჯვარი მოითხოვდა მისაბარებლად. ამასთან, მიბარების წესის შესწავლით ირკვევა, რომ სალოცავ ჯვარში გაერთიანებული იყვნენ მხოლოდ უნჯ//მკვიდრ ყმათა მფარველი სულები („მიბარების“ წესს

²⁶ ე. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

²⁷ ე. ბარდაველიძის პირადი არქივი, ჩაწერილია 1947 წ., მთხრ. მიხა ოჩიაური.

²⁸ რომლის უნჯ ყმასაც—დავაზუსტებით ჩვენ—ე. ე.

²⁹ ე. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

ხომ მხოლოდ „უნჯნი“||„მკვიდრნი“ ასრულებდნენ) აქედან იდეოლოგიური დასაბუთება იმ აკრძალვისა, რომლითაც ე. წ. მოსულთ, ანდა თემის არაუნჯ მოსახლეობას არა ჰქონდა მიბარების წესის შესრულების უფლება, რადგანაც მათი მფარველი სულები ემორჩილებოდნენ იმ გვარის, ან თემის სალოცავს, რომელიც მათ დატოვეს.

ქალთა, დიაკთა მფარველი ანგელოზები მხოლოდ ხახმატის ჯვარს ემორჩილებოდნენ³⁰. აქედან კვლავ სარწმუნოებრივი დასაბუთება იმ აკრძალვისა, რომლის მიხედვითაც ქალებს (მდედრ. სქესის ბავშვს) არა აქვთ უფლება მიეზარონ საგვარო ან სათემო სალოცავებს. ისინი მხოლოდ ხახმატის ჯვარში ეზარებიან და ინათლებიან.

რადგანაც მცავი, მფარავი ანგელოზები ჯვარ-ხატებში ერთიანდებოდნენ და მათ ემორჩილებოდნენ, მფარველი სული და ჯვარ-ხატი ბავშვის მიზარებისა და განათვლის დროს წარმოთქმულ ხუცობათა ტექსტებში თითქოს ერთ მთლიანობაშია წარმოდგენილი. მცავი, მფარავი სულისადმი მიზარებით ბავშვს თავისი საკუთარი, ინდივიდუალური მფარველი უჩნდებოდა, ჯვარ-ხატის გარდა, რომელიც საზოგადოდ მთელი თემის ყმათა (უნჯის/მკვიდრისაც და მოსულისაც) მფარველად ითვლებოდა. საკუთარი მცავი, მფარველი სულის გაჩენა შეეძლოთ მხოლოდ უნჯ/მკვიდრ ყმათ, მოსულთ კი არ შეეძლოთ იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მათი მცავი, მფარავი სულები აქ არსებული სალოცავის განკარგულებაში არ იყვნენ. როგორც ზემოთაც უკვე აღვნიშნეთ, აი, სარწმუნოებრივი დასაბუთება ამ სოციალურა ფაქტორისა.

მაგრამ რა სოციალური წონის მქონე უნდა ყოფილიყო მიბარების წესი? საქმე ის არის რომ კელოსნები მხოლოდ მიზარებულ ყმათაგან დგებოდნენ. ამასთან, ვინც რომელ ჯვარში იყო მიზარებული, კელოსნადაც იქ უნდა დამდგარიყო, იქ უნდა შეესრულებინა „საჯელოში ჩადგომის“ ანდა „ზღუბლის დაღაცვის“ წესი.

მოვიტანოთ საილუსტრაციო მასალა:

„ხევსურეთში წესადაა; სადაც ვინ მიეზარება და გაინათლება, საჯელოც იქ უნდა გადაიხადოს“³¹.

„ოჩიაურები გორული (ანუ ჯაჭველის) ჯვარის უნჯნი ყმანი არიან და ისინი ამ ჯვარში ინათლებიან, ამ ჯვარში ეზარებიან და საჯელოში დგებიან“³².

„იაქსრის ჯვარი ჭოლიკაურთ მამის სალოცავია. ჭოლიკაურნი ამ ჯვარის უნჯნი ყმანი არიან. ამდენად, ჭოლიკაურნი იაქსარში თავის ბალებს აზარებენ, ნათლავენ და... საჯელოს უხდიან“³³.

„ერთი წლის შაზარებულ ბავშვი ხატში არის მომავალი კელოსან. ვინც რომცის მთავარანგელოზში ჩააბარებს ბალებს, ის ბალლი მომავალ-

³⁰ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126; ალ. ოჩიაური, თქმულებები ხევსურულ ლეთებათა და ლეთისშვილთა შესახებ, რე. № 3, გვ. 27.

³¹ ვ. ბარდაველიძის პირადი არქივის მასალები; ჩაწერილია 1947 წ. მთხრ. კირჩლა წიკლაური (ბერდიშვილი მამად), დაბად. 1849 წ.

³² იქვე. მთხრ. ნათელა ბალიაური და თეთქალი ბალოური-მაკალათიასი.

³³ იქვე, მთხრ. ხირჩლა წიკლაური.

ში იქ იხელოსნებს, ხოლო ვინც დიდგორს შეებარება, ის დიდგორში იყელსნებს“³⁴.

„პეტრე მოციქულის ანუ რკენის ჯვარი ქარჩათ სასამო სალოცავია. ამ ჯვარის უნჯნი ყმანი ქარჩანი არიან. ამიტომ ქარჩანი თავის შვილებს რკენის ჯვარში აბარებენ, ნათლავენ და სახელოს უხდიან“³⁵.

„გუდანის ჯვარის მკვიდრი ყმები პინჭარაულნი, არაბულნი და გოგო-ჭურნი არიან: ამიტომ ამ ჯვარში ებარებიან, ინათლებიან და ქელოსნობენ მხოლოდ ეს გვარები“³⁶ მთხრობელთა ამ ზოგადი განაცხადების გარდა, საკითხთან დაკავშირებით მასალები მოვიპოვეთ ხევსურეთის თითქმის ყველა თემიდან: ბულე-ხევსურეთის (სამაგანჭუროს თემი) შვიდი, მიღმა-ხევ-შატილის მხარის ორი, პირიჭითის, ანუ არხოტის თემის სამი სოფლიდან. აღნიშნულ სოფლებში ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე შესწავლილია ყოველი კომლის ცალკეული მამაკაცის მიბარებისა და კელოსნობის საკითხი. კონკრეტულად შემაჯავრობა კი შედარებით ძველია, როდესაც მასობრივი გადმოსახლება მოსახლეობისა ხევსურეთიდან ჯერ კიდევ არ იყო მომხდარი. მასალები მოპოვებულია გვარების, ძველ მამათა (გვარის განშტოებათა) და ახალ მამათა მიხედვით. მოპოვებული კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალის შესწავლითაც, მიბარების წესი და ჯვარის ხელოსნად გახდომა (საქელოში ჩადგომა) ისა და ზღუბლის დალაქვის წესების შესრულება) ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ჩანს; ამასთან უკვე ძნელი აღარ არის ერთი საერთო ხაზის დანახვა: განათვლა, მიბარება, საქელოში ჩადგომა (II ზღუბლის დალაქვა), რითაც მთავრდება კიდევ ახალგაზრდის თემის სრულუფლებიან წევრად ჩამოყალიბება. მაგრამ როგორ „ასაბუთებს“ იდეოლოგიურად მთიელი აღნიშნული წესების ასეთ თანამიმდევრობასა და ურთიერთკავშირს? აქაც საქმე კვლავ ადამიანის მფარველი სულის საკითხს ეხება. დაამყარებს რა კავშირს მფარველ სულთან განათვლის და მიბარების წესების საშუალებით, მეთენე მამაკაცი სრულწლოვანების ასაკამდე პერიოდულად, 2—3 წელიწადში ერთხელ „მიბარების დღის თავზე“ ინათლება (საკლავს კლავს, მსხვერპლს სწირავს და მისი სისხლით ინათლება), რათა ეს კავშირი არ გაწყდეს, ხოლო 15—16 წლისას, მთიელის შეხედულებით, კვლავ — „მოითხოვს“, „მაიკვლევს“ მფარველი სული, რათა მასა „ემსახუროს“. ამ დროს ახალგაზრდა იხდის „საქელოში ჩადგომის“, ანდა ზღუბლის „დალაქვის“ წესს და კელოსანი ხდება. მეთემე მამაკაცი კელოსანია ღრმად მოხუცებამდე და თავის ჯვარ-ხატსა და მფარველ სულს „ემსახურება“, ისევე, როგორც ეს ჯვარ-ხატი და მფარველი სული მას მთელი სიცოცხლის მანძილზე „იფარავენ“ და „იხსნიან“ გასაჭირისგან. მხოლოდ ძალიან მოხუცი „გამოვა კელოსნობიდან“, „გამოეწირება“ მოტივით: „მოვხუცი და ანგელოზის ღირსი აღარ ვარო“.

რელიგიის მკვლევარნი, საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფეხურს, რომელიც ადამიანის, როგორც ინდივიდის მფარველ, მცავ სულს წარმოშობს, ასე ახასიათებენ: „ადამიანის პირადი მფარველი სულების კულტი ასახავს პირ-

³⁴ ვ. ბარდავლიძის პირადი არქივის მასალები, მთხრ. მთიელი თურმანული, დაბად. 1869 წ.

³⁵ იქვე, მთხრ. კირჩლა წიკლაური, დაბად. 1849 წ.

³⁶ აეტორის საველე მასალები (ხევსურეთი 1974—75—76 წლები) მთხრ. გიგია გიორგის ძე პინჭარაული.

ველყოფილ-თემური ურთიერთობების დაშლის, საწერნეო და ყოფით სფეროში ინდივიდის დაწინაურების, გამოყოფის, საფეხურს. პირველყოფილ-თემური წყობის დროს, სადაც პიროვნება, ინდივიდი, მთლიანად კოლექტივშია გათქვეფილი, რელიგიის ასეთი ფორმის არსებობა შესაძლებელი არაა. ანდა: „ეს არის მსოფლმხედველობის ინდივიდუალიზაციის პროცესი, რომელიც ასახავს ადრეკლასობრივის წინარე საფეხურის დაშლას, გვაროვნული თემიდან პატარა ოჯახის გამოყოფას, შრომის ინდივიდუალური ფორმების განვითარებას. ცალკეული პიროვნება თანდათან თავისუფლდება რა გვაროვნულ-თემური წყობის მეურვეობიდან, თავს უმწეოდ გრძნობს გარემო სამყაროს გარემოცვაში და ცდილობს ზებუნებრივ ძალებში იპოვოს მფარველი: მფარველი—ინდივიდუალური, რადგან საზოგადოებრივი განვითარების ამ საფეხურზე იგი სჭირდება არა მარტო მთელ კოლექტივს, არამედ ცალკეულ პირსაც“. ჩვენს შემთხვევაში კოლექტიურ მფარველს—ჯვარ-ხატს—ენაცვლება ინდივიდუალური მფარველი — მცავი, მფარავი სულის სახით“³⁷.

მაგრამ ჩვენ მიერ მოტანილი ციტატის დანიშნულება ის კი არ არის, რომ ამტკიცოს აღნიშნული წესის საზოგადოებრივი განვითარების ამ საფეხურზე (გვაროვნული თემის დაშლის შემდგომ) წარმოშობა. ეს საფეხური მიბარების წესში, რა თქმა უნდა, განვლილ, რასაც ზემომოტანილი ციტატიც მოწმობს. ვფიქრობთ, შესაძლებელია, „განათლის“, „მიბარების“ და აგრეთვე „საქელოში ჩადგომის“ „ზღუდლის დალაკვის“ წესებში გენეტურად ინიციაციის წესებთან შორეული მზგავსების დაკერა (მრავლეთაპოვანი ინიციაციის წესებთან, ბავშვობის ასაკიდან დაწყებული, სრულწლოვანების ასაკამდე რომ გრძელდებოდა და ახალგაზრდის უფროსთა რიგებში გადასვლით, საზოგადოების სრულფასოვნად წევრად ჩამოყალიბებით მთავრდებოდა; მიგვანიშნებს ახალგაზრდის იზოლირება „საწმინდარში ყოფნა“. ტაბუ ზოგიერთ საკმელზე, წყლით განბანვა და სხვა საქელოში ჩადგომის „ზღუდლის დალაკვის წესების“³⁸ შესრულების დროს), ანუ უკეთ, აღნიშნული წესების გენეტურად ინიციაციიდან მომდინარედ შიჩნევა. მით უმეტეს, ცნობილია, თუ საზოგადოებრივი განვითარების რა ადრეულ საფეხურამდე (მატრიარქატის) დაჰყავდა მიბარებისა და საწულე³⁹ წესები. ვ. ბარდაველიძე, სწავლობდა ჯვარ-ხატების დროშის საკითხს და ხედავდა მასში გენეტურად საკულტო (resp. ტოტემურ) ხის, რომელთანაც უნდა ესრულებინათ აღნიშნული წესები. საკითხის შედარებით შესწავლის შედეგად, მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ბავშვის დროშის ქვეშ შეგორების მომენტი, მიბარების წესში, მისი შობის სიმულაციას გამოხატავდა ერთ დროს საკულტო ხის, შემდეგ კი ჯვარ-ხატების და მათი კანმასახიერებელი დროშის მიერ. მთლიანად წესი კი ბავშვის ღვთაებისადმი (ტოტემური ხის, საკულტო ხის⁴⁰. ჯვარ-ხატის და მისი განმასახიერებელი დროშისადმი) მიშველებაში მდგომარეობდა. აღნიშნულ მოსაზრებას მხარს

³⁷ С. А. Токарев, Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, гл. 306, 319.

³⁸ აღნიშნულ წესების შესახებ იხ. ე. რიკიშვილი, კელონის ინსტიტუტის საკითხისათვის ხეცურეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XIX, 1978.

³⁹ „საწულეს“ ჩვენ ვასხვავებთ „მიბარებისგან“ და მას სხვა დანიშნულების, საზოგადოებრივი განვითარების სხვა საფეხურზე წარმოშობილ წესად მივიჩნევთ. იხ. ე. რიკიშვილი, საწულე, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 3. 1979.

⁴⁰ იხ. ე. ბარდაველიძის დასახ. ნაშრომები.

უკერს ცნება „მიბარებაში“ ნაგულისხმევი შინაარსი ზოგიერთ ხევისურულ წესში. ერთ-ერთი მათგანია „ბავშვის მიბარება დავლათიან დაცისა და კაცისათვის“. წესის შინაარსი ასეთია: თუ ოჯახის ბავშვე-ვი უკვდება და „არ რჩება“, მაშინ ასეთი ოჯახი ახალშეძენილ ბავშვს „დავლათიან“ დიაცს ან კაცს „მიბარებს“. „დავლათიანი ეწოდება ისეთ ოჯახს, რომელსაც შვილი არ მოჰკვდომა. ასეთ დავლათიანთან წაიყვანს დედა ან ბებო ბავშვს, მას ამ კაცსა, თუ დიაცს კაბაში ჩაუსვამს და ეტყვის — ეს ჩვენ ნუ არა იყვასა, შენ დავლათ მაიბარებავ. ამისთანა ბავშვს „ნაშვილობო“ ეწოდება ამ კაცისა და დიაცისათვის. ამ დროს ბავშვის მშობლებსა და ამ ოჯახს შორის ახლობლური ურთიერთობა მყარდებოდა. იცოდა აგრეთვე მთელი სოფლისათვის ბავშვის მიბარება; შეჰყრიან მთელ სოფელს და ასეთი სიტყვებით მიმართავენ: „სოფელო, თემო, თქვენის დავლათისად მაგვიბარებავ... აგებ გაიზარდას“⁴¹. როგორც წესის შინაარსიდან ჩანს, მიბარება აქ ნიშნავდა ბავშვის მიწვილებას სხვა ოჯახისა ან სოფლისადმი.

მნიშვნელოვან შედეგებს იძლევა სიტყვის პირველადი მნიშვნელობის შესახებ ენობრივი ანალიზიც. ქართულ ენაში „მიბარება ნიშნავს ვინმეს ან რაიმეს მოსაველეად, საბატრონოდ, აღსაზრდელად და შესანახად მიცემას“⁴². რაც სრულ შესატყვისობაშია წესის შესრულების ეხლანდელ დანიშნულებასთან, მაგრამ ფიქრობთ, შესაძლებელია უფრო ადრეული საფეხურის გამოყოფაც. მი-ბარ-ე-ბ-ა-ში ბარ სიტყვის ძირია. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, ბარა მცირეწლოვანების, შვილების აღმნიშვნელია⁴³. ნიშანდობლივია, ამ მხრივ, ის ფაქტიც, რომ ბერე ქანურში შვილს ეწოდება, ხოლო მეგრულსა და ქართულში შემორჩენილია გვარებსა და სახელებში, რაც „საქართველოში ძველად ბერის, ვითარცა შვილის, ანუ ძის აღმნიშვნელი სიტყვის, არსებობას ამ ტიპებს“⁴⁴. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, უეჭველია ბარას და ბერეს ფონეტიკური სახესხვაობაა დათვის შვილის სახელად ქცეული სიტყვა ბელიც. როდესაც ახალი ნორჩი ტოტების გამოსატანად და ერთნაირი განახლების მიზნით ხეს ძველ ტოტებს შეაჭრიან, ამას დაბელვა ეწოდება. ეს სახელზმნა, რა თქმა უნდა იმავე ბელისაგან არის ნაწარმოები და ამ შემთხვევაში ეს სიტყვა ხის ახალ, ნორჩ ტოტებს გულისხმობს. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ბელსაც წინათ ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია და ოდესღაც იგი მართო დათვისა კი არა, არამედ საერთოდ ნაშობის, გამონაყოფის გამომხატველი ყოფილა. მკვლევრის აზრით, ბარა, ბერე და ბელისგან შემდგარი სიტყვათა ჯგუფიდან „თითოეული ცხოველისა, თუ ადამიანის შვილის სახელია“, „ბა და ბე მარცვლები“, სქესის განურჩევლად შვილის აღმნიშვნელ სიტყვებს აქვთ“⁴⁵. აგრეთვე „ბერ“ ჩანჩურად ნიშნავს შვილს, „ბერწი“ — უშვილოს.

⁴¹ ე. ბარდაველიძის პირადი არქივის მასალებიდან, ჩაწერილია 1947 წ.

⁴² სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 58, 386; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, გვ. 297, 298, 257.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937, § 7. ურასი, ურის, ვირისა, ევრანის, ბარას, ბერეს და ბელის პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია, გვ. 205—210.

⁴⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209; არნ. ჩიქობაია, ქანურ-მეგრული ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 19—20;

⁴⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

მაშასადამე, მიბარებას (აგრეთვე განათვლას, საცელოში ჩადგომის//ზღუბ-
ლის დაღაცვის წესებს) განვითარების გრძელი გზა უნდა გაველოთ.

ზემომოტანილი მასალების გააზრებით, მიბარება (ეს უდიდესი სო-
ციალური წონის მქონე წესი: მიბარებულთაგან დგებოდნენ კელოსნები, ხო-
ლო კელოსანთაგან — ქვარიონნი — ორგანიზატორული ფუნქციის მატარებე-
ლი პირები თემში) გენეტურად გვაროვნულ-თემური წესი ჩანს. თავდაპირვე-
ლად იგი თემის ყველა წევრისათვის (გარკვეული საფეხურიდან მხოლოდ მა-
ჰაყატათვის) აუცილებელი შესასრულებელი წესი უნდა ყოფილიყო ბავშვო-
ბის ასაკში. წესის შესრულების თავდაპირველი დანიშნულება და მიზანიც
ქვარ-ხატისადმი (გვაროვნული ღმერთებისადმი) ბავშვის მიშვილება უნდა ყო-
ფილიყო. გვაროვნული თემის წევრები თავიანთი საგვარო ღვთაების შვილე-
ბად (ანუ წულებად) განიხილებოდნენ.

გვაროვნული თემის დაშლის შემდგომ, განსახლების გვაროვნული პრინ-
ციპის რღვევის შედეგად, როდესაც თემის ტერიტორიაზე დაშვებულ იქნენ
უცხო, არამონათესავე გვარები, თუ პირები — ე. წ. „მოსულნი“, მი-
ბარება წარმოშობს თავის მზგავსს წესს — „საწულეს“. რომელსაც მო-
სულნი ასრულებდნენ, რითაც სათემო სალოცავის შვილები (წულები, შემ-
დგში ყმები, და თემის წევრნი ხდებოდნენ; მოსულთან დაპირისპირე-
ბით, დამხედლონი ფორმებიან როგორც ადგილას (თემის ტერიტორიის) უნ-
ჯნი. ანუ მკვიდრნი, ხოლო სათემო სალოცავისადმი — როგორც „უნჯი|
„მკვიდრი“, ანუ „საკუთარი“, ანუ „ნამდვილი“⁴⁶. შვილები (ანუ წულები;
შემდგომში „უნჯი“, მკვიდრი“, „საკუთარი“, „ყმები“) უნჯნი//მკვიდრნი აგრ-
ძელებენ მიბარების შესრულებას, მაგრამ თვით წესი აღარ არის იმ დანიშ-
ნულების, როგორც ადრეულ საფეხურზე; ამ დროს მიბარება უკვე ნიშნავს
ადამიანის მცავი, მფარავი სულისადმი ბავშვის საპატრონოდ, გახსაკუთრებუ-
ლი მფარველობის ქვეშ ჩაბარებასა და არა ქვარხატისადმი მიშვილებას. მიშ-
ვილება ხდება მხოლოდ მოსული მოსახლეობისა.

Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ

ОБРЯД ПОСВЯЩЕНИЯ РЕБЕНКА В ОБЩИННОЕ БОЖЕСТВО В ХЕВСУРЕТИ

Резюме

В статье обряд посвящения ребенка («мибареба», «мисамбарео») в общинное божество рассматривается как один из этапов пути становления общинника полноправным членом общества и его непосредственная связь с обрядами «ганатвла» (очистительный обряд) и «сахелоши чадгома», «згублис далахва» (обряды для возведения общинника в сан «хелосани», который являлся полноправным членом общины).

С идеологической точки зрения изучаемый обряд приводит нас к верованию в личного духа-покровителя человека, происхождение которого исследователи религии связывают с последующими ступеня-

⁴⁶ „საკუთარი“, „ნამდვილი“, „მკვიდრი“ არის „უნჯის“ ხალხური განმარტება.

მი после распада родовой общины. Генетически изучаемый обряд, а также следующие за ним обряды, берут свое начало в системе инициации и являются общинно-родовыми обрядами. На названной ступени обряду подвергались все дети общины (с определенного периода только дети мужского пола).

На следующем этапе общественного развития обряд посвящения ребенка и связанные с ним обряды исполняет только коренное население («унджи», «мквидри») общины, выдвинувшееся как в общественном, так и в экономическом отношении.

Так называемые «пришельцы» («мосули») не выполняют вышеуказанного обряда, (а также последующие). Поэтому посетителями организаторских функций в общине являлись коренные жители. Этот социальный фактор имел свое идеологическое обоснование: личные духи — покровители «пришельцев» не обитали в местных святилищах.

Общественно-экономическая дифференциация, происшедшая впоследствии и среди коренных жителей, еще более сужает круг посвященных («мибаребули») общинников.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ

პატრე ვაჰრიძე

ორი დოკუმენტი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური
ისტორიისათვის

(XVIII ს-ის 80-იანი წლები)

1784 წლის 23 აპრილს იმერეთის მეფე სოლომონ პირველი, რომელიც წმინდა გიორგის დღესასწაულზე ხონში წასასვლელად ემზადებოდა, შოთლანდელად გარდაიცვალა¹. მას პირდაპირი მემკვიდრე არ დარჩენია. სოლომონის ერთადერთი ძე ბატონიშვილი ალექსანდრე, მეოთხე წელია ცოცხალი აღარ იყო², ხოლო ალექსანდრეს ვაჟს — გიორგის, როგორც უკანონოდ შობილს, ტახტზე კანონიერი უფლება ვერ ექნებოდა³. ამიტომ სოლომონ I-ს მემკვიდრედ გამოცხადებული ჰყავდა თავისი ძმისშვილი დავით არჩილის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი.

მეფის უეცარმა სიკვდილმა დასავლეთ საქართველოს მსხვილი ფეოდალების გააქტიურება გამოიწვია. მიუხედავად იმისა, რომ სოლომონ I-ის მეფობის დროს (1752—1784 წწ.) იმერეთის პოლიტიკური მდგომარეობა შედარებით სტაბილური იყო, თავადური ოპოზიციის აღმოფხვრა მაინც ვერ მოხერხდა. ეს განსაკუთრებით ნათლად გამომჟღავნდა 1778 წელს სოლომონ I-ის წინააღმდეგ მიმართულ თავადთა შეთქმულებისა და აჯანყების დროს. ახლა იმერელი თავადების ცალკეულ დაჯგუფებებს ხელსაყრელი ვითარება შეექმნათ თავიანთი ზრახვების განსახორციელებლად. ტახტის ოფიციალური მემკვიდრე, 12 წლის დავით არჩილის ძე, კახეთში ცხოვრობდა დედასთან, რომელიც მეორედ იყო გათხოვილი ქიზიყის მოურავ ანდრონიკაშვილზე. ცხადია, მას ქვეყნის მართვა ჯერ არ შეეძლო. უნდა მოეძებნათ სხვა კანდიდატი. მაგრამ დავით არჩილის ძის ზურგს უკან ფეოდალთა გარკვეული ჯგუფი და, რაც მთავარია, ერეკლე მეორე იდგა. იმერეთის ფეოდალთა სხვა ჯგუფს სწორედ ეს აფიქრებდა. დავით არჩილის ძის გამეფებას, მათი აზრით, შედეგად მოჰყვებოდა ერეკლეს გავლენის გაძლიერება დასავლეთ საქართველოში, თავადური სისტემის შეზღუდვა და იქნებ იმერეთ-იმერეთის გაერთიანებაც კი. ამიტომ გადაწყვიტა ტახტზე აყევანათ სოლომონ I-ის ბიძაშვილი დავით გიორგის ძე. იგი 1778 წლის შეთქმულების დამარცხების შემდეგ ქართლში იყო გადახვეწილი და ერეკლე II-ის კარზე იმყოფებოდა⁴. გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე სოლომონ I თავის ბიძაშვილს შეურიგდა, იმერეთში ჩასვლის ნება დართო და მამულებიც დაუბრუნა⁵.

¹ ნ. დადიანი, ქართველთა ცხოვრება, ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბუჩაძემ, თბ., 1962, გვ. 181.

² შ. ბუჩაძემ, იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის (1784—1789წწ.). ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II, თბ., 1960, გვ. 81, 241.

³ აქტები, ტ. III, თბ. 1864, გვ. 108, 129, 133—134 167, 369.

⁴ ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმი, ისტორიულ დოკუმენტების ფონდი, საბუთი № 114, 227.

⁵ С. Бурнашев, картина Грузии, Тб., 1896, გვ. 22.

დავით გიორგის ძის მომხრეთა დასს მეთაურობდნენ სარდალ-მოლარეთ-უხუცესი პაპუნა წერეთელი და სარდალ-მოურავი და ბოქაულთუხუცესი ბერი წულუკიძე. ეს გავლენიანი და პატივმოყვარე ფეოდალები იმერეთის სამეფოში პირველკაცობისათვის იბრძოდნენ. მათ მხარს უჭერდა სამეგრელოს მთავარი კაცია დადიანი⁶. ბატონიშვილ დავით გიორგის ძის გასამეფებლად, გასაგები მიზეზების გამო, ენერგიულად იღწვოდნენ აგრეთვე ელიზბარ ქსნის ერისთავი (სოლომონ პირველის სიძე) და ბესარიონ გაბაშვილი (ბესიკი).

დავით გიორგის ძის მომხრეები ჩქარობდნენ. მათ კარგად ესმოდათ, რომ თავიანთი კანდიდატი ტახტზე უნდა აეყვანათ მანამდე, ვიდრე საქმეში თურქეთი და ერეკლე II ჩაერეოდნენ. ირკვევა, რომ თავდაპირველად დავით გიორგის ძის, დავით არჩილის ძისა და გიორგი ალექსანდრეს ძის მომხრე ძალები მკვეთრად არ დაპირისპირებიან ერთმანეთს. გამოიძებნა კომპრომისისაკენ მიმავალი გზები. ამაზე მეტყველებს დავით გიორგის ძის ფიცი, რომელიც მან 26 აპრილს, სოლომონ I-ის გარდაცვალებიდან მეოთხე დღეს, დადო იმერეთის ფეოდალების წინაშე. ფიცი, რომელიც ფაქტობრივად ახალი მეფისა და მისი მთავრობის სამოქმედო პროგრამა იყო, შედგენილია დავით გიორგის ძის, დავით არჩილის ძის და გიორგი ალექსანდრეს ძის სახელით. დავით გიორგის ძე ფეოდალებს აღუთქვამდა, რომ დავით არჩილის ძესა და გიორგი ალექსანდრეს ძეს „მამაშვილურის სიყვარულით“ აღზრდიდა და მამულებს ხელუხლებლად დაუტოვებდა. ამ დაპირებას უნდა დაეშოშმინებია მცირეწლოვან ბატონიშვილთა მომხრეები. დავით გიორგის ძე პირობას დებდა, რომ განუხრებლად და მტკიცედ გააგრძელებდა სოლომონ I-ის მიერ აღებულ კურსს, როგორც საშინაო, ასევე საგარეო პოლიტიკის დარგში⁷.

დავით გიორგის ძის გამეფების საკითხი შედარებით ადვილად გადაწყდა იმის გამო, რომ მისი მომხრეები კვეყანაში შექმნილი მდგომარეობის ფაქტობრივი ბატონ-პატრონები აღმოჩნდნენ. პოლიტიკური კრიზისი დაიწყო შედარებით გვიან, ივლის-სექტემბერში, როდესაც შინააშლილობამ იჩინა თავი. 1 მაისს იმერეთის დიდებულებმა წერილით აცნობეს პავლე პოტიომკინს სოლომონ I-ის გარდაცვალება და დავით გიორგის ძის გამეფება. „ჩვენის მეფის ანდერძის მსგავსად, — ნათქვამია წერილში, — აღვირჩიეთ და მემკვიდრე რ[ომე]ლიც უფროსი და მოსწრებული ბრძანდება, რომ ჩვენი შემოვლა და პატრონობა და მეფობა ამას შეუძლიან, ყოვლის ამ ქ[უე]ყნის ნებით და გამორჩევით მეფედ აღვიარებთ დავით მეფესა ყოვლისა საიმერეთოსასა, ძესა გიორგისასა, დავითიანსა და ერთობით ყოველი საიმერეთო ამას დაუმორჩილა ღ[ვთი]ს მინდობით და ჰ[ეშმარი]ტის ერთგულობით, რომელიც რომ კურთხეულის ჩვენის მეფის სოლომონის აღსრულების მერვე დღეს მეფედ და პატრონად დაემკვიდრა ყოველსა სახლსა და სამეფოსა თვისსა და ქ[უე]ყ[ა]ნასა...“

აწ ჩვენო მოწყალევ, ამისმა უგანათლესებულობამ უმჯურვალესად ჩერ იჩინა და განცხადებულად მტკიცითა ფიცითა აღიარა ყოველსა სამეფოსა ამას ერთგულება უდიდებულესისა ს[რულია]დ რუსეთისა იმპერატორობისა წ[ინაშ]ე და ყ[ოველ]თა შორის დაამტკიცა მინდობა და სამსახური და ყმობა საუკუნოდ...“⁸.

ამ წერილში რამდენიმე საყურადღებო დეტალია. ჩერ ერთი, იმერელი დი-

⁶ ნ. დადიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

⁷ ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმი. საბ. № 327.

⁸ ვ. მაჭარაძე, ბესიკი დიპლომატიურ სარბილზე, თბ., 1968, გვ. 247.

დებულები თავიანთ არჩევანს ამართლებენ იმით, რომ ბატონიშვილებს შორის სრულწლოვანი მხოლოდ დავით გიორგის ძე იყო; მეორე, მასში მითითებულია დავით გიორგის ძის მიერ რუსეთის ერთგულებაზე ფიცის დადების შესახებ და მესამე, „ფიცის წიგნი“ შედგენილია 26 აპრილს, ხოლო ახალი მეფე ტახტზე აუყვანიათ 30 აპრილს, სოლომონ პირველის გარდაცვალებიდან მერვე დღეს. ჩანს, ელოდნენ რა პოზიციას დაიჭერდნენ „ფიცის წიგნის“ მიმართ იმერეთის საქმეებით დაინტერესებული ძალები.

იმავე თარიღით გაგზავნილ ცალკე წერილში დავით მეფე პ. პოტიომკინს თხოვდა ნება დაერთო რუსეთში ვაესტუმრებია იმერეთის ელჩები, რომელთა გამგზავრება შეფერხდა სოლომონ I-ის გარდაცვალების გამო. „თუ ამაზედ არ გაირჩება თქვენი უაღმატებულისობა, რომ საჩქაროდ არ მოგვევიდეს თქვენი ამბავი, კეთილი საქმეები შეიცვლება და ქვეყნების ამრევნი მტერნი ჩვენში არ დასცხრებიან მტერობას და არეულობას ეცდებიან“⁹. ქვეყნის შიგნით მშვიდობიანობის შენარჩუნებისა და გარეშე მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში დავით მეფე სერიოზულ იმედებს რუსეთზე ამყარებდა.

სოლომონ I-ის გარდაცვალებისა და დავით გიორგის ძის გამეფების ამბავი ცნობილი გახდა, როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოში, ასევე თურქეთში. ერეკლე II დროებით შეურიგდა მომხდარ ფაქტს. 7 მაისს ერეკლე ს. დ. ბურნაშოვს წერდა: „სოლომონ პირველი გარდაიცვალა. იმერეთის მეფის მეგვიდრედ სოლომონის მიერ აყვანილი იყო ჩემი შვილიშვილი დავით არჩილის ძე, მაგრამ აურჩევიათ დავით გიორგის ძე, სოლომონის ბიძაშვილი. პროტესტი არ განვაცხადე, რადგან დავით არჩილის ძე მცირეწლოვანია და სამეფოს გაძლოა არ შეუძლია“¹⁰. 8 მაისს ამავე საკითხზე იგი პ. პოტიომკინს აცნობებდა „...პროტესტი არ განვაცხადე იმ მოსაზრებითაც, რომ ოსმალეთი არ ჩარეულიყო იმერეთის საქმეებში და ამას რუსეთის უკმაყოფილება არ გამოეწვია. შემდეგ კი, როცა დავით არჩილის ძე სრულწლოვანი გახდება ისე მოვიქცევი, როგორც რუსეთის მთავრობა გადასწყვეტს“¹¹. შემთხვევითი არ არის ისიც, რომ ზაგრატ ბატონიშვილი თავის „ახალ მოთხრობაში“ მიუთითებს იმერლებმა დავით გიორგის ძე დასვეს „არა მეფედ, არამედ ნაიბად. ვიდრე აღზრდამდე არჩილის ძისა დავითისა“¹².

თურქეთის მთავრობა ენერგიულად შეეცადა იმერეთის საქმეებში ჩარევას. მან სასწრაფო ზომები მიიღო ქაიხოსრო აბაშიძის გასამეფებლად. რუსეთის სტამბოლელი ელჩი ბულგაკოვი იტყობინებოდა: „სოლომონის გარდაცვალების უმალ პორტამ გასამეფებლად გაგზავნაო ერთი ქართველი თავადი, მაგრამ გზიდან უკან დაუბრუნებიათ. გაუგიათ, რომ ტახტის ორმა მოქიშპემ უკვე დაიჭირეს სოლომონის მემკვიდრეობა — იმერეთი. პორტა უეჭველად შეეცდებაო, — წერდა ბულგაკოვი, — ან მიიმხროს ერთი პრეტენდენტი (ალბათ დავით გიორგის ძე, რადგან მეორე ერეკლეს კანდიდატია, ამიტომ ის არც სანდოა და არც სასურველი) ან სხვა ვინმე წამოსწიოს სამეფოდ“¹³.

⁹ ვ. მაქარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245.

¹⁰ ის. ლორთქიფანიძე, მასალები საქართველოს ისტორიისათვის (მე-18 ს.), მსკი, 1942, ნაკ. 2. გვ. 44.

¹¹ იქვე.

¹² ზაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა..., გამოსცა თ. ლომოურაძე, თბ., 1941, გვ. 59.

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი მე-4, 1967, გვ. 174.

რუსეთის მთავრობა დადებითად შეხვდა დავით გიორგის ძის გამეფებას. მან გადაწყვიტა მხარი დაეჭირა ახალი მეფისათვის ქვეყნის შინაგანი სიმტკიცისა და ერთიანობის შენარჩუნებაში, რაც უპირველესი პირობა იყო იმერეთის საშინაო საქმეებში თურქთა ჩარევის აღსაკვეთად.

1784 წელს იმერეთში მიმდინარე პოლიტიკური ამბებისადმი თურქეთისა და რუსეთის დამოკიდებულების შეფასებისას ნ. ბერძენიშვილი წერს: „ოსმალეთის კანდიდატია იმერეთის ტახტზე თავადი (ქაიხოსრო) აბაშიძე. ეს თავადი ოსმალეთში ფაშად უქცევიათ, ჯარს აძლევენ, გზავნიან. ოსმალეთი ბეცია: იმის მაგივრად, რომ იმერეთი მოიხმარიოს, მტერს იჩენს იქ... რუსეთი კი ბრძნულად მოქმედებს. იცავს მის მიერვე განთავისუფლებულ ხალხს და სურს, რათა ეს ხალხი თავის საკუთარი მმართველობის ქვეშ დარჩეს. მეფე, რომელიც ეხლა იმერეთში აურჩევიათ (დავითი) კანონიერია ის სოლომონის უახლოესი მემკვიდრეა „რუსეთის კანდიდატი დავითი შეიქმნა“¹⁴.

დავით გიორგის ძის მხარდასაჭერად რუსეთის მთავრობის მიერ გადადგმული ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი იყო სტეფანე დანიელის ძე ბურნაშოვის გაგზავნა იმერეთში. ერეკლეს ინიციატივით მას თან წაჰყვა კათალიკოსი მაქსიმე. ისინი იმერეთში 9 ივნისს ჩასულან. 1784 წლის 21 ივნისს იმერეთის მეფემ და თავადებმა, ბურნაშოვისა და მაქსიმე კათალიკოსის თანდასწრებით, ერთმანეთს ფიცის წიგნები მისცეს¹⁵. დავით მეფე იმერეთის თავადებს ფიცს აძლევს: „ჩვენ ნებითა ღ[მრ]თისათა მეფე ყოვლისა იმერეთისა დავით დავითიანი, უწინარეს ამის ჟამისა, ოდეს აღმირჩიეთ და დამადგინეთ მემკვიდრედ მეფედ იმერეთისა, მას ჟამსა ფიცითა მტკიცითა აღმოქუამს სამეფოსა შინა ქალაქსა და ტახტსა ზ[ედ]ა ჩვენსა ქუთათისს, რ[ომე]ლიცა წერილითა და ბეჭდითა ჩვენი პირობა დამტკიცებულ არს და თვით წერილი ფიცი და პირობა იგი, წმიდასა გაენათისა ეკლესიასა შინა არს, და ხახულის ღ[მრ]თისშობელისა ხატისა წინაშე დაგვიცს, რათამცა სიმტკიცე იგი და პირობითი აღთქმული ჩვენგან, ვიდრე საუკუნოდ არ შეიცუალოს, არცა ვინ მას ზ[ედ]ა გარდახდობა იკადროს...“¹⁶.

ამ საბუთში დასახელებულ „ფიცისა და პირობის წიგნზე“, რომელიც გელათის მონასტერში ყოფილა შენახული, აზრთა სხვადასხვაობაა. იას. ლორთქიფანიძე მას დაკარგულად თვლის¹⁷. შ. ბურჯანაძემ, სავსებით სამართლიანად, მიიჩნია იგი დავით გიორგის ძის მიერ 26 აპრილს მიღებულ ფიცის ტექსტად¹⁸. ვ. მაჭარაძე 21 ივნისს შედგენილ დოკუმენტის საფუძველზე ასეთ დასკვნას აკეთებს: „...1) ფიცი ადრე იყო დადებული, ახლა იგი მხოლოდ უცვლელად განაახლეს მაქსიმესა და ბურნაშოვის თანდასწრებით; 2) ფიცის წიგნში არსად არაა ნახსენები დავით არჩილის ძე, რასაც ბურნაშოვის მოხსენების საფუძველზე იმეორებენ დუბროვინი და ბურჯანიძე; 3) მეფის ფიცის წიგნში არსადაა ლაპარაკი რუსეთის ორიენტაციის ძიებაზე პირობის დადების შესახებ, როგორც ეს შ. ბურჯანაძეს ეგონა“¹⁹. ვ. მაჭარაძე ასე კატეგორიულად მსჯელობს იმიტომ, რომ არ იცნობს 26 აპრილს მიღებული ფიცის ტექსტს. იგი ფიქრობს, რომ და-

¹⁴ ნ. ბ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173.

¹⁵ იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101—102.

¹⁶ ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

¹⁷ იას. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

¹⁸ შ. ბურჯანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

¹⁹ ვ. მაჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

ვით გიორგის ძის მიერ ტახტზე ასვლისას დადებული ფიცი 21 ივნისს უცვლელად გაიმეორეს, რაც სწორი არ არის. 26 აპრილს და 21 ივნისს შედგენილი იქნა ორი სხვადასხვა დოკუმენტი. 21 ივნისს დავით მეფემ ფიცი დადო, რომ მტკიცედ დაიცავდა ტახტზე ასვლისას 26—30 აპრილს მიღებულ ფიცს. ახალი ფიცის (21 ივნისის) ტექსტში პირდაპირაა მითითებული („კ[ვალა]დ განგიაზლებთ თანამოწამეობითა უწმინდესისა მამამთავრისა ჩვენისა კ[ათალიკო]ზისა მაქსიმესითა და თავდებობითა ყ[ოვლად] უდიდებულესისა კელმწიფისა ჩვენისა მიერ და ჩვენ[ედ] დადგინებულისა უფლის პოლკოვნიკის სტეფან დანილიჩის ბურნაშოვისათანა, რათა აქენდეს მას ჩვენ მიერ გელათს დადებულს წიგნს სიმტკიცე...“²⁰. ყოველივე ამის გამო საჭიროდ მიგვაჩნია გამოვაქვეყნოთ 26 აპრილს შედგენილი „ფიცისა და პირობის წიგნი“, რომელიც იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის საყურადღებო პირველწყაროა.

მეორე დოკუმენტია მაქსიმე კათალიკოსის მიერ დავით მეფისათვის პეტერ-ბურგიდან გამოგზავნილი წერილი.

სოლომონ I, გარდაცვალების წინააღმდეგ, პ. პოტიომკინს წერდა, რომ მფარველობის სათხოვნელად რუსეთში ვაგზავნი სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს და მდივანბეგ დავით კვინიხიძეს²¹. დავით მეფემ ამ ელჩობას სათავეში ჩაუყენა მაქსიმე აბაშიძე, რომელიც იმერეთში დაბრუნებისთანავე აღდგენილი იქნა კათალიკოსის თანამდებობაზე, და რუსეთში გაისტუმრა. 21 დეკემბერს იმერეთის ელჩობა პეტერბურგში ჩავიდა, 1785 წლის 12 იანვარს კათალიკოსმა მაქსიმემ წერილი გამოუგზავნა დავით მეფეს რუსეთის სამეფო კარზე მათი მღვდლის შესახებ.

26 აპრილს შედგენილი „ფიცისა და პირობის წიგნი“ და მაქსიმე კათალიკოსის წერილი დავით მეფისადმი დაცულია ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში (საბ. № 327, 936).

ქვემოთ ვბეჭდავთ დასახელებულ დოკუმენტებს:

1. დავით მეფის „ფიცისა და პირობის წიგნი“

1784 წლის 26 აპრილი. დედანი. თეთრი ფერის ქაღალდი, მუქი ქაღალდით; 32×28 სმ; ფურ. 2; მხედრული. განკვეთილობის ნიშნად ნახშირია წერტილი და ორი წერტილი. დათარიღებულია. ქუთაისის მუზეუმი, საბ. № 827.

V ა: ქ. ჩვენის კელმწიფის კურთხეულის მეფის სოლომონის ბრძანებულის ანდერძის მსგავსად ჩვენ მათნი შვილნი დავით და დავით და გიორგი განცხადებულად ყოველთავე ქვეყანისა ჩვენისა სამლუდლოთა და საეროთა მთავართა და მხე/დრობათა დიდთა და მცირეთა მდიდართა და გლახაკთა და უღონოთა ესრეთ აღგ/ითქვამთ და მტკიცედ უიჴველის ბრძანებით გეტყვიო/

ღ(ვთ)ის ნებით და მოწყალებით დავით და გიორგი ჭეშმარიტის მამაშვილურის/ სიყვარულით ჩვენთან განუშორებლად უზაკველად და შეერთებულად იყვნენ და მათ/თს მამულს ეპატრონებოდენ და იმსახურებდენ. და ჩვენთან კეთილის რიგით იზრდებო/დენ. და მე ამათჴედ სიყვარულასა შემატებისა და მამა-

²⁰ ე. მაქარაძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

²¹ იქვე, გვ. 242.—243.

შვილობის მეტი სხვა საწუ/ხარი არავისგან მიეცემოდეს და ერთობით დამტკიცებულნი ვიყვნეთ სანამდის ცო/ცხალნი და სულდგმულნი ვიყვნეთ/

ბ. ქ. მეორედ ყოველთავე ჩვენთა სამკვდროთა სამღუდელთა და საერთოა ესრეთ / ირწმუნეთ რომ. რაგვართაც. ჩვენში ხელმწიფე მეფე სოლომონ ტყვის გაუყიდველობი/სათვის თავდადებული და გარჯილი ბძანდებოდა. ეგრეთვე ჩვენც ჩვენი თავი და სის/ხლი ქრისტიანეთათვის არ დავზოგოთ და ჩვენს დროშიდ ტყვის განყიდვა არას მი/ზეზით აღარ შემოვიდეს და თუ ვისმე გამოაჩნდეს ამგვარი საქმე. უსჯულოებისა / ამათისათვის შეუწყნარებელად სიკვდილით და ტანჯვით ვდევნიდეთ/

გ. ქ. ბატონი ჩვენი დედუფალი გულქან და ჩვენი დანი ბატონის შვილები დარე/ჯან და მარიამ. დედისა და დების მსგავსად და დებად უნდა შეევერთოთ და ბრძანდებოდნენ მათის პატიოსნებით და ჩვენ უვლიდეთ შვილსა და ძმასავით, და რაც რამ ბატონის მეფისაგან მიცემული სათავესთაო მამულები მიცემული აქვსთ. ჩვენც ისე დავვიმ/ტყიცებია და განცხადებულად უწყოდეთ ყოველთა რაოდენ შემღება გვექნება ამათს სია/მოვნებასა და სამსახურს ვეცდებით ვიდრემდის სიცოცხლე გვექნება/

დ. ქ. ჩვენი ბატონის მეფის ბრძანების მსგავსად. ერთგულთა ზედა ერთგულად / და მწყალობელად ვიყვნეთ და შემცოდეთა ზედა რიგიანისა და სამართლიანის გზით შერისხვით და განპატიუებით/

ე. ქ. ამ ჩვენი ქვეყნის აოხრებისა დატყვევებისა და მეფის ორგულობისათვის სამართლად / განდევნილნი. რაჭის ერისთავის შვილნი და აბაშიძენი რომელნიც ორგულნი იყვნენ. ჩვენი / ქვეყნისა და ჩვენი მეფისა. ისინი მეორედ ამ ქვეყანაში ჩვენი მიზეზით და ჩვენი ყმების / მიზეზით აღარ შემოვიდნენ და მეორედ საცთური და არეულობა და გაურჯულოება / აღარ იქნას ჩვენს ქვეყანაშიდ მყოფის კაცისაგან და არც ჩვენგან/

ვ. ქ. წმიდათა ჩვენთა ეკლესიათათვის და სამღუდელთა ზედა სიყუარულით მოწ/ყალებით შეწევით და რიგიანის საქმით ვეგნეთ და უსამართლოდ მათ ზედა/მოძალე კელი არ შეეზოს და რაც შეწირულობის წიგნებით მამულები. ჰქონდესთ ყოველივე დანებდეს და მიეცეს და არა მოაკლდეს. ჩვენს მეფობაში და ჩვენს ცხოვრებაში:

ზ. ქ. რაც ჩვენი ბატონის კურთხეულის მეფის სოლომონისაგან. მისის ოფლით და სისხლით ნაშოენი და შემატებული ქვეყნები არის. ესენი არაო/დეს ჩვენგან სხუათ აღარ მიეცეს სხვათა სამთავროდ აღარ გაიცეს / და თუ მიეცეს ვისმე ჩვენივე ქვეყნის ერთგულს მიეცეს და ბაგრატიანების / ოჯახის ერთგულთა. ამათ გარდა სხეებ მათი გაცემა არ იქნეს.

ჰ. ქ. უკანასკნელი ანდერძი და ნება რომელიც რომ ჩვენმა ბატონმა მეფე სოლო/მონ განიზრახა და ქვეყნის სამჯობინარად მისი თავი ოჯახი და ქვეყანა/შეავედრა ყ(ოვლა)დ მოწყალის რუსეთის კელმწიფეს. ყოვლის მისის სამღუდუ/ელოთა და საერთო ბეჭდებით. საერთგულო წიგნი მისწერა ჩვენცა და ჩვენი/ მორჩილნიც ერთობით ამ კეთილის ფიქრისა და საქმის ბეჯითობას უწოდა ვე/

ვ ცადნეთ, რომ მათი საფარველი არ ავიკადოთ და მათის ღიდებუ/ლების წინა აღმდევად და მტყუარად არ გამოვსჩნდეთ. და ესრეთ / ყოველთავე ჩვენ და თქვენ ერთგულთა ჩვენთა. რაოდენიც დამტკიცე/ბით აღგვიწერია და ცხადად საბეფოსა სახლსა შინა ჩვენსა / თქვენთვის პირობა მოვვიცემია და თქვენც დაგვირიგებინათ: ისე უნდა / ვემსახუროთ ჩვენი ბატონის ბრძანებას და მისგან.

ამაგ ნაქნარს. ქვეყა/ნას, ყოვლის კეთილის გზით. ერთობით და ერთ სულობით უვლიდეთ/ და განაგებდეთ. რომ ამიერითგანვე სცნან ყოველთა ერთგულთა და მტე/რთაცა ქვეყანისა ჩვენისათა, უკეთუ ამიერითგან. ჩვენგან ამაზედ პირობას/ გარდაცლობა ნახოთ ან დიდმა ანუ მცირემან. და ჩვენის შეძლებისაებრ ამ/აზედ გამტყუროთ და ესრეთ არ აღვასრულოთ. ვიყვნეთ შეჩვენებულ/... შეიღთა სოფ-ლიოთა კრებათაგან და ჩვენთა ყ(ოვლა)დ სამლუდელთა ეპი/სკოპოსთა და მა-ნათ მთავართა და მლუდელთა მიერ. და საშინელისა მას ქ(რისტ)ს მეორედ მო/ს-ვლასა გარდაგვცდეს ამას შინა ბრალი და უზრუნველობა. და ესრეთ მა/დლითა კაცთ მოყუარებითა სახიერისა და მოწყალისა ღ(ეთ)ისაგანმცა შე/მძლებელ და აღმასრულებელ ვიქმნეთ ყოველისავე სიტყვისა და საქმისა ამისა/ვე საუკუნოდ ამინ. აღიწერა თვესა აპრილსა კვ(ქრისტ)ეს აქათ ჩ ჰ ჰ

ოთხკუთხა ბეჭედი — მხედრული წარწერით — ბატონის/შვილი დავითი.

2. კათალიკოს მაქსიმე აბაშიძის წერილი დავით მეფისადმი.

1785 წლის 12 იანვარი.

დედანი; თეთრი ფერის ქაღალდი, მუქი ლაქებით; 81×82 სმ; ფურ. 2; მხედრული. გან-კეთილობის ნიშნად ნახმარია წერტილი, ორი წერტილი და სამი წერტილი. დათარიღებულია. ქუთაისის მუზეუმი, საბ. № 980.

ყ(ოვლა)დ უგანათლებულესო და უმაღლესო/
სრულიად იმერთა მეფეო/
დავით/

ჩუშნო მრავალ მწყალო/ბელო
კელმწიფეჲ.

О დიდ ფრიადესითა კრძალულებითა უღირსი შონა უფლისა კათალიკოსი მაქსიმე ი(ვთი)თ/ მამაკაცისა იესო ევმანუილისა მიერსა ლოცვა კურთხევასა მრავლად, გიძღვნი და ვევედრები/ უფალსა მიზეხსა ყოვლისა კეთილობისასა და მამასა მოწყლებისასა რათა მშუდობასა, და კეთილ/მსახურებასა შინა წარმართ-ნეს ყოველნი ჟამნი ცხოვრებისა თქუენისანი. და კ(უალა)დ ჩამნ/ცა მონანი თქუშნის უმაღლესობისა სახლთ უხუცესი წერეთელი ზურაბ. მდივან ბეგი/ და-ვით მდაბლად თაყვანის ცემით კალათს კოცნას მოგახსენებ. და თქუშნს მშვიდო-ბით სუფ/ევას ღ(მერ)თისა ვთხოვთ: ვიცით რომ ჩუშნს ამავეს მოიხსენებთ. ღ(ვ)თის მოწყალებით. და თქუშნის ბედნიერობით ყოველისავე საქმისა ჩუშნი-სა კეთილ წარმართებისა ნიშნებსა ეხელა/ვთ. რომელიც რომ თქუშნის მეფობის და. თქუშნის ქუშყნისათვის სამჯობინარი. არის. და/ ღ(მერ)თმან სრულ ყოს თვისითა მოწყალებითა: აწ საქმისა ჩვენისა ვითარებასა ფ(რია)დ მოკლითა/ და არა განვრცვლებითა სიტყვითა მოგახსენებთ. ოცდა ერთს დეკემბერს დღესა შა-ბათსა/ სამი ოთხი საათი ღამისა იქნებოდა გასრული იმდროს სამეუფოსა ქალაქ-სა პეტრე ბრუხს მო/ვიწიენით და ერთს დიდებულს საკელმწიფო სასახლეში, რომელიც რომ ჩვენთვის განემზა/დათ იქ მიგვძღვენ. და დაგვაყენეს. მეორე დღეს დილას ადრე უგანათლებულესს./ კნიაზს პოტემკინს კალასკა ებოძა. და მუადლის შემდგომად ნახუა ებრძანებინა. მერმე იმ დღეს კელმწიფის შვილის შვილი მონათლეს იმ საქმისაგან მოუტელად ბძანებელ იყო/ და ცოტათ შეუძ-ლოთაც გამხდარიყო. და იმის მიზეზით ველარ ენახეთ. დღეს ორ/

შაბათს კიდევ კატი ებოძა და ვეახელით, ღია მხიარული გონებით და თავაზიანის ქცევით მოგვ/ეგება და ფ(რია)დის სიყვარულით მოგვეკითხა და ჩვენც რომელიც ჯეროვანი იყო იმ გვარად/ მაღლობა მოვახსენეთ წიგნები მივართვით. და ჩუქნი საქმის ვითარება ყოველივე გამოუცხა/დეთ. მეოთხე დღეს სამშაბათს შობის წინ დღეს პირველ ეეზირის მეორე შემდგომს ეეზი/რს ვიახელით რომელმანცა დიდის პატივით და სიყვარულით მიგვიღო. და ყოვლითურთ/ გულ სავსე გვენა მათის იმპერატორობის დიდებულებისაგან თქუწნზედ წყალობის მ/ო-ფ/ენისათვის. და კ(უალა)დ მის დღისა მწუხრსა ერთი ვინმე კეთილშობილი. და დიდად პატივცემუ/ლი კაცი მობძანდა. და კელმწიფის წყალობა. რეა ათასი რუბლი მოიტანა ქართულად ათასი/ თუმანი და იმერულად ოცი ქესა. მისისი იმპერატორობის დიდებულებას ებოძებინა./ შობის მეორე დღეს ხუთშაბათს კიდევ პესამე ეეზირს ვიახელით ისიც ღია კეთილის გონებით/ და სიყვარულით შეგვეყვრა. ოც და ცხრას დეკემბერს დღესა კვირიაკესა დიდებულს კელმწიფეს ვიახელით. დიდის პატივით და კარგის ცერამონიით მავგიყანეს. და სადაც ელჩების/ სანახაი სასახლე არის იქ ბძანდებოდა დიად მხიარულებით. და წყალობით მიგვიღო წი/გნები მივართვით. და რომელიც თქუწნის უმაღლესობისა. ანუ თქუწნის ქუშყნისა/ მიერი ვედრება იყო ყოველივე მოვახსენეთ. ჩუქნ ქართულად მოვახსენებდით და რუ/

სულათ დაწერილს ტოლმაჲ წაკითხვით მოახსენებდა. და მათის იმპერატორობის დიდებულება/ ყოველსავე მხიარულებით ისმენდა. შემდგომისა სხვას სახლში კელმწიფის შეილთან მიგუ/ქმდვენ და მასცა იგივე სიტყვა მოვახსენეთ. მერმე კელმწიფის შეილის შეილთან შეგვიყვანეს/ კიდევ სხვა სასახლეში. და როგორც რიგი იყო მასაც ისე სიტყვა მოვახსენეთ და რომელიც/ იმ ჟამად დადებულს კელმწიფეს ანუ შეილსა და შეილის შეილს მისსა ჩუქნ მიერ სი/ტყვა მოხსენდა იმავე კვირეში ლათინურსა და რუსულს ენაზედ სტამბად გამოიღეს: ეს სა/ქმეები რომ დასრულდა წამოვედით დიდად მხიარულნი. და მმადლობელნი ღ(ვ)თისანი ესე ვით/ არისა პატივით მაღებისა. და წყალობისათვის და უმეტეს ამისათვის რომ ეს პატივი და წყალობა/ ყველა თქვენი პატივის ცემა არის და თქუწნც უნდა შერაცხოთ. მის მეორე დღეს ორშა/ბათს კელმწიფის ბრძანებით წარმოვლენილი ერთი დიდებული კაცი ლურჯ კავალერიანი/ იარანალი პორუ-სიკი ჩვენს სადგომს მობძანდა და თვით კელმწიფის სტოლი მოატანინა თავი-სის მოსამსახურეებით და დიდად გვიმასპინძლდა კელმწიფის მაგიერათ. და წასვლის დროს იმ/ დიდებულს კაცს მდაბლის თაყვანის ცემით მრავალი მაღლობა მოვახსენეთ. სხვა ჩვე/ნგან არა იკადრებდა რა და არც წესი იყო. და სხვათა სტოლის მოსამსახურეთ ხუთასი რუბ/ლი ვაჩუქეთ. მას მერმე ახალ წელიწადს. ნათლის ღებას კელმწიფის კარის საყდარში/

მივედით და კელმწიფეც ენახეთ. და ნება გვაქ მოცემული როდესაც გვინდა ყოველთ/ თვის ვიახლებით სხვა ამას გარდა ჯერ ბრძანება არ გამოსრულა და ღ(ვ)თის წყალობი/ს მსასოებელნი ვართ რომ ამ ცოტას ზანში ბძანება გამოვი-დეს და ჩვენი საქმე ყო/ველივე კეთილად წარმართებითა სრულ იქმნეს./ სხვა ულუფა თვეში ორასი თუმანი გვაქუს./

იანვარს. იბ./

წელსა ჩ დ პ ე/

П. ВАЧРИДЗЕ

ДВА ДОКУМЕНТА ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
ИМЕРЕТИНСКОГО ЦАРСТВА
(80-ые годы XVIII в.)

Резюме

В апреле 1784 г., при воцарении в Имеретии Давида Георгиевича, был составлен текст присяги, являющийся программой действия нового правительства. В нем выражена твердая решимость неуклонного продолжения внутренней и внешней политики Соломона I (1752—1784 гг.).

Давид Георгиевич, надеясь на поддержку России, отправил в Петербург посольство во главе с Имеретинским каталикосом Максимом Абашидзе. В январе 1785 года царь получил от каталикоса письмо о ходе переговоров.

Текст присяги и письмо каталикоса, которые публикуются нами,— весьма интересные документы из политической истории имеретинского царства 80-х годов XVIII в.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე.
ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრა-
ფიის ინსტიტუტის საბჭოთა კავშირის ხალხებთან საქართველოს
ურთიერთობის ისტორიის განყოფილებამ

გულჩინა აკოფაშვილი

ყმა, მსახური, ტაძრული

(ისტორიულ-ტერმინოლოგიური ძიებანი)

„ყმის“ შინაარსობლივ მნიშვნელობასა და განვითარებაზე არაერთმა ისტორიკოსმა გაამახვილა ყურადღება¹. საგანგებო შესწავლა კი არავის გაუხდია მიზნად. გამოთქმულ შეხედულებებს საკითხის განხილვისას გზადაგზა შევეხებით.

ფეოდალური ხანის ქართულ საისტორიო წყაროებში სიტყვას „ყმა“ (უპველესი ფორმით „ყრმა“) რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს. თავდაპირველი მნიშვნელობაა — ბავშვი, ჭაბუკი, ახალგაზრდა, ე. ი. ადამიანის გარკვეული ასაკობრივი მდგომარეობა. ეს მნიშვნელობა მას ბოლომდე შერჩა. ამასთანავე დროთა ვითარებაში „ყმა“ გარკვეულ სოციალურ შინაარსსაც იძენს — დაქვემდებარებული პირის, მოსამსახურის, მსახურის, ფეოდალური ხანის „მონის“ შესატყვის ტერმინად იქცევა (ეს ტერმინოლოგიური განვითარება სრულიად ბუნებრივი ჩანს — კარზედ მოსამსახურეებად მოზარდებს, ახალგაზრდებს იყენებდნენ, ჩვეულებრივ. ის ანალოგიურია შემდეგდროინდელი „ბიჭის“, „გოგოს“ ხმარებისა მოსამსახურის მნიშვნელობით დამოუკიდებლად ამ „ბიჭის“ თუ „გოგოს“ ასაკისა).

მოსამსახურის, ფეოდალური ხანის „მონის“ მნიშვნელობით გვხვდება „ყმა“ „ბიბლიასა“ თუ „შუშნიკის მარტივობაში“, აგრეთვე „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“. ეს ნათლად არის ნაჩვენები ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში².

ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომ განვითარებასთან ერთად, კერძოდ, ვასალურ ურთიერთობათა ფართო მასშტაბით გავრცელების შემდეგ, „ყმის“ მცნება ფართოვდება, ვასალის მნიშვნელობას იტევს და თანდათან ფეოდალზეც ვრცელდება, რამდენადაც ფეოდალიც ამა თუ იმ შემდგომის, მსხვილი ფე-

¹ ი. ჯ ა ე ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, წ. I, 1928, გვ. 66—69; კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, აღრანდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 128—129; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, II, გვ. 429—434; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 80; Н. Я. М а р р, Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барсовой коже», Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XII, СПб., 1910, გვ. IX—XII; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, 1970, გვ. 80—85; ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება IV—VIII სს., 1979, გვ. 211—215. გ. ჯ ა მ ბ ე რ ი ა, ბატონყმობის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 4, გვ. 175, და სხვ.

² И. Д ж а в а х о в, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, გვ. 73; კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128—129; ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი, ქართული ენის ლექსიკონი, 1973, გვ. 468, და სხვ.

ოდლის თუ მეფის მიმართ დაქვემდებარებულ მდგომარეობაში ექცევა, ვასალი ხდება. „ყმის“ მცნების კიდეც ერთი გაფართოვება XIII ს-ის დასასრულთან ჩანს. ამ დროიდან ის უკვე გლეხსაც, პირად თავისუფლებად აყრილ მიწის მწარმოებელსაც მოიცავს.

ამდენად, „ყმა“ თავისი შინაარსობლივი განვითარებით შესანიშნავად ასახავს ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ძირითად ეტაპებს.

ერთ-ერთი პირველი ჩვენამდე მოღწეული ძეგლთაგანი, სადაც „ყმას“ აშკარად გამოხატული ვასალის მნიშვნელობა აქვს, „მატიანე ქართლისაჲა“. მოვიტანთ ერთ მაგალითს: ნინია ლიპარტის ძე ბაღვაში ანისს გარდაიხვეწა „ბერძენთა თანა“ და იქვე გარდაიცვალა „ბერძენთა ყმობასა შინა“³.

ბაღვაშის „ბერძენთა ყმობა“, ცხადია მისი საბერძნეთის „ბიზანტიის“ ქვეშევრდომად, ვასალად ყოფნას აღნიშნავს.

XI საუკუნისავე ძეგლში, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონში ნათქვამია: „უკეთუ გამოჩნდეს თჳსად ჩემდა სახელდებულთაგან ვინმე, ანუ მსახურთა და ყრმათა ჩემთაგანი...“ ძეგლის გამომცემელი აკად. ა. შანიძე ამ კონტექსტში „ყმას“, სრულიად სამართლიანად, „ვასალად“ თარგმნის.⁴ ასევეა თარგმნილი ამ ძეგლის „ყმა“ სხვა შემთხვევაშიც⁵ (გარდა, რა თქმა უნდა, იმ შემთხვევებისა. როდესაც „ყმა“ ბავშვის მნიშვნელობით არის ნახმარი).

საინტერესო ჩვენებას იძლევა სამართლის ძეგლი, რომელიც, როგორც ჩანს XI საუკუნეზე გვიანდელი არ უნდა იყოს (და, იქნებ. უფრო ადრინდელიცაა)⁶. ესაა ბაგრატ კურაპალატის სამართალი. აქ 148 და 149 მუხლებში იხსენიება „ყმა“ სრულიად ნათლად ვასალის მნიშვნელობით. § 148-ში ნათქვამია: „თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმა გაძარცვოს, 12 გლეხი დაუფრგოს“. მაშასადამე, პატრონს ყმის უსამართლოდ გაძარცვის შემთხვევაში სასჯელად ედება 12 გლეხის ყმისათვის მიცემა. როგორც ვხედავთ, სამართალი ყმის მფლობელობაში გლეხების გადასვლას კანონიერად სცნობს. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ „ყმა“ გლეხთა მფლობელია.

კიდეც უფრო საინტერესოა § 149: „თუ უსამართლოდ პატრონსა ყმა წაუვიდეს, 12 გლეხი შეეკაზმოს“. ახლა უკვე საუბარია ყმის დანაშაულზე პატრონის მიმართ. ყმას პატრონისაგან წასვლა შეუძლია, მაგრამ „სამართლიანად“. „უსამართლოდ“ (ე. ი. პატრონის მიერ ვასალური შეთანხმების დარღვევის გარეშე) თუ წავიდა ყმა, მან უნდა 12 გლეხი მისცეს პატრონს სასჯელის სახით.

ამ ორი მუხლიდან შემდეგი დასკვნა ბუნებრივად გამომდინარეობს: 1. ყმას წასვლის უფლება აქვს, 2. ის გლეხების მეპატრონეა. ასე რომ, ცხადია, „ყმის“ ამ ძეგლისეული შინაარსიდან გლეხის მცნება (რომელსაც არც წასვლის თავისუფლება აქვს და არც გლეხების ყოლის იურიდიული უფლება) გამორიცხულია.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 305.

⁴ ა. შანიძე, ქართული მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 100 და 308.

⁵ იქვე, გვ. 309, 287, 314.

⁶ ამ ძეგლის თარიღის შესახებ ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. არის აზრი, რომ ის IX საუკუნეს ეკუთვნის (გ. ჭამბურია, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. II, 1977, გვ. 244).

„ყმას“ ვასალის მნიშვნელობით ვხვდებით „ისტორიანსა და „აზმანში“. „ვეფხისტყაოსანში“. ცოცხალია ამ მნიშვნელობით ეს ტერმინი უფრო გვიანაც.

„ყმა“ ვასალის მნიშვნელობით ნახმარი აქვს ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატიანესაც. ის წერს: თამარის ეპოქაში „აზნაურის ყმანი მათთა პატრონთა სწორად იმოსებოდესო“, ⁷ ე. ი. პატრონები და მათი ვასალები ერთნაირად კარგად იყვნენ ჩაცმულნიო. არ იქნებოდა სწორი მიგვეწერა მემატიანისათვის თითქოს ის ამბობდეს, რომ ერთნაირად იყვნენ შემოსილნი ფეოდალები და გლეხები. რაც არ უნდა გაეზვიადებინა ქვეყანაში დატრიალებული კეთილდღეობა, ასეთ ცხად შეუსაბამობას მაინც ეერ მიმართავდა. იმდროინდელი საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლები (ფეოდალები, ვაჭრები, ხელოსნები, მიწის მუშები) იმდენად განსხვავებულ ტანისამოსს ატარებდნენ. შემოსილობა იმდენად სოციალური ხასიათისა იყო, რომ ასეთის თქმა წარმოუდგენელი ჩანს. გლეხს ფეოდალის დარად ჩაცმის უფლებაც არ ჰქონდა, ისე როგორც ვაჭარს ფეოდალივით და ა. შ. მაგრამ რომ დიდებული და წვრილი აზნაური თუ მსახურ-მეომარი, თუ კი შეძლება გააჩნდათ ამ უკანასკნელთ, ერთნაირად ყოფილიყვნენ შემოსილნი, ეს კი დასაშვებია იყო, თუმცა მატერიალურად ძნელი და მემატიანეც ამას გახაზავს ქვეყანაში დოვლათიანობის ზრდის აღსანიშნავად. ასე რომ, ისტორიკოსის ამ სიტყვებში ნახსენები ყმა, ვფიქრობთ, არ შეიძლება გლეხად იქნეს გაგებული.⁸

ამავე დროს XI—XII საუკუნეებში აღსანიშნავია კიდევ ერთი სიახლე „ყმის“ შინაარსობრივი განვითარების ხაზით—„ყმა“ ამ დროისათვის რაინდის მნიშვნელობასაც ღებულობს. ეს მეტად საინტერესო მოვლენაა ქართული რაინდობის ისტორიის თვალსაზრისით, მაგრამ აქ აღარ გავაგრძელებთ ამაზე სიტყვას და აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ რაინდის შინაარსით ხმარების მაგალითები მოყვანილი აქვს ნ. მარს ნაშრომში «Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барсовой коже»».

არც ერთ ზემოთგანხილულ ძეგლში „ყმა“ არ არის ნახმარი გლეხის მიმართ. ამავე დროს „ყმის“ მცნება ნათლად გულისხმობს ფეოდალს, ეწოდება ხოლმე ის ხშირად მსახურს და საერთოდ სენიორ-ვასალის ურთიერთობაში ჩაბმულ უმცროს კონტრაგენტს⁹.

განსაკუთრებით საინტერესოა ძეგლის „ბექა-ალბულას სამართლის“ ჩვენებანი. „ყმა“ ამ ძეგლის ათიოდე მუხლში იხსენიება. ზოგიერთი ამ მუხლთაგანის მონაცემი (ისევე როგორც ეს გამოჩნდა „ბაგრატის სამართალშიც“) პირდაპირ გამორიცხავს შესაძლებლობას „ყმაში“ გლეხიც ვიგულისხმოც. „ყმა“ აქ პირ-

⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

⁸ გლეხად ესმის ის ამ ტექსტში გ. ჯამბურაის (დასახ. ნაშრომი, გვ. 175).

⁹ Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XII, Тб., 1910, გვ. IX—XXX.

¹⁰ მ. ბერძნიშვილი ნაშრომში „საქართველო XI—XII საუკუნეებში“ აღნიშნავს სამართლიანად, რომ ყმად იწოდებოდა აზნაური და მსახური. ხოლო ყმასა და გლეხს შორის დიდხანს არსებობდა განსხვავება. ავტორის მოტანილი აქვს XIII ს-ის საბუთი, რომელიც ნათლად მეტყველებს ამ განსხვავებაზე. საბოლოო ანგარიშით კი ასევე სამართლიანად წერს მ. ბერძნიშვილი, ყმა „გლეხთა რიგებში ერთიანდება“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 83). არსებობს სხვა შეხედულებაც. გ. ჯამბურაის აზრით, „ყმის“ მცნება ფეოდალური ხანის მთელ სივრცეზე გლეხსაც მოიცავს. (გ. ჯამბურაი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176).

აღად თავისუფალი კაცია გლეხისაგან განსხვავებით. გავარჩიოთ ამგვარი ხასიათის მუხლები: § 31-ში „ყმა“ ვასალის მნიშვნელობით არის ნახმარი. აქ „აზნაურის“ წესით“ ყმობაზეა საუბარი: „თუ (კაცი) დიდებულისა შექმნილი იყოს და მასვე ყმად ჰყვეს აზნაურისა წესითა, სამაჟულისა ქონებითა, მისი სისხლი 12 ათასი თეთრია“. როგორც ვხედავთ, აქ საუბარია ყმაზე, რომელიც დიდებულის უკანონო შვილია. არსებული წესის თანახმად, დიდებულის შვილი იქცეოდა აზნაურად, მაგრამ არა გლეხად.

§ 72¹-ში საუბარია იმაზე, თუ რისი წაღება შეუძლია თან ყმას პატრონისაგან წასვლის შემთხვევაში, მაშასადამე, აქ აშკარად დადასტურებულია ყმის პატრონისაგან წასვლის უფლება (რაც გლეხს არ ჰქონდა მთელი ქონების პატრონთან დატოვების პირობითაც კი).

§ 55¹-ც ყმას პირადად თავისუფალ კაცად განიხილავს. და მაინც, სამართლის ეს ძეგლი ერთ-ერთი პირველთაგანია რომელიც მიგვანიშნებს XIV საუკუნისათვის მომხდარ „ყმისა“ და გლეხის სოციალურ გათანაბრებაზე, „ყმის“ შინაარსში „გლეხის“ მნიშვნელობის შეთავსებაზე, უფრო ზუსტად, ამ პროცესის დასაწყისზე. თუმცა ძეგლში „ყმა“ და „გლეხი“ ჯერჯერობით მაინც განცალკევებით იხსენიებიან (იხმარება გამოთქმა — „გლეხი გინა ყმა“), აშკარაა, რომ მათ შორის თანასწორი მდგომარეობის დამყარება ხდება. გამოთქმა „გლეხი გინა ყმა“ 74-ე და 77-ე მუხლებში ისე ხაზგასმით არის ნახმარი და თანაც ისეთ მნიშვნელოვან საკითხთან დაკავშირებით როგორიცაა ხანდაზმულობის საკითხი, რომ აშკარაა — არც თუ დიდი ხანია, რაც ისინი იდენტურ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ და იქნებ, სწორედ ეს საკითხია (ბატონისაგან წასვლა), რომელიც მათ ოდესღაც არსებითად განასხვავებდა და ახლა სამართლის ძეგლი ამ საკითხში კანონის წინაშე თანასწორი მდგომარეობის მტკიცებას ეწევა, ხაზს უსვამს საგანგებოდ.

ვინ არის ის „ყმა“, რომელიც ამ დროისათვის გლეხს გაუთანაბრდა მდგომარეობით? სხვა არავინ თუ არა პროფესიით გაგლეხებული და სტატუსითაც გლეხებთან დაახლოებული მსახურთა ფენის ფართო მასა, რომლის შესახებაც საუბარი ქვემოთ გვექნება.

ამრიგად, „ყმის“ შინაარსობრივი განვითარების შემდეგი გზა გვაქვს: ბავშვი-მსახური-ვასალი-მეომარი (რაინდი) — გლეხობა. ეს გზა ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ეტაპებს შეესაბამება: ადრეფეოდალურ ხანაში ჩნდება „ყმა“ მსახურის, მოსამსახურის მნიშვნელობით. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანისათვის, ვასალიტეტის ფართო განვითარებასთან ერთად ტერმინით „ყმა“ ვასალურ ურთიერთობათა უმცროსი კონტრაგენტი აღნიშნა. რამდენადაც ვასალი ამ დროს ძირითადად იგივე პროფესიონალი — მეომარი, სამხედრო სამსახურის ვალდებული და მით პრივილეგირებული პირია, „ყმა“ მეომარ-მსახურთა და მეომარ-ფეოდალთა — რაინდთა შესატყვისად იქცა.

„ყმა“ როგორც სოციალური ტერმინი, ამრიგად, პირადი სამსახურიდან წარმოდგა. თავდაპირველად სამსახურის იმ სახეობისაგან, რომელსაც ხელზე მოსამსახურე (ბიჭი) ეწეოდა ბატონის კარზე, შემდეგ კი ყოველგვარი, უფრო მაღალი რანგის სამსახურისაგანაც, სამხედრო სამსახურის ჩათვლით. ამიტომაც, რომ „ყმა“ არ ეწოდებოდა მიწის მწარმოებელს, რომლის მეზატონესთან ურთიერთობის თავდაპირველი საფუძველი იყო არა პირადი სამსახური, არამედ

სამიწო დამოკიდებულება¹¹. ბატონის და მიწის მწარმოებელის ურთიერთობა მიწისპერაზება დამყარებული, სადაც ერთი მხარე მიწის მესაკუთრეა და მეორე — მიწის ფაქტიური მფლობელი. მწარმოებელი ამუშავებს მიწას და შემოსავლის ნაწილს მიწის მესაკუთრეს უზიარებს. თანდათან, პირადი თვისუფლების დაკარგვასთან ერთად, მწარმოებელი უკვე გარკვეული სახის პირად სამსახურსაც კისრულობს, მაგრამ მაშინაც სამხედრო სამსახური მის მოვალეობას თუ პრივილეგიას არ შეადგენს. ყმისა და პატრონის დამოკიდებულებაც ამ დროს მიწას ემყარება, მაგრამ უკვე სწორედ სამხედრო სამსახურის პირობით და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია თავისუფალი შეთანხმების საფუძველზე.

საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების იმ ეტაპზე, როდესაც მკვეთრად იზღუდება მისი განვითარების ნორმალური პირობები და ქვეყანა მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური კრიზისით არის მოცული (XIII—XIV სს. და შემდგომ), მთელ რიგ სოციალურ გარდაქმნათა შორის, მსახურთა ფენის ძირითადი ნაწილი პირველ რიგში ეკონომიკური პირობების მძაფრი გაუარესებისა და სხვა მიზეზების შედეგად გლეხთა კლასში ერთიანდება. ეს პროცესი „ყმის“ შემდგომ შინაარსობლივ გაფართოებაში გამოიხატა — „ყმის“ მცნებას ამიერიდან გლეხობაც შეუერთდა. დამკვიდრდა კომპოზიცია — „ყმა-გლეხი“, რომელშიც დაბალი, უფლებამწიკდულობის გამო მხატველი აქცენტი თანდათან უკვე „ყმაზედ“ გადადის. რუსული ტერმინი „კრეპოსტნი“ უკვე ამ კომპოზიციით — „ყმა-გლეხით“ გამოიხატება, ჩვეულებრივ, იმ დროს, როდესაც გლეხი ადრეც, ფეოდალური ხანის მთელ სიგრძეზეც სხვას არაფერს ნიშნავდა თუ არა სწორედ კრეპოსტნის — პირად თავისუფლებამოკლებულს და უფლება შეზღუდულ მიწის მწარმოებელს.

დასასრულს, ინტერესს მოკლებული არ არის გავისენოთ ევროპულ ტერმინს „ვასალის“ წარმოება-განვითარება. კელტური სიტყვა vassus მოსამსახურეს აღნიშნავდა. კელტურიდან ეს სიტყვა გადავიდა ლათინურში, რომელზეც ლაპარაკობდა საფრანგეთის უმეველესი მოსახლეობაც — გალები. ფრანგი ისტორიკოსი მ. ბლოკი წერს, ვასალის შინაარსი, მისი ვულგარულ ლათინურში გადასვლის ეპოს მეტისმეტად კინობით იყო, ახალგაზრდა ბიჭს აღნიშნავდა. სამსახურის დაბალი სიღრმიდან გამოსული ეს სიტყვა თანდათან საპატიო გახდა. კავშირი, რომელიც აერთიანებდა მეომარ-მსახურებს თავიანთ მეთაურთან ნებაყოფლობითი ერთგულების ერთ-ერთი ხელშეკრულებათაგანი იყო, ხოლო მაღალი პიროვნების მფარველობაში შესვლა აძლევდა კაცს არა მხოლოდ უშიშროების გარანტიას, არამედ ანიჭებდა პატივსაც. სამსახური ხმლით, მახვილით, ცხენით თანდათან კიდევ უფრო ზდიდა ვასალის მნიშვნელობას¹².

როგორც ვხედავთ „ყმის“ შესატყვისმა საერთაშორისო ტერმინმაც განვითარების დაახლოებით იგივე გზა განვლო: ბიჭი — შინამოსამსახურე — ვასალი — პროფესიონალი მეომარი. ოღონდ ქართული „ყმისაგან“ განსხვავებით ის არა-

¹¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევების III ტომის (თბ., 1979), გვ. 134-ზე ვკითხულობთ „ყმა — თავისუფალი მიწის მკმედი (ხაზი ჩვენია — გ. ა.), ვასალი, შედარებით სუსტი, უფრო ძლიერი ადამიანის მფარველობაში შესული პირია“, და შემდეგ, იქვე სქოლიოში: „ყმად იწოდება... თავისუფალი მიწის მკმედი...“. დამოკიდებულება დამყარებული მიწის მკმედსა და მიწის ფეოდალურ მესაკუთრეს შორის (რაც არ უნდა პირადად თავისუფალიც იყოს მიწის მკმედი) ეასალურ ურთიერთობათა კატეგორიას არ განეკუთვნება. სამსახური, რომელიც ემას ვასალს აწევს (სამხედრო სამსახური, ხლება და სხვ.) მიწისმკმედის პროფესიას გამოირიცხავს.

¹² M. Bloch, La société féodale, ტ. 1, 1939, გვ. 239—241.

სოდეს გავრცელებულა გლეხზე. მაგრამ ეს უკვე XIII—XIV საუკუნის საქართველოსაგან განსხვავებული განვითარების პირობებით აიხსნება.

2. მსახური, ტაძრული

მსახურთა ფენა ფეოდალური ხანის მთელ მანძილზეა ცნობილი. მაგრამ ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე ის განსხვავებული სოციალური შინაარსის, სხვადასხვა სოციალური ფუნქციის მატარებელია. ამასთანავე თვით სიტყვა „მსახურსაც“ აქვს როგორც ფართო, ზოგადი მნიშვნელობა, ასევე ვიწრო. სპეციალური ტერმინის შინაარსიც. ზოგადი მნიშვნელობით ის აღნიშნავს ყოველგვარ პირს, ვინც კი რაიმე სამსახურს ასრულებს, რა ხასიათისაც არ უნდა იყოს ეს სამსახური, ხოლო ვიწრო მნიშვნელობით კი „მსახური“ არის გარკვეული სოციალური მდგომარეობის მქონე ჯგუფის, წოდების თუ საზოგადოებრივი ფენის წარმომადგენელი. „მსახურის“ სწორედ ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა იქნება ჩვენი განხილვის საგანი.

სიტყვა „მსახური“, ეს სრულიად აშკარაა, წარმოდგა „სახლი“-დან-მ-სახლური, ანუ შინაური, შინამოსამსახურე. ფეოდალურ ხანაში ასე ეწოდებოდა ჯდამონას, რომელიც ფეოდალურ „სახლს“ ემსახურებოდა. მსახურები დაწყებული ადრეფეოდალური ხანიდან მრავალრიცხოვან დასს ქმნიან მეფისა თუ მსხვილი ფეოდალის კარზე. ისინი სხვადასხვა სახის სამუშაოებზე არიან დასაქმებული — სამეურნეო, ადმინისტრაციულ, პოლიციურ-სამხედრო.

მსახურთა ფენას ფეოდალური ხანის საქართველოში არაერთი მკვლევარი შეხებია. ლიტერატურა ამ საკითხზე იმდენად ვრცელია, რომ მარტოოდენ ჩამოთვლაც კი დიდ აღვლს დაიჭერდა¹³.

მსახურთა სოციალური სტატუსის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება შეიძლება სამ ძირითად დებულებად დაჯგუფდეს: 1. მსახური იგივე გლეხია (გ. ჯამბურია, დ. გვრიტიშვილი, ქ. ჩხატარაიშვილი და სხვ.); 2. მსახური ფეოდალთა კლასს ეკუთვნის (ზ. რატიანი, История СССР, 1975;); 3. მსახურები გარდამავალი საზოგადოებრივი ფენა თავისი ბუნების ორმაგი (აზნაურული და გლეხური) ტენდენციით (ნ. ბერძენიშვილი, მ. ბერძენიშვილი და სხვ.).

აზრთა სხვადასხვაობა მსახურთა სოციალური სტატუსის განსაზღვრაში, ვფიქრობთ, ტერმინოლოგიური სირთულითაც არის გამოწვეული. გარდა იმისა, რომ „მსახურს“ ორგვარი, ზოგადი და ვიწრო, სპეციალური ტერმინის მნიშვნელობა აქვს, ეს უკანასკნელი მნიშვნელობითაც დროთა ვითარებაში ცვალებადია ქვეყნის ისტორიული განვითარებისადა კვალად. მსახური არ შეიძლება განხილული იქნას როგორც ერთხელ და საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სოციალური კატეგორია, რასაც ზოგჯერ ვხვდებით სპეციალურ ლიტერატურაში.

მსახურები სულ ადრეულ ეპოქაშიც არ წარმომადგენდნენ ერთგვაროვან მასას და სოციალურად საკმაო სიჭრელით ხასიათდებოდნენ. ასე მაგალითად: ადრეფეოდალურ ხანაში მსახურები განირჩევიან, უპირველეს ყოვლისა, თავი-

¹³ მსახურთა შესახებ არსებულ ლიტერატურას დაინტერესებულ პირს შეუძლია გაეცნოს ქ. ჩხატარაიშვილის წიგნში: „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“, 1979, გვ. 70—75 და მ. სანაძის წიგნში—„გლეხობა დასავლეთ საქართველოში XV—XVII საუკუნეებში“, 1979, გვ. 5—19.

ანთი წარმოშობით. მსახურთა დასი ამ დროს ყალიბდება როგორც თავისუფალი, ისე არა თავისუფალი ელემენტებისაგან, — ყოფილი ალოდისტებისაგან და სხვ. გამომდინარე აქედან, განსხვავდებიან ისინი თავიანთი უფლება-მოვალეობითაც. მსახურთა ფენაში ამ დროს გამოყოფილ უნდა იქნეს 3 ძირითადი ჯგუფი: 1. შედარებით მაღალ ადმინისტრაციულ-სამეურნეო თანამდებობებზე დასაქმებული მსახურები, 2. სამხედრო რაზმის წევრები და 3. დაბალი, უმთავრესად სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო სფეროში მომსახურე პერსონალი. ყველა ამათ შორის, ეჭვს გარეშეა, არსებითი სხვაობა არსებობს ცხოვრებისეული პირობებისა და პერსპექტივების მხრივაც. მეომრებს თავის გამოჩენისა და სოციალური თუ ეკონომიკური დაწინაურების ფართე შესაძლებლობანი აქვთ. ადმინისტრაციული აპარატის მსახურებსაც მეტი ეკონომიკური და მის საფუძველზე სოციალური წინსვლის პერსპექტივები გააჩნიათ.

დაბალი სამეურნეო პერსონალის შესაძლებლობანი ამ მხრივ გაცილებით უფრო შეზღუდულია. მათი საქმიანობის ხასიათი, საერთო მდგომარეობა. მათ დაბალ უფლებრივ მდგომარეობასაც განსაზღვრავს. ეს ის ჯგუფია, რომელიც ფეოდალური ეპოქის მთელ მანძილზე არსებობს უცვლელად და რომლის გამუდმებული წყარო ყმა-გლეხთა უმთავრესად დაბალი კატეგორიებია, გვიანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ, მოჯალაბეთა, შინამოსამსახურეთა მრავალრიცხოვანი დასია ყველა რანგის ფეოდალის კარზე.

ჩვენი ყურადღების საგანი კი ამჟამად მსახურთა პირველი ორი ჯგუფია, რომელიც მომავალში ერთ სოციალურ ფენად, წოდებად ჩამოყალიბდება და საკმაოდ მნიშვნელოვან ადგილსაც დაიჭერს ფეოდალურ იერარქიაში.

ადრეფეოდალურ ხანაში მსახურთა შესახებ ჩვენი ცოდნის ძირითადი წყაროა V—IX საუკუნეთა ქართული ორიგინალური მწერლობის ძეგლები — „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა“, „მარტვილობა და მოთმინება წმიდისა ევსტათი მცხეთელისა“, „წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბომისა“. ძეგლთა მიხედვით მსხვილ ფეოდალთა თუ ქვეყნის მმართველთა კარზე მრავალი მსახური საქმიანობს როგორც საყოფაცხოვრებო, ისე ადმინისტრაციულ-საპოლიციო სარბიელზე. აქ არ შევუდგებით ამ ცნობების სათითაოდ განხილვას, ისინი ზედმიწევნითაა გაანალიზებული ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში. შევჩერდებით მხოლოდ ერთ საკითხზე. ყველა ზემოჩამოთვლილ ძეგლში საკმაოდ ხშირად იხსენიებიან მსახურნი, რომელთაც შეიარაღებული სამსახური აკისრიათ — დამნაშავეთა შეპყრობა, მათი მცველობა და სხვა. ამ საპოლიციო ძალის გარდა, ანდა უფრო სწორად, მათი ჩათვლით, მეფესა და მსხვილ ფეოდალს ჰყავს ზოლმე თავის კარზე მუდმივი სამხედრო ძალა, რომელთა თანხლებით მოგზაურობს ადგილიდან ადგილზე, ატარებს მცირე მნიშვნელობის სამხედრო ოპერაციებს, იცავს სასახლე-ციხე-სიმაგრეებს და მამულებს თავდასხმებისაგან და სხვ. ეს რაზმი, ჩვეულებრივ, რამდენადმე ასეული კაცისაგან შედგება. ასე მაგალითად, როდესაც ნერსე ერისმთავარი, არაბთაგან დევნილი, ოსეთის კარით ხაზარეთს გადავიდა, „იყო მის თანა, ერისაგან მისისა ვითარ სამას ოდენ მამაკაცს“¹⁴ ეს 300 კაცი ნერსეს მუდმივი სამხედრო რაზმია, მის მსახურთა სამხედრო ნაწილია.

¹⁴ მარტვილობა აბო ტფილელისა, ქ. ქუჩელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 64.

მსახურთა სამხედრო ნაწილს, უპირატესად მეფის ან მსხვილი ქვეყნის მმართველი ფეოდალის კარზე მყოფ სამხედრო ძალას თავისი კერძო სახელიც ჰქონდა — „ტაძრული“.

ტაძრულთა ვინაობის შესახებ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი საყურადღებო აზრია გამოთქმული. ი. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ტაძრულნი მსახურთა უმაღლეს ჯგუფს ეკუთვნოდნენ, მაგრამ აზნაურთა წოდებისანი არ იყვნენ¹⁵.

ს. ჯანაშიას აზრით, „ტაძრულნი“ რანგით რამდენიმე მსახურზე მაღლა უნდა მდგარიყვნენ. რამდენადაც თვით „ტაძარი“ თავისი სემანტიკური მნიშვნელობით „მაღლა“ იდგა „სახლზე“.

1970 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გ. მელიქიშვილმა ტაძრულნი სომხურ ვოსტანიკებს დაუკავშირა და მათთან ანალოგიით გამოთქვა სამართლიანი მოსაზრება, რომ ტაძრულნი მსახურთა ფენის სამხედრო ნაწილია¹⁷.

1974 წელს გამოქვეყნებულ ნ. ბერძენიშვილის „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ VII ტომში „ტაძრულთა“ ვინაობის ასეთ განმარტებას ეპოულობთ: „ტაძრულნი არიან სამხედრო პირნი, რომელნიც სასახლეში (ტაძარში) სხვადასხვა საქმეს ასრულებდნენ, იყვნენ მეფის ტალანი, გუშაგნი, მესაწოლენი და სხვა საყინდარმო დავალებათა შემსრულებელნი... მსახურნი, ტაძრულნი, დარბაზის ერნი, მონა-სპა, მცველთა ჯარი... ერთი ტიპის მოვლენებია“¹⁸.

როგორც ვხედავთ, ნ. ბერძენიშვილის მიხედვითაც „ტაძრულნი“ სამხედრო დანიშნულების რაზმია.

ქ. ჩხატარაიშვილის განმარტებით, ტაძრულნი მეფესთან მუდმივად მყოფი მსახურეულ პირთა წრეა. მათ ხელთაა როგორც სამხედრო, ასევე არასამხედრო ფუნქციები.

ტაძრულს ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად მხოლოდ XI საუკუნეში დაწერილ ჯუანშერის საისტორიო თხზულებაში ვხვდებით. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ის საკმაოდ ძველი ტერმინია. ჯუანშერიც მათ წარსულში ვარაუდობს, VIII ს-ის ამბებთან დაკავშირებით ახსენებს. თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობით „ტაძრული“ უნდა უდრიდეს იმას, რასაც რუსულ ისტორიულ ტერმინოლოგიაში „დრუჟინა“, ხოლო ევროპის ქვეყნებში ანტრუსტიონი ეწოდებოდა. ეს ის მსახურებია და ის სამხედრო ძალაა, რომელიც ქვეყნის მმართველის სასახლესთან (ძველი ქართული ტერმინოლოგიით — ტაძართან) არსებობს, მისი კუთვნილებაა, მისი კმაყოფაზეა.

გარკვეულ ხანაში ანტრუსტიონები დას. ევროპის ქვეყნებში მანამდე მუდმივად მეფის კარზე და მეფის ხარჯზე მყოფნი, თანდათან მიწისმფლობელებად იქცევიან. ჩვეულებრივ, მათი საბოლოოდ მიწაზე დასმა გარკვეულ ეპოქალურ ტეხილთან არის დაკავშირებული. თუ აღრეფეოდალურ ხანაში, როდესაც ჯერ კიდევ ძლიერია თავისუფალ მიწისმოქმედთა ფენა, რომელიც ფეოდალური ქვეშევრდომობის წესით მეფის მიმართ გარკვეული სახელმწიფო გამოსაღების ვალდებულია, მრავალრიცხოვანი კარის შესანახად მეფეს ჯერ კიდევ სა-

¹⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, ნაკვ. I, გვ. 61.

¹⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 279.

¹⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, გვ. 607—608.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, გვ. 42—43.

¹⁹ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, 1979, გვ. 49, 50, 51.

კმარისი სახსრები გააჩნია. მას შემდეგ, რაც თავისუფალი მწარმოებელი თანდათან ყმობის უღელში ებმება (ფეოდალის ყმა-გლეხი ანდა ფეოდალურად დამოკიდებული ხდება), ცენტრალურ ხელისუფლებას საგრძნობლად აკლდება შემოსავალი და ამასთან ერთად სამხედრო რაზმისა და მრავალრიცხოვანი კარის მსახურთა შენახვა, ბუნებრივია, უძნელდება. მეფეს ახლა ურჩევნია მის ზელთ არსებული მიწის ფონდიდან ნაკვეთები გამოუყოს ანტრუსტიონის წევრებს თავის შესანახად. აი, ამ დროსაა, რომ ანტრუსტიონის მიწაზე დასმა მიმდინარეობს.

ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე საქართველოში ტაძრეულებთან დაკავშირებით. XI ს-ის ისტორიკოსს, ჯუანშერს შემონახული აქვს მეტად ძვირფასი, ეპოქალური მნიშვნელობის ცნობა. არჩილ მეფე „მოვიდა... კეხეთად და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მუიუბოძა კახეთი და აზნაური ყვნა იგინი“²⁰.

უაღრესად მნიშვნელოვანია ეს ცნობა პირველ რიგში იმ მხრივ, რომ აშკარად მიუთითებს ტეხილზე VIII ს-ის შუახანებასა თუ მის მეორე ნახევარში. ამ დროისათვის, თავისუფალ მწარმოებელთა შიგნით მიმდინარე დაყმევების ინტენსიური პროცესების წყალობით, მეფეს, ჩანს, აკლდება საჭირო სახსრები ტაძრეულთა შესანახად და მათ, საარსებო წყაროდ, მეფემ თავისი დომენიალური ქვეყნიდან — კახეთიდან მიწის ნაკვეთები მიუჩინა. ყველა ტაძრეულის საარსებო წყაროდ ამიერიდან გახდა მიწის და ამ მიწაზე მჯღომი მწარმოებლის ექსპლუატაცია, ხოლო საქმიანობა კი ძველი დარჩათ. ისინი არიან არა მემამულე-მეურნენი და მით უფრო, არა მიწის მუშები და მწარმოებლები, არამედ მეომარნი, სამხედრო სამსახურის ვალდებულნი მიწის ჰერის სანაცვლოდ. ისინი ქმნიან გარკვეულ საზოგადოებრივ ფენას, რომლის აღსანიშნავად ამიერიდან „ტაძრეულთა“ ნაცვლად „მსახური“ მკვიდრდება²¹.

მეფე არჩილის აღნიშნული ღონისძიებისადმი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მართებული ყურადღებაა მიქცეული²². ამ ღონისძიების სახით ჩვენ გვაქვს მფლობელობის ბენეფიციალური სისტემის მასობრივი შემოსვლის ფაქტი, რომელიც თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობით მოგვაგონებს ფრანკთა

²⁰ ქართლის ცხოვრება, გვ. 243.

²¹ შლრ. ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209. ქართულ საისტორიო წყაროებში „ტაძრეულთა“ ხსენებას გადმონაშთის სახით ამის შემდეგაც ვხვდებით: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს—დავით მეფე „იღვა ნაჭარპავეს ტაძრ ულითა“ და ამ მცირე სამხედრო ძალით შეტაკება მოუხდა თურქ სელჩუკებთან (ქართლის ცხოვრება I, გვ. 332). როგორც ცნობილია, დავითმა 5 თასიანი რაზმი—მონა-სბა გაიჩინა, მასთან მუდმივად მყოფი გეარდია. ჩანს, ამ ტერმინის გახსენება ამ ფაქტის შედეგი უნდა იყოს. „ტაძრეულთა“ ხსენება ამის შემდეგ ყმათა-აღმწერელთან გვაქვს სამცხის ათაბაგ ყვარყვარეს სამარა მოქმედებათა აღწერისას (იქვე, გვ. 213, 252). ყვარყვარეს, როგორც ჩანს, რაღაც ამგვარი პირადი სამხედრო რაზმი უნდა ჰყოლოდა თავის კარზე. XVI ს-ის შემდეგ ვიდრე XVIII საუკუნემდე წყაროებში „ტაძრეული“ აღარ გვხვდება არც საისტორიო თხზულებებში, არც დოკუმენტებსა თუ სამართლის ძეგლებში და მხოლოდ ვახუშტი ბაგრატიონი ადოცხლებს ამ ტერმინს თავის თხზულებებში და არც თუ იშვიათად ხმარობს ამა თუ იმ სამარა მოქმედებათა აღწერისას მეფის მცველი რაზმის მნიშვნელობით. ამ ტერმინის გამოცოცხლება ამ დროს, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს შემთხვევითი და ის ეახტანე VI-ის მიერ ე. წ. მცველთა რაზმის შემოღების შედეგი უნდა იყოს.

²² საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 121 (მიუთითებული ნაწილის ავტორი—ნ. ბერძენიშვილი); მ. ლორთქიფანიძე, მიწათმფლობელობის ფორმების საკითხისათვის IX—X სს. საქართველოში. მას. საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 34, 1962, გვ. 18; ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 208—209.

სამეფოში VIII ს-ის შუა ხანებში გატარებულ ცნობილ ბენეფიციალურ რეფორმას, რომელიც აგრარული გადატრიალების სახელით არის ცნობილი და ფეოდალიზმის სრულ გამარჯვებას მოასწავებს. ბენეფიციალური სისტემა ვასალიტეტის სწრაფ გავრცელებას იწვევს, მალე ის ლენურ მიწისმფლობელობად იქცევა. მწარმოებელთა დაყმევებას კი სენიორალური რეჟიმის გამარჯვება მოაქვს და ყველაფერი ეს აღრეფეოდალური სახელმწიფოს დაშლით მთავრდება. ფეოდალური დაშლილობის გამარჯვებით აღინიშნა ის ჩვენშიც — VIII—XI საუკუნეებში მრავალმთავრიანობის ხანა დაიწყო — საქართველო დიდი და მცირე სამთავროებით, სენიორიებით მიმოიფინა²³. განვითარებული ფეოდალიზმი თავის უფლებებში შედის, მსახურთა ფენა არსებობას განაგრძობს და ახალი წითარების შესაბამისად ეწყობა. ის არამარტო განაგრძობს არსებობას, არამედ უფრო მრავალრიცხოვანი, უფრო დიდი მნიშვნელობის მქონე ხდება. უფრო საჭირო და აუცილებელი, ჯერ ერთი, სენიორიების ორგანიზაციულ ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით და შემდგომად ამისა, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების დაწყებულ პროცესში სამხედრო ძალის საჭიროების ზრდის გამო. კიდევ უფრო დიდი ხდება მისი მნიშვნელობა და წონა საქართველოს გაერთიანებულ სამეფოში, როდესაც გამუდმებული და წარმატებული ომები მიმდინარეობს ქართული მიწა-წყლის გაფართოებისათვის — ამ ომების ძირითად ძალას აზნაურებთან ერთად სწორედ ეს მსახურები წარმოადგენენ, რამდენადაც ამიერიდან საყოველთაო მასშტაბით ფეოდალურად დაყმევებული უმუშალო მწარმოებელი არსებითად ჩამოცილებულია სამხედრო ვალდებულებას.

განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქის ქართულ ისტორიულ წყაროთა მწიბრი მონაცემები მსახურთა სოციალური მდგომარეობის დასახასიათებლად საკმაოდ სრულად არის თავმოყრილი და გამოყენებული მ. ბერძნისვილის ნაშრომში „საქართველო XI—XII საუკუნეებში“²⁴ და აქ აღარ გავიმეორებთ. მოკლედ შეეჩერდებით მხოლოდ XIV ს-ის სამართლის წიგნზე, რომელიც განსაკუთრებით ძვირფას ცნობებს იძლევა მსახურთა სოციალური მდგომარეობის დასახასიათებლად. ამ ძეგლში პირდაპირ მითითებებს ეპოვებთ იმის შესახებ, რომ მსახურები ცალკე წოდებას წარმოადგენენ დიდებულთა და აზნაურთა გვერდით და გამოყოფილი არიან გლეხთა კლასისაგან. როგორც სამართლის ამ ძეგლიდან ირკვევა, მსახურები ყმათა მფლობელები არიან ისევე როგორც დიდებულები და აზნაურები (§ 78); ირკვევა, რომ მათი ძირითადი საქმიანობა მეომრობაა (§9); ირკვევა, რომ თავისი მდგომარეობით ეს წოდება ამ დროს არა თანაბარია და შეიძლება დაყოფილ იქნეს სამ ჯგუფად (ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სამი ჯგუფი გარჩეულია, განსაკუთრებით დეტალურად ის ზ. რატიანს აქვს გადმოცემული, მაგრამ, რადგანაც ჩვენი ინტერპრეტაციას შესაძლოა რამდენადმე განსხვავებული იყოს, მოკლედ შეეჩერებით ამ ჯგუფებზე).

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლში ჩვენ ვხვდებით მსახურთა როგორც წოდების ისტორიული განვითარების, ასე ვთქვათ, ბოლო ეტაპს, იმ ეტაპს, როდესაც ამ წოდების დაშლის პროცესი უკვე დაწყებულია. ამიტომ ჩვენ არ გვგონია, რომ შესაძლებელი იყოს ამ ძეგლში ასახული მსახურთა სოციალური მდგომარეობის სურათის მთელი თავის მთლიანობაში)

²³ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, გვ. 121; ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 392; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, გვ. 314—315.

²⁴ მ. ბერძნისვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94—104.

X—XIV საუკუნეების მსახურთა წოდებაზე გავრცელება. ასე მაგალითად, საკუთრივ ამ ეპოქისათვის, (XIV ს-ნისათვის, უნდა იყოს დამახასიათებელი, ჩვენი აზრით, მსახურთა მკვეთრად განსხვავებული ორი ჯგუფის არსებობა — მათი ვინც აზნაურულად ემსახურება პატრონს და მათი, ვისაც არ ძალუძს ამგვარი სამსახური თავისი მატერიალური ბაზის სიციფროვის გამო. რას ნიშნავს აზნაურულად სამსახური, ძეგლიდან კარგად ჩანს — ესაა სამხედრო სამსახური აბჯრით, რაც გულისხმობს საბრძოლო საქუროვლით და ჯავშნით გამოცხადებას საბრძოლო ექსპედიციაში თუ პატრონის კარზე ხლებიას, აგრეთვე სამხედრო ექსპედიციაში თან კარვის და სათადარიგო ცხენის, ქოთლის ქონებას. მსახური, რომელსაც უნარი შესწევს ასეთი სამსახური გასწიოს, აზნაურის დარია და მისი სისხლის ფასი ათასი თეთრია. ამასთანავე თუ ის რაიმე სახელის მფლობელიცაა, მაშინ მისი სისხლი 12 ათას უდრის, მაგრამ ამ შემთხვევაში თუ მსახურს არ შეუძლია მთელი ამგვარი აღჭურვილობით სამსახურში გამოსვლა, რაც მის ეკონომიკური შეძლების დამცრობასთან არის პირველ რიგში დაკავშირებული, მისი სისხლი უკვე მხოლოდ 1 ათასი თეთრია. შესაძლოა, რომ სამართლის წიგნში ამ უკანასკნელი მუხლის შეტანა ეპოქის (XIV საუკუნე) სინამდვილით არის ნაკარნახევი.

ვფიქრობ, ყოველ შემთხვევაში, დასაშვებად მიმაჩნია, რომ ძეგლის გამოთქმა „აზნაურული სამსახური“ სწორედ ამ ეპოქაში შემუშავდა უკვე დაწყებული ქვეყნის საერთო ეკონომიკური დეგრადაციის პირობებში. ადრე კი — აბჯრით კარვით და ქოთლით მსახურის გამოსვლა ჩვეულებრივი ამბავი იყო. ამას სათანადო მუხლის (§10) აღნაგობაც გვაფიქრებინებს, აქ ნათქვამია: „თუ ქოთლოსან — კარფოსანი აზნაურად მსახურებდეს ბატონთანა და მოკუდეს, მისი ძმა ანუ შვილი და ნათესავი ველარა ისრე მსახურებდეს ბატონთანა, მისი სისხლი ათასი თეთრი იყოს“. მაშასადამე აქ შემდგომი თაობის დამცრობაა გათვალისწინებული (რაც სწორედ ამ ეპოქისათვის იყო დამახასიათებელი) და არა ნორმალური მდგომარეობა.

ამავე დროს ძეგლში მთელი სისრულით არის ასახული ის ძირითადი ნიშნები, რომლითაც X—XV საუკუნეთა მსახური ხასიათდება: მეომრის პროფესია, ყმა-მამულის მფლობელობა.

ამრიგად, მსახურთა ფენა X—XIV საუკუნეთა საქართველოში თავისი სოციალური მდგომარეობით ფეოდალთა კლასის სოციალურ მდგომარეობას უახლოვდება, მიემსგავსება. მაგრამ მსახური აზნაურზე რამდენადმე უფრო დაბლა დგას, თუმცა უშუალოდ მოსდევს მას, ძირითადი და არსებითი, რაც მსახურთ (ისე როგორც ფეოდალებს) გლეხთა კლასისაგან განასხვავებს არის ის, რომ მსახურნი არიან არა მწარმოებლები, არამედ მწარმოებელთაგან მიღებული რენტის მომხმარებელნი, არიან მიწისმფლობელნი და ექსპლუატაციას უწევენ მიწაზე მჭდომ გლეხებს. ფეოდალებთან აახლოვებთ მსახურთ საერთო სოციალური ფუნქცია — მეომრობა. ის გარემოება, რომ ინარჩუნებენ თავიანთ სოციალურ სახელწოდებას — „მსახური“, კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ აზნაურობაში ცალკე სოციალურ ფენას, ცალკე წოდებას ქმნიან.

მსახურთა ანალოგიურ სოციალურ კატეგორიასთან გვაქვს საქმე ზოგიერთი სხვა ფეოდალური ქვეყნის სინამდვილეშიც. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია შენიშნულია, რომ ქართული მსახურთა ფენა თავის ანალოგს პოვებს

ევროპულ მინისტერიალიტეტთან²⁵. მართლაც, ამ ორ სოციალურ კატეგორიას ბევრი რამ აქვთ მსგავსი და საერთო, განსხვავებული კი თითოეული ქვეყნის ისტორიული განვითარების თავისებურებებით არის განპირობებული. თვით სახელწოდებაც—მსახური და ministerialis ანალოგიური შინაარსისა და წარმოშობისაა²⁶. განსაკუთრებით ძლიერი და მრავალრიცხოვანია ეს ფენა X—XV სს. გერმანიაში. საფრანგეთში, ამ ქვეყნის განვითარების ისტორიულ თავისებურებათა გამო მინისტერიალიტეტს დიდხანს არ უარსებია, ის მალევე შეერწყა ფეოდალთა კლასს. ევროპულ სპეციალურ ლატერატურაში საკმაოდ ფართოდ არის დამუშავებული მინისტერიალთა სოციალური სტატუსის საკითხი. ჩვენ ძირითადად დავეყრდნობით განსპოფის მონოგრაფიას²⁷ ამ საკითხზე, სადაც დიდძალი მასალის საფუძველზე განსაკუთრებით ნათლად არის ნაჩვენები და განმარტებული მინისტერიალთა საზოგადოებრივი ფენის მდგომარეობა და ძირითადი არსი. ტერმინს „მინისტერიალი“, ისე როგორც ქართულ „მსახურს“, აქვს ფართო და ვიწრო მნიშვნელობები. განსპოფი წერს, რომ ფართო გაგებით ის ნიშნავს ყოველგვარ მსახურს, მოსამსახურეს, მოხელეს და ასეთ შემთხვევაში არავითარი იურიდიული თუ სოციალური მდგომარეობა არ იგულისხმება. ვიწრო მნიშვნელობით კი ტერმინით „მინისტერიალი“ ადამიანთა ის კატეგორია აღინიშნება, რომელიც თანდათან ცალკე წოდებად ყალიბდება. ფეოდალური სახელმწიფოს პირველ ხანებში ესაა ისეთი არათავისუფალი ან ნახევრად თავისუფალი, რომელიც მეფემ თუ სენიორმა მოიხმორა იმე მნიშვნელოვანი სამსახურის შესასრულებლად—კარის ადმინისტრაციული თანამდებობის, ცხენით სამხედრო სამსახურის თუ სამამულო ორგანიზაციის მნიშვნელოვანი თანამდებობის მოვალეობათა შესასრულებლად. მაღალი სამოხელეო რანგის სამსახურმა მიიყვანა მინისტერიალები განსპოფის თქმით, შევალიეთა არათავისუფალი ფენის შექმნამდე. მას შემდეგ რაც მინისტერიალებს მათი სამსახურის სამაგიეროდ ფიფეები მიეჩინათ. მათი ცხოვრების წესი უახლოვდება თავისუფალი შევალებისაგან წამომდგარ ფეოდალურ არისტოკრატიაში—ნობლესს. თანდათან (სხვადასხვა სახელმწიფოში მეტ-ნაკლები სისწრაფით) მინისტერიალიტეტმა, დაკარგა არათავისუფალი ხასიათი და საბოლოოდ ნობლესს შეერწყა.

ამრიგად ავტორის დასკვნით, მინისტერიალები წარმოშობით ძირითადად მიწისმომქმედთა არათავისუფალ კლასს — სერვებს ეკუთვნიან. ხოლო თავიანთი სამოხელეო და სამხედრო სამსახურის წყალობით ეთიშებიან მათ და მას შემდეგ, რაც ფიფის მფლობელნი შეიქმნენ, მას შემდეგ, რაც მათი ამგვარი მდგომარეობა მემკვიდრეობითი გახდა, ისინი ცალკე წოდებად ჩამოყალიბდნენ. ისინი თავისუფლად არიან სამიწო გადასახადებისაგან და სამიწისმომქმედო შრომისაგან; მათი საქმიანობა და ვალდებულება სამხედრო სამსახურია, სენიორის კარზე სამოხელეო თანამდებობის შესრულება და სენიორის ხლება. ეს

²⁵ ყველაზე ვრცლად და ზაზგასმით ეს მოცემული აქვს ქ. ჩხატარაიშვილს ამ ბოლო ხანებში დაბეჭდილ წიგნში „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“, გვ. 137—150. ოღონდ ავტორი მინისტერიალებს, ისე როგორც მსახურთ, გლეხთა კლასის შემადგენელ ნაწილად განიხილავს ფეოდალური განვითარების მთელ მანძილზე.

²⁶ И. Х. Дворецкий. Латинско-русский словарь, 1976, გვ. 637. Minister—слуга, подручный, служитель, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ლათინურ-ქართული ლექსიკონი, 1940, გვ. 232: minister—თანაშემწე, მსახური.

²⁷ F. L. Ganschof, Etude sur ministeriales en Flandre et en Lotharingie, Bruxelles, 1926, გვ. 456.

10. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

არის ცხოვრების ის წესი, რომელიც აახლოვებს მათ ფეოდალთა ფართო მასასთან, შევალე—რანდებთან. მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ განსხვავდებიან ამ უკანასკნელთაგან, რაც უმთავრესად იმაში მდგომარეობს, რომ მინისტერიალები ჯერ კიდევ პირადად რამდენადმე არა თავისუფალი არიან, ავტორის აზრით²⁸, თუმცა სენიორის მიმართ იმყოფებიან არა სერვილურ, არამედ ვასალურ დამოკიდებულებაში. ავტორის თქმით, არათავისუფალი ვასალები არიან. ყმა გლეხთაგან განსხვავებით მინისტერიალები მიწაზე მიმაგრებულნი არ არიან, ფიფის მიტოვების შემთხვევაში უფლებამოსილი არიან დასტოვონ სენიორი, წაუვიდნენ მას, და მაშინ იბადება კითხვა, მას რას ნიშნავს მათი „არათავისუფლება“? ნაშრომში ამ კითხვაზეც გაცემულია პასუხი. ა. ისინი შეზღუდულნი არიან ქორწინების საკითხში — იმ შემთხვევაში, როდესაც ქორწინება ხდება არა ერთი და იმავე სენიორის მინისტერიალებს შორის, აუცილებელია სენიორის თანხმობა; ბ. გაღმონაშთის სახით მათ ზოგჯერ ეთხოვებათ ზოგიერთი სულადი გადასახადი; გ. სენიორს შეუძლია მათი გასხვისება მათ ყმა-მამულთან ერთად.

ამასთანავე მინისტერიალთა სამსახური საპატიოდ ითვლება და თავისუფალი კაცის ღირსეულია კიდევაც. მრავალი თავისუფალი, განსაკუთრებით გერმანიაში, ხალხით შედის მინისტერიალთა რიგებში.

XI—XII საუკუნეთა წყაროების მიხედვით მინისტერიალები თავიანთი სასახელწოდებით ჯერ კიდევ განირჩევიან თავისუფალი შევალეებისაგან. Ministerialis ამ დროს წყაროებში უპირისპირდება nobiles-ს. თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მათი სოციალური მდგომარეობის ფეოდალთა სოციალურ მდგომარეობასთან სიახლოვე, დროთა ვითარებაში, შლის არსებულ განსხვავებას, მინისტერიალთა არათავისუფლების ნიშნები ქრება, დავიწყებას ეძლევა (ავტორი ამას დიდძალი ფაქტიური მასალით ასაბუთებს) და XIII ს-ში, როგორც საფრანგეთში, ასევე ლოტარინგიასა და ფლანდრიაში, მინისტერიალიტების ფეოდალთა კლასთან, ნობელესთან სრული შერწყმა წარმოებს. განსპოვების თქმით, ეს იყო წელი ევოლუციის შედეგი. თანდათან ხდება მინისტერიალის სენიორისაგან პირადი დამოკიდებულების შესუსტება. სამსახურის სიმძიმე ამ სამსახურის რეალურ ბაზაზე—ფიფზე გადადის. სამსახური უკვე არა პირადად მინისტერიალს, არამედ მის ფიფს ადევს. XIII ს-ის დამლევიდან მინისტერიალებსა და ნობლებს შორის დაქორწინების ფაქტები დასტურდება. მინისტერიალების ნაწილი დიდი მამულების მფლობელები არიან. ზოგიერთი მათგანი ციხე-სიმაგრესაც ფლობს; არ განსხვავდებიან ისინი ფეოდალთაგან არც თავიანთი სენიორალური უფლებებით.

მინისტერიალთა ფეოდალთა კლასთან შერწყმა სათანადო ტერმინოლოგიაშიც აისახა. XIII ს-ის დამლევიდან წყაროებში ისინი იწოდებიან nobilis ministerialis, ანდა, ისევე როგორც ფეოდალები—milites.

თუ XIII ს-ის მეორე ნახევარში საფრანგეთსა და მის ახლო მიმდებარე ქვეყნებში, ლოტარინგიის დასავლეთ ნაწილსა და ფლანდრიაში მინისტერიალთა შერწყმა ფეოდალთა კლასთან უკვე მომხდარი ფაქტია, გერმანიაში ასეთი

²⁸ სამეცნიერო ლიტერატურაში ის აზრიც არსებობს, რომ მინისტერიალები პირადად თავისუფალი არიან (ვიტიხი, ოპერმანი). ამ აზრს განსპოვო კლასიკურს უწოდ ბს—გაბატონებულად თვლის.

შერწყმა რამდენადმე უფრო გვიან ხდება. ჯერ კიდევ XIV ს-ის მანძილზე და XV საუკუნეშიც კი გერმანიის აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში მინისტერიალიტეტი ჯერ კიდევ განაგრძობს არსებობას და მხოლოდ XV საუკუნიდან ქრება მთლიანად, ერწყმის ფეოდალთა კლასს ანდა ქალაქის პატრიციატის შემადგენელ ნაწილად იქცევა. მინისტერიალიტეტის გაქრობის შედეგებით დავიანების მიზეზი გერმანიაში, როგორც აღნიშნავს განსპოფი. ის იყო, რომ აქ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარება საფრანგეთთან შედარებით გაცილებით უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა.

ამ საინტერესო დაკვირვების სამართლიანობას ქართული სინამდვილეც ცხადყოფს. ცნობილია, რომ XII ს-ის შემდეგ სხვადასხვა მიზეზის შედეგად საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის შემდგომი განვითარება ერთობ შეჩერებულია. ნელი ტემპით ხდება მსახურთა ფენის სრული შერწყმაც ფეოდალთა კლასთან. XIV ს-ის სამართლის წიგნის თანახმად მსახურებს აზნაურთაგან რამდენადმე განცალკევებული მდგომარეობა უჭირავთ. თუმცა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული აქვთ პრივილეგიური მდგომარეობა ყმა-გლეხთა კლასთან შედარებით. მაგრამ მინისტერიალთაგან სრულად განსხვავებული ვაშოდვა მსახურთა ამის შემდგომი ბედი. ვინაიდან მისი შემდგომი განვითარება ევროპის ქვეყნებისაგან სრულიად განსხვავებულ პირობებში მიმდინარეობს და XII—XIV საუკუნის შემდეგ მსახურთა შემდგომი ბედიბალი უკვე დიამეტრულად ცილდება მინისტერიალიტეტის ბედიბალს. თუ მინისტერიალიტეტი თანდათან ქრება, ერწყმის ფეოდალთა კლასს, ქალაქის პატრიციატს, მსახურთა ფენა საქართველოში განაგრძობს არსებობას ამავე სახელწოდებით, ოღონდ სოციალურად ძირფესვიანად შეცვლილი და დაკნინებული სახით.

XIII ს-ის შემდეგ საქართველოში მსახურთა წოდების დეგრადაცია იწყება. თუ მინისტერიალიტეტის დაშლა სახელმწიფოს ეკონომიკური და პოლიტიკური აღმავლობის პირობებში ხდებოდა, ჩვენში მსახურთა წოდების დაშლა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესების პირობებში წარმოებს. მსახურთა დიდი ნაწილი (მცირედი ნაწილი, ვფიქრობთ, აზნაურთა ფენას ერწყმის) მიწის მოქმედებას კიდებს ხელს და ეკონომიკური სიძნელეების წინაშე დამდგარი, გლეხდება. ყმა-გლეხთა მასას ერწყმის, მისი შემადგენელი ნაწილი ხდება, თუმცა რამდენიმე ინარჩუნებს ზოგიერთ პრივილეგიას — უმთავრესად იმას, რომ მხოლოდ ხლება-სამსახურის ვალდებული ბატონის ღირსად ძირითადი და საგლეხო გადასახადები არ აძევს. შედარებით მაღალი ადმინისტრაციული პოსტები, რომელიც მსახურებს ადრე ეკავათ ხოლმე, ახლა ერთთავად აზნაურთა ხელშია. XV—XVIII საუკუნეების საქართველოში მსახურებს იშვიათად უჭირავთ რაიმე საპატიო თანამდებობა — მამასახლისების და ნაცვლების ზევით არ აღიან ჩვეულებრივ. ძირითადი მოვალეობა ხდება — მასპინძლობა თანდათან კი უფრო მძიმედაც იბერებიან (თუმცა ძირითად საგლეხო გადასახადებისაგან კი თავისუფალნი არიან).

ამრიგად, მსახურთა ფენის ისტორიაში XIII—XV საუკუნეებში დიდი გარდატეხა ხდება (ისე როგორც საერთოდ ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში). ცვლილებები მსახურთა სოციალურ მდგომარეობაში (გარდა სახელმწიფოს საერთო ეკონომიკური დაცემისა) კავშირშია სახელმწიფოს სამხედრო ორგანიზაციის საქმესთანაც. სამხედრო ვალდებულება ამ დროს გლეხობას დააწვა თავის მთლიანობაში (შეუძლებელია გამოკლებით, ცხადია). მუდამ საბრძოლო მზადყოფნაში არსებული სამხედრო რაზმების საჭიროება მკვეთრად კლებუ-

ლობს (ამ მხრივ დამახასიათებელია XIV ს-ის კანონმდებლობის უხალისობა გადაარჩინოს ეს წოდება). ჯარი იკრიბება მხოლოდ იშვიათ აუცილებელ შემთხვევაში. მცირე მამულიან მსახურებს მატერიალური სიღირსოვე ყმა-გლეხთა შემადგენელ ნაწილად აქცევენ.

ჩვენი მიზანი იყო გვეჩვენებინა მსახურთა სოციალური ფენის განვითარება ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს განვითარების ცალკეული ეტაპების შესაბამისად. ამის და მიხედვით მსახურთა ფენის ისტორიაში 3 ძირითადი პერიოდი გამოიყოფა:

1. მსახურთა წოდებად ჩამოყალიბების პროცესი ადრეფეოდალურ ეპოქაში. ამ დროს მსახურნი ძირითადად სენიორის კარზე მოღვაწეობენ, მის ხარჯზე ცხოვრობენ და სხვადასხვა სახის მოვალეობათა შემსრულებლები არიან.

2. მსახურთა წოდება X—XIII საუკუნეთა საქართველოში. მსახურთა მრავალრიცხოვანი დასი წოდებად არის ჩამოყალიბებული. მათ სენიორისაგან მცირე ზომის ყმა-მამული უჭირავთ, რისთვისაც ეწვევიან სენიორის სასარგებლოდ სამხედრო სამსახურს, ქმნიან მის ამაღლას, უჭირავთ ადმინისტრაციული თანამდებობანი სენიორის კარზე. ყმა და მსახური ამ დროს ურთიერთშემხვედრი ტერმინებია. ყველა მსახური (გარკვეული სოციალური ფენის მნიშვნელობით) ყმაა, მაგრამ ყველა ყმა მსახურია ამ უკანასკნელი სიტყვის მხოლოდ ფართო მნიშვნელობით, რამდენადაც მსახურებთან ერთად ყმად იწოდება მთელი ფეოდალთა კლასიც. 3 მსახურთა წოდების დაშლა. ეს პროცესი XIII—XIV საუკუნეებიდან იწყება და მათი ყმა-გლეხთა პრივილეგიებულ ნაწილად გადაქცევით მთავრდება.

Г. Д. АКОПАШВИЛИ

«КМА», «МСАХУРИ», «ТАДЗРЕУЛИ»

(Историко-терминологические заметки)

Резюме

В труде рассмотрены некоторые древнегрузинские социальные термины, смысловые изменения которых связаны с отдельными этапами развития грузинских феодальных отношений. Так, например, термин «кма», одно из значений которого соответствует вассалу, после превращения части вассалов, т. н. мсахуров, в крепостных крестьян (XIII—XIV вв.), распространяется также и на этих последних. Термин «тадзреули», употребляемый для обозначения царской дружины, позже почти полностью выходит из употребления в связи с инфеодацией царской дружины, (середина VIII в.) и превращение ее членов в вассалов-феодалов.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილებაში

О РОЛИ ГРУЗИНСКОГО ЭЛЕМЕНТА В ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ ХРАМОВ ВЕРХНЕГО ДЖУЛАТА (ДЕДЯКОВА)

Решающим фактором в освещении проблемы христианизации народов Северного Кавказа является вопрос, связанный со средневековой церковной архитектурой. В этом отношении заслуживают пристального внимания три христианских храма, открытых на территории городища Верхний Джулат (Татартуп) в Северной Осетии, уверенно отождествляемого ныне с руинами аланского города Дедякова¹. Вплоть до сего дня нет ясности относительно времени постройки, культурной принадлежности и исторической интерпретации этих интересных, многозначительных памятников.

Верхне-джулатская церковь № 1 была расчищена в 1959 г. отрядом Северокавказской археологической экспедиции под руководством О. В. Милорадович. Первоначально Е. И. Крупнов, отправляясь от формы квадратного кирпича (плинфы), высказал мысль, что открытый на аланском городище храм можно датировать «раннемонгольским временем», а само кирпичное здание рассматривать как показатель существовавшего христианства, зависящего от грузинского культурного влияния на население Северного Кавказа².

Но в дальнейшем (причем очень скоро) кавказовед счел необходимым отказаться от сформулированного им перспективного и исторически логичного направления поиска. Он стал относить церковь № 1 к «широкому кругу памятников византийско-киевской архитектуры XI—XII вв.», полагая, что ее конструктивные особенности позволяют усматривать связь через Тмутараканское княжество с зодчеством Киевской Руси³. В своих выводах Е. И. Крупнов исходил из того, что до пристройки второй апсиды здание представляло собою крестообразный, бесстолпный одноапсидный храм, очень якобы схожий «с определенными образцами византийского церковного зодчества и архитектуры широкого славянского мира, начиная от Византии и Балкан и кончая Киевской Русью». Признавая, что храмы подобного типа не чужды и Восточной Грузии, автор тем не менее решительно от-

¹ Х. М. Мамаев, О городе Дедякове и Алхан-Калинском городище. — Сб.: Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа (далее: АВЭИСК), Грозный, 1979, с. 112—120 (там и библиография).

² Это мнение было обнародовано в прессе, в докладах Е. И. Крупнова и отражено в его статье «Христианский храм XII в. на городище Верхний Джулат». Материалы и исследования по археологии СССР (далее: МИА), 114, М., 1963, с. 44—46.

³ Е. И. Крупнов. Новое в изучении истории Северного Кавказа. — Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. М., 1961, с. 48; его же. Христианский храм XII в., с. 44—68.

вергал теперь возможность тут грузинского влияния. Он утверждал также, что паличие подалтарной крипты, имеющейся в церкви, «до-вольно обычно в храмах Руси и всего славянского мира». Со вре-мем строительства храма связывал Е. И. Крупнов и находки камен-ного кистеня и кирпича с процарапанными «вавилонами», сопостав-ляя их с древнерусскими аналогами. Все вместе это склоняло его к признанию памятника следствием влияния Киевской Руси уже в до-монгольскую эпоху.

Эта версия приобрела известную популярность в научной среде⁴. Незначительное расхождение наметилось лишь в датировке. Сам Е. И. Крупнов считал возможным относить постройку храма к концу XII в., а В. А. Кузнецов, О. В. Милорадович датировали церковь № 1 началом XIII в.

Вскоре (в 1962 г.) отрядом В. А. Кузнецова были открыты еще два христианских храма в Верхнем Джулате. Они также интерпрети-ровались как построенные под влиянием древнерусского зодчества в конце XII — начале XIII в. (церковь № 2) и в XIII в. (церковь № 3)⁵.

Однако в дальнейшем у В. А. Кузнецова стала вырабатываться собственная точка зрения по вопросу датировки и исторической оцен-ки храмов Верхнего Джулата. Сперва отмечается намерение возро-дить, несколько откорректировав, первую версию Е. И. Крупнова, в результате чего строительство церковей относилось хотя и к золото-ордынскому периоду, но, как и возведение мечетей, приписывалось «пленным ремесленникам и строителям из Закавказья», которые об-служивали и мусульманское, и «христианское население города»⁶. Не-долго спустя (в 1974 г.) В. А. Кузнецов провозглашает датировку церкви № 1 «концом XIII или даже началом XIV в.» и считает уже решительно невозможным сопоставление ее с древнерусской архи-тектурой. Тогда же автор впервые вспоминает, что на территории «Та-тарии» действовали католические миссионеры, а в Джулате сущест-вовала даже католическая кафедра в XV в., хотя вполне определенно отмечает: «католичество у местного населения не привилось, а като-лических памятников в районе Тартупа пока еще не найдено»⁷.

Но менее чем через год В. А. Кузнецов в двух идентичных публи-кациях попытался доказать, что «церкви Верхнего Джулата принад-лежат к этой католической кафедре и были построены пленными кав-казскими мастерами по заказу католических миссионеров, отразив в своей архитектуре их привычные нормы и требования». Считая, что джулатские храмы по строительным материалам и технике кладки едины с мусульманскими архитектурными памятниками городища и представляют общий в хронологическом и историческом отношении комплекс, археолог датирует теперь время их сооружения годами

⁴ См., например: В. А. Кузнецов, О. В. Милорадович. Археологиче-ские исследования в Северной Осетии. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 86, М., 1961, с. 92—101; Н. П. Гриценко. Истоки дружбы. Грозный, 1975, с. 12.

⁵ В. А. Кузнецов, Отчет Северо-Кавказского отряда СКАЭ (раскопки го-родища Верхний Джулат) в 1962 г. — Архив ИА АН СССР; его же. Раскопки аланских городов Северного Кавказа в 1962 г. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 98, М., 1964, с. 108.

⁶ В. А. Кузнецов, О чем рассказывают памятники археологии Северной Оссе-тии, Орджоникидзе, 1968, с. 50.

⁷ В. А. Кузнецов, Путешествие в древний Ирыстон, М., 1974, с. 53—59.

«правления хана Узбека (1312—1342 гг.)»⁸. Отныне вопрос представляется ему решенным⁹.

Подобная уверенность, однако, удовлетворяет не всех.

В те же годы А. Ф. Гольдштейн высказал догадку о строительстве церквей в Верхнем Джулате в VIII—X вв.¹⁰, которая, впрочем, имела абсолютно умозрительный характер. Зато вполне конструктивной выглядит позиция З. Ш. Дидебулидзе, отраженная в ряде работ и окончательно сформулированная в 1974 г. З. Ш. Дидебулидзе придерживается первой гипотезы Е. И. Крупнова о преобладающем грузинском элементе в церкви № 1, утверждая, что такие специфические особенности памятника XII в. как крестовокупольная планировка, наличие подальтарной усыпальницы-крипты, кирпич-плинфа присущи и архитектуре соседней Грузии. Примиряя свою точку зрения со второй версией Е. И. Крупнова, исследователь пишет, что данный храм «скорее всего представляет собой образец перекрестного влияния трех родственных культур — Византии, Древней Руси и Грузии»¹¹.

Не убедила система доказательств В. А. Кузнецова и ряд специалистов Северного Кавказа (в том числе нас), высказавших свои сомнения по части достоверности хронологической и историко-конфессиональной оценки соответствующих памятников¹².

Таким образом, датировка и интерпретация Верхне-джулатских храмов¹³ не получила еще удовлетворительного решения. Ситуация явно дискуссионна и требует новых попыток осмысления источников. Полагаем также, что охарактеризованные выше зигзаги, чисто археологического анализа показывают: решение этого сложного вопроса только на основе материалов стратиграфического порядка бесперспективно. Необходимо объективно и максимально полно учитывать все конструктивные детали церквей и конкретную историческую обстановку того периода, на что ранее не обращалось должного внимания.

Начнем с критической оценки некоторых фактических суждений наших предшественников.

Разумеется, форма кирпича-плинфы не может быть определяющей при выяснении времени постройки и направления культурного

⁸ В. А. Кузнецов, Церкви Верхнего Джулата, их время и интерпретация. — В Крупновские чтения по археологии Кавказа. Тезисы докладов, Махачкала, 1975, с. 108; ту же публикацию см.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференций, ч. III, Киев, 1975.

⁹ В. А. Кузнецов, Актуальные вопросы истории средневекового зодчества Северного Кавказа. — Сб.: Северный Кавказ в древности и средние века (далее: СКДСВ), М., 1980, с. 169.

¹⁰ А. Ф. Гольдштейн, Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии, М., 1975, с. 60.

¹¹ З. Ш. Дидебулидзе, Культурные взаимосвязи народов Грузии и Центрального Предкавказья в X—XII вв. — Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1974, с. 26.

¹² В. Б. Виноградов, Рец. на книгу В. А. Кузнецова «Путешествие в древний Иристон». — Изв. Северо-Кавказского научного центра высшей школы (далее: ИСКНЦВШ), Ростов-на-Дону, 1975, 2, с. 117; Г. М. Мамаев. Указ. соч., с. 119, сноска 32; Т. С. Магомадова, С. А. Голованова. Находки древнерусских предметов в бассейне рек Кумы и Терека (X—XV вв.). — АВЭИСК, Грозный, 1979, с. 122.

¹³ Впоследствии В. А. Кузнецовым раскопаны остатки еще одной церкви на городище. Однако, поскольку материал совершенно не опубликован, мы воздерживаемся от его использования в данной статье.

влияния, и прав оказался Е. И. Крупнов, когда (после первоначальных заблуждений на этот счет) он писал, что «кирпич-плинфа имел широчайшее распространение и применение в строительном деле во всех областях Восточной Европы и Южной Азии с IX по XV в., а в Закавказье даже до XIX в.»¹⁴. Но, трезво говоря, сам факт отнюдь не исключает возможности влияния именно со стороны наиболее близкой Грузии и уж, конечно, не дает права отдать предпочтение древнерусскому или любому иному варианту.

С другой стороны, бездоказательным осталось утверждение Е. И. Крупнова об обычности подалтарных крипт в храмах древней Руси, не подтвержденное конкретными аналогиями. Действительно, в научной литературе нет сообщений о таких прецедентах в древнерусском церковном зодчестве, на что справедливо указывает В. А. Кузнецов.

Весьма интересны немногочисленные предметы (кистень, кирпич с «вавилонами», железные сошник, скобель, подкова), найденные при раскопках городища, для которых Е. И. Крупнов и В. А. Кузнецов устанавливают древнерусское происхождение¹⁵. Но едва ли они могут играть решающую роль при определении времени строительства церквей. Стратиграфические условия находок (на мостовой, в завале строительного мусора) достаточно невыразительны. Датировка их именно началом XII в. (в чем были единодушны оба автора) крайне условна. Ведь летописями зафиксировано присутствие тут русских в 1278 году (о чем речь пойдет ниже). Общеизвестен и факт пребывания русских людей во всех основных городских центрах Золотой Орды в XIII—XIV вв.¹⁶, что подразумевает широкий хронологический ситуационный диапазон толкования этих предметов в культурном слое городища.

Возможно, В. А. Кузнецов прав, утверждая, что подалтарные крипты в двух церквях Верхнего Джулата — признак не ранее XIV в., свидетельствующий о появлении «новых (католических) литургических форм»¹⁷. Однако сооружение крипты по позднейшим канонам совсем не исключает использование для этого ранее существовавшего храма, тем более, если он уже имел подалтарный или подземный склеп, как это не раз наблюдается в грузинской архитектуре, в частности, X—XIII вв.¹⁸. Сомнения вызывает и попытка В. А. Кузнецова использовать палеографические данные (надписи на черепице № 2) для датировки возведения церквей временем хана Узбека. Во-первых, здесь пастораживает разногласие консультантов (причины которой умалчиваются)¹⁹, а, во-вторых, учитывая реальную историю Верхнего

¹⁴ Е. И. Крупнов, Христианский храм XII в....., с. 63.

¹⁵ Там же, с. 53; В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 198, 202.

¹⁶ М. Д. Полубояринова, Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.

¹⁷ В. А. Кузнецов, Церкви..., с. 108.

¹⁸ См., например: Ш. Амirkhanashvili История грузинского искусства, М., 1950; П. Г. Акритас, Археологические исследования Чегемского ущелья в 1959 г. — Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии, Нальчик, 1961, с. 187; Л. П. Семенов, К вопросу о культурных связях Грузии и народов Северного Кавказа. — МИА, 23, М., 1951, с. 302—306; М. Б. Мужухоев, Таргимский храм. — СКДСВ, М., 1980, с. 177—183 (однако передатировка в последней статье Таргимского храма на XIII в. нереальна).

¹⁹ Первоначально знаки на черепице трактовались как «буквы армянского алфавита» (определил проф. Е. А. Пахомов), затем говорилось уже о «рельефных грузинских буквах конца XIII — начала XIV в.» (Т. В. Барнавели).

Джулата можно предполагать (даже априорно) неоднократный ремонт церковных зданий в течение нескольких веков (что и есть на самом деле).

Наши реплики преследуют цель показать, что вопрос строительства и использования церковей Верхнего Джулата более сложен, чем может показаться сначала. Он вряд ли решается однозначно. В этом смысле куда более конструктивной (хотя и также априорной по-существу) представляется нам позиция З. Ш. Дидебулидзе, охарактеризованная выше.

Мы также склоняемся к признанию перспективности первоначального (во многом интуитивного) толкования Е. И. Крупновым верхне-джулатских храмов, как отмеченных явным грузинским влиянием. Однако принимаем мы и мнение В. А. Кузнецова с единственной серьезной поправкой: церкви были не впервые возведены католической кафедрой в Джулате, а лишь восстановлены, перестроены, использовались ею впоследствии.

Подчеркиваем, что и Е. И. Крупнов, и В. А. Кузнецов отмечали, что церкви № 1 и № 2 подвергались перестройке. Но оба автора не использовали возможность осмысления этих разных строительных периодов, не сопоставили их с исторической обстановкой эпохи. Попытаемся восполнить этот существенный пробел, понимая определенную относительность наших археолого-архитектурных наблюдений, построенных на полевой отчетности, а не на личном впечатлении о раскопках. Последнее, впрочем, удел всех современных о будущих интерпретаторов данных храмов (кроме В. А. Кузнецова).

Специфической чертой грузинской церковной архитектуры является наличие вписанной в прямоугольный контур восточной части храма, а не выступающей полукруглой алтарной апсиды и крестовокупольная планировка здания. Эти элементы выявляются при внимательном рассмотрении и у храмов Верхнего Джулата.

Е. И. Крупнов указывал, что первоначально церковь № 1 была построена якобы в виде прямоугольного, крестовокупольного здания с полукруглой апсидой, выступающей с восточной стороны. В дальнейшем, по его мнению, к ней был пристроен с юга небольшой придел с одной апсидой²⁰. Однако наличие специальной прямоугольной площадки из булыжника, на которой высится фундамент последней апсиды, будучи вписан в нее, свидетельствует, пожалуй, не о назначении ее для укрепления апсиды, как показалось Е. И. Крупнову, а является остатком фундамента некогда существовавшей на этом месте церкви, построенной по образцу грузинских. Впоследствии он и послужил основой для возведения нового здания. При этом строительство центрального помещения и придела могло осуществляться одновременно.

В. А. Кузнецов, исследовавший церковь № 2, отмечает, что она состоит из притвора и центрального помещения. Притвор в плане являет собой сложный вписанный крест. Центральное же помещение прямоугольное, с выступающей с восточной стороны полукруглой апсидой. Стены его значительно толще стен притвора и отличаются иной техникой кладки. Изучение строительных швов показало, что центральное помещение было пристроено к притвору²¹. При этом ука-

²⁰ Е. И. Крупнов, Указ. соч., с. 49.

²¹ В. А. Кузнецов, Раскопки аланских городов..., с. 108.

зывается на более раннее происхождение притвора²², что, однако, было забыто в дальнейших исследованиях.

Типичный план притвора и его более раннее происхождение дают право рассматривать это помещение, как первоначально существовавшую самостоятельную небольшую церковь, близкую грузинским канонам.

Церковь № 3 сохранилась значительно хуже и весьма отличается по планировке от уже рассмотренных храмов. Она состоит из одного помещения, подалтарная крипта отсутствует. Апсида церкви прослеживается только по остаткам булыжной кладки: крупным камням и отдельным валунам. В. А. Кузнецовым зафиксирована интересная деталь — в северо-восточной части сохранилась кладка из булыжника, двух валунов и кирпичей, продолжающая северную стену далее контура абсиды. Автор отметил: «Данная стена наводит на предположение — не была ли абсида церкви № 3 не полуциркулярной, а прямоугольной». Но дальше этого не пошел²³, находясь под впечатлением древнерусской версии происхождения храмов. Но в данном случае следует вновь обратиться к планировке грузинских храмов, вписанные абсиды у которых могут вполне удовлетворительно объяснить первоначальный вид церкви, дошедшей до нас в сильно разрушенном состоянии.

Весьма важно, что церковь № 3 перестройке не подвергалась, на что указывают особенности ее планировки и плохая сохранность по отношению к двум другим храмам. Свидетельством этого могут служить и сообщения путешественников XVIII в. Так, и И. Гюльденштедт и И. Ф. Бларамберг видели на руинах Татартупа лишь две церкви, то есть те, которые поддерживались позднейшими перестройками²⁴.

Итак, черты грузинской архитектуры оказываются не чужды исходным вариантам всех трех храмов, заложенных, вероятно, в одну эпоху.

Не стоит подробно освещать вопрос о том, что тесные политико-культурные отношения между Грузией и населением Северного Кавказа достигли своего апогея в X—XII вв.²⁵ Правда, судя по авторитетному мнению археологов, нет оснований связывать верхне-джулатские церкви со слоями городища ранее конца XII—начала XIII в. Вместе с тем, считаем нужным подчеркнуть, что до сих пор специалистами по Алании недостаточно учитывается особенность ситуации, именно в XIII в., сложившейся в этом конкретном районе.

Известно, что в 1238—1239 гг. Северный Кавказ подвергся нашествию монголо-татар²⁶, которые нанесли сильный удар аланской государственности и культуре, но отнюдь не сразу и не повсеместно ус-

²² В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 218.

²³ В. А. Кузнецов, Отчет..., с. 220.

²⁴ См.: Адыги, балкарцы, карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв. Нальчик, 1974, с. 419.

²⁵ В. А. Кузнецов, Алания в X—XIII вв. Ордженикидзе, 1971; его же. Зодчество феодальной Алании, Ордженикидзе, 1978; Г. Г. Гамбашидзе, К вопросу о культурно-исторических связях средневековой Грузии с народами Северного Кавказа, Тбилиси, 1977; В. Б. Виноградов, Вайнахо-аланские связи в этнической истории горной Ингушетии, — Сов. этнография, 1979, № 2 и др.

²⁶ В. Б. Виноградов, Аланы в Европе, — Вопросы истории, 1974, № 8, с. 118—121.

становили свой прочный контроль. Завоевание некоторых территорий Алании растянулось не на один десяток лет. И в этом существенную роль, по нашему мнению, сыграла специфика грузино-аланских взаимоотношений, особенно укрепившихся при царице Тамар и ярко проявившихся в округе Дарьяльского прохода. Следует считаться с тем, что связи эти отнюдь не были прерваны вторжением нового страшного врага. Больше того, они получили новый стимул. К тому же, вскоре после поражения от монголов Грузии, она оказалась в сфере господства государства ильханов Хулагуидов, вступивших в длительную и упорную борьбу на Кавказе с Джучидами Золотой Орды.

В недавней ценной работе Г. В. Цулая вдумчиво проанализированы некоторые грузинские и иные письменные источники XIII—XIV вв., сопоставлены мнения специалистов и дана объективная оценка сложившейся ситуации²⁷. Автор раскрыл большое значение сохраняющегося грузино-аланского альянса в отпоре различным группам завоевателей. Удачно (хотя и фрагментарно) обозначил он причины и реальное содержание особого места Грузии и ее традиционных северокавказских союзников, в первую очередь алан, в политико-военной практике Хулагуидов. Эта перспективная проблема нуждается в специальном исследовании²⁸. Мы же пока ограничимся акцентированием вполне справедливого тезиса о том, что «успеху Хулагуидов в их длительной борьбе с золотоордынцами во многом способствовала поддержка со стороны христианских народов и особенно — грузин, армян и алан»²⁹. При этом со стороны южной ветви монгольских династий демонстрировалась вплоть до рубежа XIII—XIV вв. изрядная веротерпимость, доходившая порой до предоставления определенных льгот и покровительства, которыми умело пользовались правители Грузии и церковные иерархи. Гнет Хулагуидов был достаточно тяжел. Но мог бы он быть и еще жестче, если бы не известное единство Грузии и ее горских северных соседей в их действиях перед лицом обеих монгольских сил.

Тем самым, условия для достаточно активного осуществления грузино-аланских политических и культурных связей не были аннулированы нападением на Аланию в 1238—1239 гг. Скажем определеннее: вплоть до жестокого разгрома аланского города Деякова и всей этой части равнинной Алании золотоордынским ханом Менги-Тимуром, они должны были оставаться весьма энергичными, взаимопроductивными и вполне допускающими церковное строительство в Деякове (Верхнем Джулате), организуемое Грузией.

Разгром же этот произошел в начале 1278 г. Золотая Орда решила окончательно сломить сопротивление алан, объективно увязывающееся с политикой враждебных Хулагуидов. Незаурядность и большой размах этой джучидской акции подтверждается тем, что хан повел с собою войска большинства вассальных русских княжеств и земель.

Память об этом событии сохранили русские летописи: «В лето 6785 (1277 г.) поидоша князи в Татары, князь Борис с княжною и детьми, князь Глеб Ростовский с сыном Михайлом, князь Федор, князь

²⁷ Г. В. Цулая, Грузинский «Хронограф» XIV в. о народах Кавказа. — Кавказский этнографический сборник, 7, М., 1980, с. 193—208.

²⁸ К нему приступил сейчас М. К. Джигоев — аспирант из Юго-Осетии, обучающийся на кафедре истории СССР периода феодализма в Московском государственном университете им. М. В. Ломоносова.

²⁹ Г. В. Цулая, Указ. соч., с. 206.

Андрей и иные князи многие... Князь же Ростовский Глеб Василкович с братичем своим с князем Константином, князь Федор Ростиславич, князь Андрей Александрович и иные князи, мнози бояры и слугами поехали на войну с царем Менгитимуром и поможе бог князем русским, взяша славный град ясыкий Дедяков...»; «Князи же вси со царем Менгу Темирем пойдоша на войну на ясы. И приступиша рускии князи ко яскому городу, ко славному Дедякову и взяша его месяца февраля восьмого, и много корысть и полон взяша... град же огнем пожгоша»³⁰. Археологически также засвидетельствованы следы трагедии, постигшей город в конце XIII в.

И вот знаменательный факт: в «Каталоге древнерусской живописи» опубликована икона грузинского письма XIII в. «Богоматерь Толгская», находящаяся в Воздвиженской церкви близ Ярославля³¹. А в походе 1277—1278 гг. принимал участие ярославский князь Федор Ростиславич Черный, который, как считают, и привез эту икону с Северного Кавказа. В. А. Кузнецов по этому поводу пишет: «скорее всего она была взята при штурме Дедякова — ведь алапы с X в. были христианским народом, поддерживавшим связи с соседней и единоверной Грузией»³². Апеллируя к X в. в данном случае излишня. Икона XIII в. «Богоматерь Толгская», попавшая из Дедякова на Русь, подтверждает гипотезу о сильном грузинском влиянии не только на архитектуру, но и интерьер церквей Верхнего Джулата и является объективным свидетельством существования там христианских храмов уже ко времени разграбления Дедякова. Следовательно, храмы эти были выстроены ранее 1278 г., возможно в середине XIII в., а в дни падения Дедякова — разрушены и опустошены.

Но город не исчез после похода Менги-Тимура. Монголо-татары по достоинству оценили его выгодное стратегическое положение, и он вскоре стал важным золотоордынским центром, получив в народе название Татартуп («Стоянка татар»). Интенсивное строительство велось в нем при хане Узбеке. В связи с политической исламизации, которую он проводил в своих владениях, возводятся мечети и минареты. Очевидно, в этот же период (хотя и не одновременно) вновь отстраиваются и некоторые верхнеджулатские церкви, на что указывает тождество материалов и техники кладки мусульманских памятников и церквей № 1 и № 2, подвергшихся не только восстановлению, но и перестройке. При этом в фольклоре местного населения сохранилось воспоминание, зафиксированное И. Ф. Бларамбергом, что «эти церкви были построены френгами», то есть западноевропейцами, «которые жили в Татарии»³³.

Тут и надлежит обратиться к фактам, углубляющим и уточняющим схему В. А. Кузнецова.

Как известно, еще с начала XIII в. на Кавказе развернули широкую пропаганду католические миссионеры. Последующие отношения между Римом и золотоордынскими ханами налаживались медленно и трудно. Лишь в 1315 г. в Сарае было учреждено католическое епископство, первым главой которого стал францисканец Стефан. Сохранились письма, подтверждающие, что хан Узбек поддерживал пря-

³⁰ ПСРЛ, XVIII, с. 75; «Воскресенская летопись», с. 173.

³¹ В. И. Антонова, Н. Е. Мнева, Каталог древнерусской живописи (опыт историко-художественной классификации), т. I, М., 1963, с. 202—203.

³² В. А. Кузнецов, Путешествие..., с. 53.

³³ Адыги..., с. 420.

мы контакты с папой Бенедиктом XII, отправлял к нему послов. В переписке папа в самых лестных выражениях благодарил за подарки, за заботу о католиках, проживавших в Золотой Орде, и выражал надежду на обращение всей ханской семьи в католичество. Все это, однако, не мешало Узбеку в 1324 г. организовать поход русских князей против Литвы, чтобы запретить Гедимину принять католичество, а также и форсировать исламизацию подвластных земель³⁴. Не случайно, понадобилось около двух десятилетий, чтобы последствия католического миссионерства в Золотой Орде дали реальные плоды. М. Д. Полубояринова привела сообщение францисканца Элемозина 1336 г. о том, что-де в Золотой Орде «насаждена истинная церковь, и здесь братья-минориты учредили свои убежища в десяти местах: пять из них в татарских городах, пять — в боевых станах и пастушеских таборах татарских»³⁵.

Донесения миссионеров носили подчас преувеличенный характер. Трудно поверить в достоверность сообщения автора о «насаждении истинной церкви» повсеместно в Золотой Орде. Но все же успехи католичества к 1336 г. очевидны. И возможно, что в число пяти затронутых ими городов входил и Татартуп, в котором после завершения строительства мусульманских культовых зданий, скорее всего, уже в 30-х годах XIV в., были частично подняты и перестроены церкви. Это отвечало планам джучидов, заинтересованных в том, чтобы насаждением тут католичества среди немусульманской части населения окончательно разорвать традиционные узы религиозного альянса Грузии и алап.

Католические миссионеры нашли в Деякове-Татартупе подходящую почву: ведь большинство местного населения и различного рода, пригнанного из Закавказья и Руси, были христиане, единые в своем неприятии ислама и потерявшие до поры традиционные возможности для отправления своих конфессиональных обрядов.

При этом, однако, не следует забывать, что культы любого вероисповедания в конкретных этно-культурных условиях приобретают специфические черты и, внедряясь в духовную жизнь, впитывают в себя компоненты исконной местной культуры³⁶. Наглядным свидетельством такого положения и является архитектура вновь поднятых из руин храмов Верхнего Джулата. Очевидно, восстановление церквей велось по заказу католических миссионеров пленными ремесленниками из Закавказья и Руси, что и объясняет появление в связи с католическими храмами кирпича с «вавилонскими» (след присутствия русских мастеров)³⁷ и черепицы, изготовленной закавказскими (грузинскими?) мастерами.

Вскоре, начиная со второй половины XIV в., отношения Золотой Орды с Западом стали резко ухудшаться. И уже при Тимуре были уничтожены достижения католической пропаганды среди татар³⁸. Войсками Тимура в 1335 г. был разрушен и Татартуп, после чего он уже больше не восстанавливался как городской центр, постепенно превра-

³⁴ М. Д. Полубояринова, Указ. соч., с. 27.

³⁵ Там же, с. 27.

³⁶ С. Ц. Умаров, О некоторых особенностях этнизации отдельных христианских культов в Чечено-Ингушетии. — АРЭИСК, Грозный, 1979, с. 125.

³⁷ Б. А. Рыбаков, Архитектурная математика древнерусских зодчих. — Сов. археология, 1957, I, с. 108.

³⁸ М. Д. Полубояринова, Указ. соч., с. 27.

тившись в Верхне-Джулатское городище — почитаемое место для окрестного населения самых разных вероисповеданий.

Немецкий путешественник Иоанн Шильтбергер, побывавший в начале XV в. на Северном Кавказе, оставил сообщения о том, что он посетил «гористую страну Джулад, населенную большим числом христиан, которые там имеют епископство. Священники их принадлежат к ордену кармелитов, которые не знают по-латыни, но молятся и поют по татарски для того, чтобы их прихожане были тверды в своей вере. Притом многие язычники принимают святое крещение, так как понимают то, что священники читают и поют»³⁹.

По всей видимости, И. Шильтбергер в своих записках говорит о том христианском населении, которое обитало в широкой округе поверженного города после того, как ушли тимуровские полчища. Сравнительно недолгое время оно продолжало придерживаться католической обрядности, постепенно теснившейся старыми культовыми представлениями и церемониями. Вот почему он отмечает, что «молятся и поют» здесь по-татарски. Вполне вероятно, что эти (и иные) литургические действия были еще связаны с разграбленными Тимуром храмами города. А под татарами автор, скорее всего, подразумевает местные кавказские народы, которые по ассоциации у него выступают под этим собирательным названием.

Любые уступки и ухищрения не укрепили здесь позиций католической доктрины, подвергавшейся неуклонной этнизации. А с XVI в. вновь возрастает влияние Грузии и ее церкви на соседние народы Северного Кавказа⁴⁰. Уже в середине XVII в. турецкий путешественник Эвлия Челеби упорно причисляет округу запустевшего города Джулата к «Дадрианской земле», то есть к Грузии, сообщая о широком распространении тут грузинского языка⁴¹. Важно заметить, что свидетельства Челеби по этому вопросу базировались не столько на личных впечатлениях (сам он — в отличие от бытующего в литературе убеждения — руин города не посещал), сколько на контаминации фольклорных сюжетов, услышанных в этих местах. А эти последние вполне закономерно оттеняли ту явственную роль, которую сыграл грузинский политико-культурный элемент в былой истории сперва аланского, а потом золотоордынского города близ устья Дарьяльского ущелья.

Сушественно, что столь длительная история церквей в Верхнем Джулате олицетворяется и обширным христианским могильником, окружающим церковь № 1. О. В. Милорадович датировала его XII—XIII—XV вв.⁴² На самом деле хронологический диапазон погребений охватывает здесь XIII—XVII вв.⁴³ Это значит, что уже и после окончательного запустения самих храмов (в связи с исламизацией рав-

³⁹ Путешествие Иоанна Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1384 по 1427 г. — Записки Новороссийского университета, т. 1, ч. 1, Одесса, 1867, с. 30.

⁴⁰ В. Б. Виноградов, Назревшие задачи изучения религиозных верований на Центральном Кавказе. — Тезисы докладов X Крупновских чтений, М., 1980, с. 66—68.

⁴¹ Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. 2, М., 1979, с. 97—103.

⁴² О. В. Милорадович. Христианский могильник на городище Верхний Джулат, — МИА, 114, М., 1963, с. 105.

⁴³ В. Б. Виноградов, О некоторых критериях датировки позднесредневековых погребальных комплексов Северного Кавказа, — ИСКНЦВШ, Ростов-на-Дону, 1977, 1, с. 64—68.

нинной зоны Северного Кавказа в XVI—XVII вв.) руины их продолжали оставаться святыней для окрестных народов, сохранявших следы христианского вероисповедания.

Итак, наш анализ позволяет усомниться в плодотворности однозначной историко-конфессиональной (католической) интерпретации верхне-джулатских церквей. Перспективное представляется выделить два периода функционирования христианских храмов Верхнего Джулата:

XIII в. (до 1278 г.), когда они были построены и использовались под прямым влиянием грузинской церкви и в результате постоянных тесных взаимосвязей с Грузией;

30-е годы XIV — начало XVI в., когда произошло оживление христианства под воздействием католических миссионеров, что и повлекло восстановление и перестройку части ранее разрушенных храмов, потерявших именно на этом этапе свою исходную близость к кругу грузинской церковной архитектуры.

Представлена кафедрой всеобщей истории Чечено-Ингушского университета им. Л. Н. Толстого

**ეთერ ორჯონიძე, XIX საუკუნის რეფორმადელი ხანის
საქართველოს აზარულ ურთიერთობათა ეპოქისტი,**

გამ. „მეცნიერება“, 216 გვ.,

საქართველოს ცხოვრებაში XIX საუკუნიდან ახალი ხანა დადგა. ქვეყნის აქარულ ურთიერთობაში მიმდინარე ძვრები 1830-იანი წლებიდან ინტენსიური და მასშტაბური გახდა, ფეოდალური ურთიერთობის წიაღში ბურჟუაზიული ურთიერთობა ჩაისახა და 40—60-იან წლებში კაპიტალისტური წყობა ჩამოყალიბდა.

ეს გარდაქმნები საგანგებო ინტერესს იმსახურებენ როგორც გვიანფეოდალური, ისე კაპიტალისტური ხანის საქართველოს ვითარების შესწავლის თვალსაზრისით, მით უმეტეს, რომ მოცემული პროცესის კვლევას ტრადიციის არ გააჩნია.

ბურჟუაზიული ურთიერთობის გენეზისი და განვითარება ჩვენში ამ ბოლო დრომდე რამდენადმე ზეგულედ, „ვიწრორეგიონულად“, გარემომცველ სამყაროსგან იზოლირებულად შექცეულია. ამავდროს, კაპიტალისტური ურთიერთობა თავისი ბუნებით კოსმოპოლიტურია და „ნაგვიანვე“ კაპიტალისტურ ქვეყნებში (მათ შორის რუსეთის იმპერიაში და მის განაპირა ეროვნულ მხარეებში) ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩამოყალიბებაზე ენერგიულად ზემოქმედებდა „პირველი ეშელონის“ კაპიტალისტური ქვეყნების „მაგალითი და ზემოქმედება“, მხოლოდ კაპიტალისტური მეურნეობა და საერთაშორისო ბაზარი. ამგვარი ზეგავლენა ძალზედ იკრძნობოდა საქართველოში, რომელიც იმდროინდელი „მსოფლიო შარავით“ (სახელგანთქმული) საიმედოდ იყო დაკავშირებული შიდა რუსეთთან და უცხოეთთან.

საქართველოს ახალი ისტორიის გაშუქებაში მეორე უმეტესობა ისაა, რომ XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოს ფეოდალურ-ბატონყმური მეურნეობის ღრმა კრიზისი, კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება და რევოლუციური სიტუაციის შექმნა ზოგიერთ ნაშრომში არსებითად მხოლოდ გარეგანი ფაქტორის (რუსეთის იმპერიის გავლენის) წარმონაქმნად მიიჩნევა.

ხსენებული პრობლემის გაშუქებისას ამ ბოლო დრომდე ხშირად გაუთვალისწინებელი

რჩებოდა მისი მთავარი ნიშანთვისება, სახელდობრ ის, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის გარიყრეზე „ვაჭრობისა და მრეწველობის ზრდა წინ უსწრებს მიწათმოქმედების ზრდას...“ (ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 708).

ჩვენთვის საინტერესო ისტორიული პროცესის შესწავლის ის ცდა, რომელიც სურათის წარმოდგენას პირველადი საარქივო წყაროების გამოყენებლად ესწრაფვოდა, მარცხით დასრულდა. ამგვარი ექსპერიმენტი მარტო რევოლუციამდელი თავადაზნაურული და ბურჟუაზიული ისტორიული და სტატისტიკური ლიტერატურის მეტწილად ტენდენციური ცნობებისა და მონაცემების გამოყენებას ემყარებოდა. რთული მოვლენისადმი ზედამხედველი და ცალმხრივი მიდგომით ჩამოყალიბდა მოსაზრება, რომ თითქმის XIX ს-ის რეფორმამდელ პერიოდში საქართველოს საწარმოო ძალებს მნიშვნელოვანი ცვლილება არ განუცდია, რომ აქ ადგილი ჰქონდა არა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის რღვევას, არამედ მის „გაჯანსაღება-განმტკიცებას“. ამ თვალსაზრისის გაბათილებისა და რთული სოციალურ-ეკონომიკური პროცესის მალე მეცნიერულ დონეზე გაშუქების ნიშნულია ე. ორჯონიძის გამოკვლევები, რომლებიც ამ ბოლო 20 წლის მანძილზე ქვეყნდება. ეს ნაშრომები ახალ ეტაპს განეკუთვნებიან გვიანფეოდალური და ბურჟუაზიულ საქართველოს ისტორიის შესწავლაში.

ე. ორჯონიძის მონოგრაფიაში — „ვაჭრობა და ვაჭართა ფენა რეფორმამდელი ხანის საქართველოში“ (თბ., 1974) ჩვენს ისტორიო-გრაფიკულ პირველად, ღრმად გაშუქებული ეკონომიკური ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი ასპარეზი — ვაჭრობა, რაიონ ყველაზე ადრე და განსაკუთრებით რელიეფურად იჩენს თავს ბურჟუაზიული ურთიერთობის განთიადი, სახმარი ღირებულების წარმოებიდან საცვლელი ღირებულების წარმოებაზე გადასვლა, ნატურალური მომხმარებლობის ხარჯზე სასაქონლო მომხმარებლობის ზრდა.

ავტორმა ექვიპიტანლად დაადგინა ვაჭრო-

ბის მძლავრი განვითარება XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. ნათელი გახდა, რომ გასული საუკუნის დამდეგთან შედარებით 60-იანი წლების საქართველოში შემოტანილი საქონლის ღირებულება გაიზარდა 10-ჯერ, ხოლო ჩვენგან გაზიდული ნაწარმის საშუალო წლიური ღირებულება 36-ჯერ.

დასახელებულ წიგნში დადასტურებულია ჩვენი ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების სწრაფი აღმავლობა გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან, ასევე საშინაო ბაზრის თვალსაჩინო გაფართოება. დადგენილია სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაცია, მისი საქონლიანობის ზრდა, ადგილობრივი სიმდიდრის ამოძრავება, 1850—60-იან წლებში საქართველოს მტკიცედ ჩაბმა მსოფლიო საქონელბრუნვაში.

გამოკვლევის უმთავრესი ღირსება ისაა, რომ მან ეპქრობის კაპიტალისტურ ყაიდაზე გაშლის მაგალითზე ცხადყო ჩვენში ახალი ურთიერთობის ჩასახვა და მომძლავრება.

ეპქრობის პარალელურად, ე. ორჯონიკიძე ათეული წლების მანძილზე სწავლობს სოფელსაც. ამ სამუშაოს შემაჯამებელია ჩვენი ავტორის განმხოვადებული მონოგრაფია — „XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის საქართველოს აგრარულ ურთიერთობათა ევოლუცია“. ამ გამოკვლევის საჭიროება და მიზანმიმართულება ცხადდაა ნაჩვენები მის შესავალში, სადაც პრობლემის ისტორიოგრაფია ჯეროვანი სიზუსტით არის შეფასებული. ავტორი ღრმად განიხილავს საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისის პრობლემაზე ორი ერთმანეთის საპირისპირო თვალსაზრისის შემუშავებას. საქართველოში კაპიტალისტური წყობილების ჩამოყალიბებას ქრონოლოგიურად XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანას უკავშირებს. ამ თვალსაზრისის ზოგად-თეორიული დასაბუთების პარალელურად, ე. ორჯონიკიძე არსებითად, კრიტიკულად განიხილავს საწინააღმდეგო თვალსაზრისს, რომელიც რეფორმამდელი ხანის საქართველოში კაპიტალისტური წყობის ჩამოყალიბებას გამოირიცხავს და მას ქრონოლოგიურად მომდევნო პერიოდში ვარაუდობს.

პრობლემის ისტორიოგრაფიის ავტორისეული გაშუქება, ჩვენი აზრით, უზადაა. ამასთანავე მონოგრაფიაში წარმოდგენილი არაა წყაროთმცოდნეობითი ნარჩევები, ჯაც მით უფრო გაუმართლებელია, რომ გამოკვლევის პირველადი წყაროების არსენალი სოლიდურია, თან მასში მრავალფეროვანი წყაროების უმეტესობა პირველადია გამოყენებული, ან ყიდვე ახლებურადაა განხილული და გაზიარებული.

მონოგრაფიის I თავში ნაჩვენებია ეპქრობის. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1981, № 2

ბისა და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. ავტორის აზრით, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება ჩვენში XVIII ს-ში დაიწყო და XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში წარმატებით გაგრძელდა. ამ პროცესის განსაკუთრებით გააქტიურებას 40-იანი წლებიდან ჰქონდა ადგილი, როდესაც გაღრმავდა შრომის საზოგადოებრივი განაწილება, მეაფიოდ გამოიხატა სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სპეციალიზაცია და თოქშის ყველა დარგმა სასაქონლო ხასიათი მიიღო. თანდათანობით მეურნეობის წამყვან მოტივად საცულე-ლი ღირებულების წარმოება იქცა. ეს კი ფეოდალურ-ბატონყმური სისტემის კრიზისის მომსწავლებელი იყო, ვინაიდან... ფეოდალური ფორმაციის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი თითქმარი კარაქციელი მეურნეობის ბატონობა“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 59).

წიგნის II თავში გაშუქებულია გლეხობის ქონებრივი დიფერენციაცია. აქ სწორედ არის შენიშნული, რომ გლეხობის ქონებრივ უთანასწორობა ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჰქონდა ადგილი. ავტორის განცხადებით, ჩვენში იგი განსაკუთრებით საგრძნობია XVIII ს-ში.

ნაშრომში ღრმადაა განხილული სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგად ქონებრივი უთანასწორობის ზრდა XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოში. სამაჰიოდ სხვადასხვა დროის კამერალური აღწერების მონაცემების ახლებური კლასიფიკაციისა და ანალიზის გზით (აღწერის მონაცემები გამოიყენეს ა. ფანცკეამ, დ. გოგოლაძემ და სხვებმა) ზატავს ცალკეული ოჯახების სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობას. ნათელი სურათის წარმოსადგენად განსაკუთრებით კარგადაა მომარჯვებული გორის მაზრის 1818 წლის, სიღნაღის, თელავის და ახალციხის მაზრების 1842 წლის აღწერის მონაცემები, რომელთა გამოყენებით ავტორმა შეძლო ღარიბი, საშუალო და მდიდარი გლეხობის ერთმანეთისგან გამოყოფა და მათი ხედვრითი თანაფარდობის დადგენა. ჩვენთვის ცხადი ხდება, რომ რეფორმამდელ საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის ზრდის შედეგად ქონებრივი დიფერენციაცია გაღრმავდა და გლეხობის ძირითად ბირთვს, უმეტესობას წარმოადგენდა არა საშუალო გლეხობა (როგორც ეს ფეოდალურ-ბატონყმური ხანათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი), არამედ ღარიბი გლეხობა. გარდა ამისა საშუალო გლეხობას გამოეყო მდიდარი გლეხობის ფენა (გვ. 83—84).

III თავში დახასიათებულია ფულადი და ნატურალური გადასახადები, დადგენილია ფეოდალური რენტის ფორმები. ჩვენი ისტორიოგრაფიის მიღწევების გათვალისწინებით განხილულია სახელმწიფო, საბატონო და საეკლესიო ბეგარა-გადასახადები საქართველოში, ცალკეა აღნუსხული სხვადასხვა კატეგორიის გლეხთა მიერ გადასახდელი პროდუქტადი, შრომითი და ფულადი რენტა, ხაზგასმულია შრომითი ბეგარის სიმძიმეც.

ფრიალ საყურადღებოა ავტორის დაკვირვება სახელმწიფო, საბატონო და საეკლესიო გადასახადებში მომხდარ ცვლილებებზე. სახაზინო ექსპედიციის დათვრების მონაცემებზე დაყრდნობით მკვლევარი დამაჯერებლად ამათილებს იმ ავტორთა მოსაზრებას, რომლებიც ირწმუნებოდნენ, რომ XIX ს-ის დასაწყისს საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების დონე მეტად დაბალი იყო და კვლავ ნატურალური მეურნეობა ბატონობდა.

ავტორი ეთანხმება აღმოსავლეთ საქართველოში ფულადი გადასახადების მოქმედების ა. ფანცხავასეულ შეფასებას, ნათლად წარმოგვიდგენს ამ გადასახადების მოქმედებას აღსავლეთ საქართველოში (იმერეთში, სამეგრელოში). ირკვევა, რომ „1818 წელს საეკლესიო გლეხების გადასახადების კომიტეტია დასავლეთ საქართველოშიც გატარებულია და რაჭა-იმერეთის საეკლესიო გლეხები XIX საუკუნის მთელ სიგრძეზე ეკლესიასთან ანგარიშსწორებას ფულით აწარმოებდნენ“. რომ „1818 წელს გატარებული ღონისძიებების შედეგად ფულადი რენტა გაბატონდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადებში...“ (გვ. 102—103).

1828 წელს იმერეთში, ხოლო 1840 წელს გურიამი კომლობრივი ნატურალური სახელმწიფო გადასახადის საცლად სულადობრივი ფულადი გადასახადის დაწესება, ჩვენი ავტორის დაკვირვებით, შინაგანი პირობების მომწიფებამ განაპირობა. უდავოა, რომ 1843—1845 წლების საფინანსო რეფორმამ სახელმწიფო გადასახადებში საბოლოოდ მოსპო პროდუქტადი რენტა, — სახელმწიფო გადასახადები მთლიანად ფულადით შეიცვალა.

ზოგი მკვლევრის შეხედულებით, რეფორმამდე საქართველოს აგარაულ ურთიერთობაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა პროდუქტად და შრომითი რენტას ჰქონდა. ხსენებულ პერიოდში საადგილმამულო ურთიერთობაში გაბატონებულია შრომამიგებობი რენტა, მეორე ადგილზე — პროდუქტადი, ხოლო მესამეზე — ფულადი რენტა.

ე. ორჭონიკიძემ ცხადყო, რომ მოცემული ხანის საქართველოში შრომამიგებობი რენტის თანდათანობითი კომპლაცია განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა და ფეოდალური რენტის სახეობას არც თუ იმე დიდი ადგილი ეკავა 40-იანი წლების საადგილმამულო ურთიერთობაში. XIX ს-ის „ბატონყმური საქართველოს საადგილმამულო ურთიერთობაში პროდუქტად რენტასთან შედარებით ფულადი რენტის ბატონობა უდავოა...“ (გვ. 111). ავტორი გვიჩვენებს, რომ განსახილველ პერიოდში საეკლესიო, მიწები „მხოლოდ ფულადი ანაღურებებით გაიცემოდა“ (გვ. 120), „ასე, რომ საიჯარო ურთიერთობაში ფულადი რენტის ღონისძიება უკვე არ უნდა იწყებდეს“ (გვ. 120). მკვლევრის უცილობელ დამსახურებას განეკუთვნება იმის ნათესოფა, რომ XIX ს-ის 40-იანი წლების საქართველოს მთელ საადგილმამულო ურთიერთობაში ფულად რენტას გაბატონებული მდგომარეობა უკავია.

IV თავში დადგენილია მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ახალი ფორმები. გარკვეულია „ნასყიდ“ მიწის როლის ზრდა გლეხის მეურნეობაში. საამისოდ გამოყენებულია გორის მაზრის 1818 წლის კამერალური აღწერის მონაცემებიც. ირკვევა, რომ ზოგი გლეხის მეურნეობა მხოლოდ საკუთარ „ნასყიდ“ მიწაზე იყო გაშლილი. ასეთებს არ ჰქონდათ საბატონო, საეკლესიო და სახელმწიფო მიწები. „ნასყიდის“ მნიშვნელობის ზრდისა და „ნადელის“ როლის დაქვეითების მაგალითზე, ავტორი გვიჩვენებს მიწაზე ფეოდალური საკუთრების რღვევას, მისი მონოპოლიური საკუთრების მოშლას, წოდებრივი საკუთრებიდან უწოდებრიო ბურჟუაზიულ საკუთრებაზე გადასვლას. ავტორმა დაასაბუთა, რომ შემოსვენებული პროცენი განსაკუთრებით საგრძნობია რეფორმის წინაზე ხანაში, როდესაც დასავლეთ საქართველოს საბატონო გლეხების სარგებლობაში არსებული მიწების 1/3 მათ საკუთრებაშია (გვ. 134). ამასთანავე მიწა იქცეოდა არა მარტო ყიდვა-გაყიდვის საგნად, არამედ ფართოდ ვითარდებოდა მიწის საიჯარო ურთიერთობაც.

ე. ორჭონიკიძე დეტალურად იხილავს მიწის იჯარის ფორმებს და გლეხობის მონაწილეობას საიჯარო ურთიერთობაში. საკითხის ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ საიჯარო ურთიერთობის დაბალი, განუვითარებელი ფორმა („საღალედ“ მიწის გაცემა), რაც ფეოდალზმისათვის დამახასიათებელი ტიპურია მოვლენაა, გაბატონებული იყო XIX ს-ის რეფორმამდე ხანაში. ჩვენი ავტორი დიდძალი საისტორიო მასალის სკრუპულოზური ანალიზით დაასკვნის, რომ XIX

ს-ის 40-იანი წლებიდან საქართველოში არც თუ ისე იშვიათად გვხვდება მიწის იჯარის კაპიტალისტური ფორმები, რომ გლეხობის ზედა ფენა თავის მეურნეობას საიჯარო ურთიერთობაში მონაწილეობით აფართოებს, ღარიბი გლეხობის მეევანურო ექსპლუატაციის პარალელურად (მიწის მცირე ნაკვეთების მეორედი იჯარით გაცემა), საიჯარო მიწებზე წერილობრივ ეუბანოვლი ფერმერული მეურნეობის მოსაწყობად გულმოდგინეობს. შექმნილ ვითარებაში საიჯარო ურთიერთობაში გარეკეონომიკური იძულება ეყონომიკური იძულებით იცვლება და ამდენად იჯარა კარგავს ფეოდალურ-მისათვის დამახასიათებელ ნიშანთვისებას.

ფეოდალური ურთიერთობის რღვევისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების უტყუარი მაჩვენებელია ვაჭარ-მოქალაქეთა ჩაბმა მიწათმფლობელობაში და საიჯარო ურთიერთობაში, აღებული მიწის დასამუშავებლად დაქირავებული შრომის გამოყენება, მათ მეურნეობებში საცვლელ ღირებულებების წარმოება (მევენახეობა-მღვინეობა, მეცხოველეობა და სხვ.). ამ პროცესზე დავიკრებით ავტორი დაასკვნის: „XIX საუკუნის I ნახევრიდან სოფლის მეურნეობაში, როგორც წარმოების განსაკუთრებულ სფეროში, ვაჭარ-მოქალაქეების მიერ კაპიტალის დაბანდების პროცესი იწყება“ (გვ. 162).

V თავში თვალწინ წარმოგიდგება ბატონყმობისაგან გლეხობის თავდახსნის პროცესი. ქვეყანაში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის გაფართოების შედეგად ფულზე მოთხოვნილება გაიზარდა. ასეთ ვითარებაში მეზატონე ცდილობდა გლეხობის ექსპლუატაციის გაძლიერებით დაეკმაყოფილებინა საკუთარი მოთხოვნილება. ამან ბატონყმური ურთიერთობა გაამყვანა, რასაც თან მოჰყვა ერთი მხრივ, გლეხობის კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება, მეორე მხრივ, მათი თავგამოდებული სწრაფვა თავდახსნისკენ. გლეხები ხშირად წარმატებით ახერხებდნენ მიწის შეძენასაც, პირადი თავისუფლების მოპოვებასაც.

ე. ორჯონიკიძის ფრთხილი, თუმცა დასაბუთებული, ვარაუდით 1800 წლიდან 1864 წლამდე, არასრული ცნობებით, თავისუფლება მიიღო საბატონო გლეხების 12—18%-მა მაინც (გვ. 166).

ავტორმა დიდი შრომის შედეგად შეძლო (არქივში მიკვლეული) თავდახსნის წიგნების მონაცემების კლასიფიკაცია, — 1840—50-იანი წლებში გლეხების მიერ თავდახსნის დროისა და ადგილის, თავდახსნილი გლეხების და მათი მეზატონეების დასახელება, გლეხების მიერ გამოსყიდული სახნავი მიწისა და ვენახის ფარ-

თობის მითითება, მათი სხვა ქონების აღნუსხვა. საამისოდ შედგენილი ცხრილისა (გვ. 170—179) და სხვა ხელშეისახები მასალის განხილვა ავტორის სრულ საფუძველს აძლევს ჩათვალოს, რომ გლეხობა ენერგიულად იყო ჩაბმული სასაქონლო-ფულად ურთიერთობაში, ბევრი მათგანი მნიშვნელოვანი თანხის დაგროვებასა და უძრავ-მძიმავი ქონებით ბატონყმური ურთიერთობისაგან თავის გამოსყიდვას ახერხებდა. აღგელმამულიანად განთავისუფლებულთა უმეტესობა მესაქუთრე გლეხი იყო და სოფლის ბურჟუაზიის წარმოდგენდა. უმიწაყუთრე განთავისუფლებული გლეხთა ნაწილი დიდიერ მიწებისა და წერილმან ვაჭარ-ხელოსანთა რიგებს ავსებდა (გვ. 183).

VI თავში გამოკვლეულია გლეხთა კლასობრივი დაშლა, რასაც ავტორის მართებული განსაზღვრით, ხელს უწყობდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება, ფულადი რენტის დომინირება, გლეხობის ზედა ფენის ხელში ნასყიდი მიწების თავმოყრა, ბატონყმობისაგან თავგამოსყიდვა და ხვესმორეული ურთიერთობის კრიზისის თანმხლები სხვა პროცესები.

ნაშრომში კახეთის (თელავისა და სიღნაღის მაზრების) სახელმწიფო გლეხთა 1842 წლის აღწერის საარქივო მონაცემების სისტემატიზაციით არის წარმოდგენილი უაღრესად ფასეული ცხრილი (186—198), სადაც დასახელებულია ამა თუ იმ სოფლის 320 შეძლებული გლეხური კომლი, თითოეული კომლის მუშახელის რაოდენობა, მათ სარგებლობაში არსებული მიწის ფართობი, მარცვლეულის მოსავლის ოდენობა, დაყენებული ღვინის, ასევე მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის, ცხენების და ცხვრების რაოდენობა. ამ წარმოდგენილი ოჯახები, კახეთის სახელმწიფო გლეხთა საერთო ოდენობის 6,2%-ს შეადგენდა, მათ მფლობელობაში იყო სახნავ-სათესად ვარგისი მიწის საერთო ფართობის 20,1%, მათ მოჰყავდათ მარცვლეულის მოსავლის 26%, ღვინის მოსავლის 21,9%, მათ წილად მოდიოდა მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის 34,27% და ცხვრის საერთო რაოდენობის 72,6%.

ცხრილში წარმოდგენილ მდიდარ კომლებს ბაზარზე შეეძლოთ გაეტანათ მოწეული მარცვლეულის 77%. ამ კომლთა მუშახელის რაოდენობისა და მათ სარგებლობაში არსებული მიწის, ასევე შინაური საქონლისა და მოწეული მარცვლეულის თუ ღვინის რაოდენობის ურთიერთშედარება ცხადყოფს, რომ ბევრი გლეხური კომლი დაქირავებული შრომის გარეშე ვერ წარმართავდა მეურნეობას. ავტორმა ცხადყო, რომ რეფორმის წინარე წლებში

გლეხობის მდიდარი ფენა ფეოდალური ფორმაციისათვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი შეძლებული გლეხები კი აღარ იყვნენ, სოფლის ბურჟუაზიას წარმოადგენდნენ (გვ. 201).

ე. ორჯონიკიძემ ურთულესი გაანგარიშებით დაამტკიცა, რომ XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან საქართველოს სოფელში გლეხობა ერთფეროვანი მასა აღარ იყო: მაგალითად, კახეთის სახელმწიფო გლეხთა უმრავლესობას საშუალო გლეხობა კი აღარ წარმოადგენდა, როგორც ეს ფეოდალურ ხანას ახასიათებდა, არამედ რიცხობრივად ქარბობდნენ გლეხობის უკიდურესი ჯგუფები — ღარიბები და მდიდრები. რიცხობრივად პირველები შეადგენდნენ — 43,45%-ს, მეორენი — 38,14%, მესამენი — 18,14%-ს.

ამრიგად, განსახილველ ნაშრომში XIX ს-ის რეფორმამდელ საქართველოს აგრარულ ურთიერთობათა გამოკვლევამ მთელი სიცხადით წარმოაჩინა სოფლის ცხოვრების ინტენსიური ბურჟუაზიული ევოლუცია, — ძველი ურთიერთობის წიაღში ახლის წარმოქმნა, ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის გაღრმავება, ბურჟუაზიული რეფორმებისათვის სოციალურ-ეკონომიკური წინამძღვრების მომზადება.

წიგნის მიმართ გვაქვს შენიშვნები და სურვილები.

1. ეფიქრობთ, რაკი კვლევა-ძიება ქრონოლოგიურად XIX ს-ის ფარგლებს არ სცილდება, რამდენადმე თამამად გამოიყურება ავტორის განცხადება XVIII ს-ში ნატურალურ-კარჩავეტილი მეურნეობის რღვევაზე, პროდუქტადი რენტა-გადასახედების კომუტაციაზე და სხვ.

თუმცა ამ შემთხვევებში ავტორი წინამორბედ მკვლევრებს ემყარება (გვ. 59, 60, 124, 165, 204, 207); 2. ნაშრომში მეტისმეტად ზოგადადაა დახასიათებული „სოფლის მწარმოებელი მოსახლეობის მეორე უკიდურესი ჯგუფი, ღარიბი გლეხობა“ (გვ. 201—203). ამაზე უთუოდ მეტი იყო სათქმელი; 3. სურათის სისრულისათვის ურიგო არ იქნებოდა ბატონყმობის ღრმა კრიზისზე და კაპიტალისტურ წყობაზე განმაზოგჯდებელ დასკვნებს საფუძვლად დასდებოდა არა მარტო ვაჭრობისა და სოფლის მეურნეობის ვითარების ამსახველი მასალები, არამედ სამრეწველო წამოწყებებისა და დაქირავებული მუშახელის გამოყენების ჯამური მახასიათებლები, რასაც სამეცნიერო ლიტერატურა შეიცავს.

ეს შენიშვნები ნაშრომს ჩრდილს არ აყენებენ.

დაბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ ე. ორჯონიკიძის ორიგინალური ნაშრომისათვის დამახასიათებელია სტრუქტურული გამართულობა, წყაროების, უპირატესად ახალი საარქივო მასალის სიუხვე და მრავალფეროვნება, მასალის ყოველმხრივი აწონ-დაწონვა, მაღალკვალიფიკაციური და კეთილსინდისიერი ანალიზი, მართებული პოზიციიდან გააზრება და განზოგადება, სტილის სინატიფი და დახვეწილობა.

ყოველივე ამან, ერთად აღებულმა, ჩვენს ავტორს თვალსაჩინო წარმატება მოუპოვა მეცნიერული შეხედულების გადასინჯვასა და სწორი კონცეფციის ჩდროვან დასაბუთებაში.

ე. ორჯონიკიძის გამოკვლევა ჩვენი ისტორიოგრაფიის საუცხოო შენაძენია.

პრიგოლ მარპინი

ბასკეთში (გერნიკა-ლეიოა) ერთპირიანი მივლინების მოკლე ანგარიში i

1980 წ. 25 აგვისტოდან 1 სექტემბრამდე „ბასკეთა ქვეყანაში“ გაიმართა „ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრები“. „შეხვედრების“ ორგანიზატორი ბასკური ენის აკადემია იყო. მონაწილეთა რიცხვი ორმოცდაათს აღემატებოდა: ესპანელი, ფრანგი, პოლონელი, შვედი, ავსტრიელი, ინგლისელი, იაპონელი, გერმანელი (გფრ), ამერიკელი (აშშ) სპეციალისტები. საბჭოთა კავშირი წარმოდგენილი იყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ოთხი სპეციალისტით: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. შოთა ძიძიგური (დელეგაციის ხელმძღვანელი), თბილისის სახ. უნივერსიტეტის დოცენტი იური ზიკარი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი ნათელა სტურუა და ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი სალომე გაბუნია.

განსაკუთრებით საინტერესო იყო კონგრესზე ბასკური ენის სპეციალისტების ანტონიო ტოვარის (ესპანეთი), ეაკ ალიერის (საფრანგეთი), ლუის მიჩელენას (ბასკეთი), შაბიერ კინტანას (ბასკეთი), იან ბრაუნის (პოლონეთი) მონაწილეობა. მოწვეულთა შორის, გარდა ბასკური ენის სპეციალისტებისა, იყვნენ ენათმეცნიერები, რომლებიც, მართალია, სპეციალურად ბასკურზე არ მუშაობენ, მაგრამ გარკვეული წვლილი შეუტანიათ ბასკურის წარმოშობის საკითხის შესწავლასა და ენათა სისტემაში მისი ადგილის დადგენაში, კერძოდ, ანდრე მარტინე (საფრანგეთი), ნილს ჰოლმერი (შვედია), გ. მუ-კაროუკი (ავსტრია).

25 აგვისტოს შედგა „შეხვედრების“ საზეიმო გასსხა ქ. გერნიკაში, ყრილობათა სახლში, რომლის ეზოშიც დგას ბასკეთის სიმბოლოდ ქცეული გერნიკის მუხა. თანამონაწილეებს მიესალმნენ ბასკეთის ქვეყნის პრეზიდენტი კარლოს გარაიკოჩეა, ბასკური ენის აკადემიის პრეზიდენტი ლუის ვილიასანტე და ვიცე-პრეზიდენტი, ბაიონის ბასკური მუზეუმის დირექტორი ჟან არიხელარი, ბორდოს უნივერსიტეტის პროფესორი, ბასკური ენის კათე-

დრის გამგე (წინათ ეს თანამდებობა ეკავა ჩუენში კარგად ცნობილ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საპატიო დოქტორს, პროფ. რენე ლაფონს). შემდეგ შეასრულეს ბასკეთის ჰიმნი. ყველანი გამოვედით ეზოში, სადაც შემოგვეგებნენ ბასკური ხალხური მუსიკითა და სიმღერებით და სურათი გადაგვიღეს გერნიკის მუხის ფონზე.

კონგრესის გახსნას უამრავი ხალხი ესწრებოდა, ჩამოხლული იყვნენ ბასკეთის სხვადასხვა კუთხიდან, ბევრი მთელი ოჯახებით, მცირეწლოვანი ბავშვებით, ზოგიერთებს ეროვნული ტანსაცმელი ეცვათ. ასე რომ, ბასკოლოგთა შეხვედრებმა თავიდანვე სახალხო ზეიმის სახე მიიღო და ბოლომდე შეინარჩუნა ეს განწყობილება.

მონაწილენი დავგაბინავეს ბილბაოში, ხოლო თათბირი მიმდინარეობდა ბილბაოდან 13 კილომეტრით დაშორებულ ქალაქ ლეიოაში, უნივერსიტეტის შენობაში. ლეიოას უნივერსიტეტი ბასკური უმაღლესი სასწავლებელია. სწავლება აქ ბასკურ ენაზეა, მაგრამ ჭერჭეროვით წარმოდგენილია მხოლოდ ჰუმანიტარული დარგები. ტექნიკურ ტერმინოლოგიას ბასკი მეცნიერები ახლა ამუშავენ, რათა შემდგომ შესაძლებელი გახდეს შესაბამის სპეციალობათა საგნების სწავლებაც ბასკურ ენაზე.

კონგრესის პროგრამა მეტად გადატვირთული იყო. სხდომები დილის 10-დან 2 საათამდე გრძელდებოდა, ხოლო შემდეგ ეწყობოდა ბასკეთის სხვადასხვა კუთხეში ექსკურსიები, რომლებიც სწორედ გვიან ღამემდე გრძელდებოდა. მოხსენებები ძირითადად ეხებოდა ბასკური ენის ფილოლოგიას, მორფოლოგიას, სინტაქსს, ლექსიკას, დიალექტოლოგიას. მომხსენებელთა უმრავლესობა გვერდს ვერ უელიდა ბასკური ენის წარმოშობის ბასკურ-კავკასიურ ჰიპოთეზას. კერძოდ, ა. მარტინეს მიაჩნია, რომ დღეს კვლევა-ძიება სწორედ ამ გზით უნდა წარიმართოს. უფრო საფუძვლიანად შეეხო ბასკურ-კავკასიური ნათესაობის პრობლემას ესპანეთის აკადემიის წევრი, ბასკური ენის აკადემიის საპატიო აკა-

დემიოსი ა. ტოვარი (ამ ცოტა ხნის წინათ მისი წიგნი „ბასკური ენა“ ქართულად გამოიცა), რომელსაც მიაჩნია, რომ ბასკური ენის კავასიურ ენებთან ნათესაობის პიპოთეზა ამჟამად ყველაზე უფრო სარწმუნო და პერსპექტიულ პიპოთეზას წარმოადგენს. სპეციალურად ბასკურ-კავასიურ პარალელებს მიუძღვნა თავისი მოხსენება პოლონელმა ბასკოლოგმა და ქართველოლოგმა ი. ბრაუნმა. მან განიხილა, მთელი რიგი ბასკურ-კავასიური ლექსიკური შეხვედრებისა. ბასკმა მეცნიერმა, ბასკური ენის აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა შ. კინტანამ წაიკითხა მოხსენება თემაზე „ზოგიერთი ბასკური და ქართველური სიტყვის ნათესაობის შესახებ“. ამ ორმა მოხსენებამ მსმენელთა დიდი ინტერესი გამოიწვია. აკად. შ. ძიძიგურის ქართულ ენაზე წაკითხულ მოხსენებას საქართველოში ბასკოლოგიის განვითარების თანამედროვე მდგომარეობისა და ამ დარგში შემდგომი კვლევის ამოცანების შესახებ მოჰყვა ახრთა ცხოველი გაცელა-გამოცელა (საქართველოს დელეგაციის ყველა წევრს ჩამოგვართვეს მოხსენება დასაბუქდად „კონგრესის კრებულში“. დამსწრე საზოგადოებაზე განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ფაქტმა, რომ საქართველოში არსებობს ბასკური ენის მოყვარულთა საზოგადოება და რომ თბილისის სახ. უნივერსიტეტში იკითხება ბასკური ენის კურსი, ზოლ დანიტერესებულ პირთა რიცხი დღითიდღე მატულობს. გარდა ამისა, ქართულად ითარგმნება სპეციალური ლიტერატურა ბასკური ენის შესახებ (რ. ლაფონისა და ა. ტოვარის შრომები), ქვეყნდება სტატიები.

ყოველივე ამან და საქართველოს დელეგაციის წევრთა მონაწილეობამ საუბრებში, კამათში, განაპირობა ბასკურ-კავასიური პრობლემისადმი ინტერესის საგრძნობი ზრდა. ბევრმა მეცნიერმა საქართველოში ჩამოსვლისა და ქართული ენის შესწავლის სურვილი გამოთქვა, მათ შორის ბასკური ენის აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტმა ლ. მიჩელენამ, რომლის მოხსენება ეხებოდა ბასკოლოგიის მორიგ ამოცანებს (იგი უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობს ბასკ და უცხოელ მეცნიერთა შორის ბასკური ენის საკითხების კვლევის დარგში), საქართველოში ჩამოსვლისა და ქართული ენის შესწავლის სურვილი გამოთქვა ფრანგმა მეცნიერმა, დილაქტოლოგმა ე. ალიერმა, ტულუზის უნივერსიტეტის პროფესორმა, რომლის ბასკური ენის სახელმძღვანელოს ამჟამად ჩვენ ეთარგმნით ქართულად. საქართველოში ჩამოსვლას კვლავ აპირებს ქართველი ხალხის დიდი მეგობარი შ. კინტანა, რომელიც, როგორც ცნობილია,

ბასკურ ენაზე თარგმნის „ვეფხისტყაოსანს“. შ. კინტანა საკმაოდ კარგად ფლობს ქართულს, იგი თავისუფლად გველაპარაკებოდა ქართულად, რითაც აოცებდა ბასკებს (მან ჯერ კიდევ თბილისში ყოფნისას მიიტყია ყურადღება ქართული ენის დაუფლების არაჩვეულებრივი სწრაფი ტემპითა და იმ ინტერესით, რომელიც მან ქართული კულტურისადმი გამოიჩინა). ლეიოას უნივერსიტეტში შ. კინტანამ მოაწყო საქართველოს კუთხე, ქართველი მწერლების პორტრეტებითა და ისტორიული ძეგლების ფოტოებით. „ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრები“ ფართო გამოხმაულებას პოუვდა პრესაში. ყოველდღე იბეჭდებოდა სხდომის პროგრამა, ძირითად მომხსენებელთა ფოტოსურათები და მათთან ინტერვიუები, აგრეთვე წინა დღის მოხსენებების მიმოხილვა და ზოგჯერ მოკლე შენაარსიც კი (მაგ., შ. ძიძიგურის მოხსენების ტექსტი თითქმის სრულად დაიბეჭდა გაზეთში).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სხდომების შემდეგ ეწყობოდა ექსკურსიები. ბილბაოს მახლობლად დავათვალიერეთ სანტიმამინის წინაისტორიული გამოქვაბულები, მაგდალენური ხანის ნახატებით კლდეზე, ბისკაიაში დავათვალიერეთ აგრეთვე ქალაქი ელორიო და იქვე არგინეტაში სანადრიაანის სამლოცველო და ძველი სასაფლაო X ს-ის საფლავებით, სადაც შემონახულია ორნამენტებით შემკული ცნობილი ბასკური დისკოსებური სტელები. გიჟესკოას პროვინციაში ვიყავით მის დედაქალაქ სან-სებასტიანში, რომელიც ესპანეთის ერთ-ერთ ულამაზეს ქალაქად ითვლება, ზღვისპირა დაბა გეტარიაში. არანასუს ტაძარი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რელიგიური და კულტურული ცენტრია ბასკეთში. მის მახლობლად დაბა ონიატეში დავათვალიერეთ ძველი უნივერსიტეტის შენობა, სადაც ამჟამად უნიკალური ბიბლიოთეკა და არქივაა დაცული. პროვინცია ალავას დედაქალაქი ვიტორია გამოირჩევა სილამაზით, შესანიშნავი არქიტექტურული ძეგლებით. ალავაში კიდევ ორ ქალაქს ვეწვიეთ: ლაბასტიდასა და ლაგუარდიას. ვიყავით ასევე ნაუარის ქალაქ ესტელიაში. სიმპოზიუმის მონაწილეთა პატივსაცემად ყველგან, სადაც ჩავიდოდით, გვხვდებოდნენ მუსიკით, სიმღერით, ცეკვით. უკრავდნენ ბასკურ ხალხურ საკრავებზე, მღეროდნენ ხალხურ სიმღერებს (ბასკურმა იანანამ საოცრად მოგვაგონა მეგრული ნანა. თავის ღრობე ამ მსგავსებისათვის ყურადღება მიუქცევია პროფ. შ. ასლანიშვილს (1954) ბისკაიაში, ქ. ელორიოს მახლობლად მოგვიწვევს ტრადიციული ბასკური სანახაობანი. ბასკი მამაკაცები ერთმანეთს ეკიბრებოდ-

ნენ ვაჟეცაობაში, ძალასა და სისწრაფეში (შე-
შის სწრაფად დაჩეხვა ნაჯახითა და ცუდით,
უზარმაზარი ქვების თოკით გათრევა, სხვადა-
სხვა ფორმის ოთხკუთხედი, მრგვალი ლოდების
აწევა და კისერზე შემოტარება). დავესწარი
ასევე ეერძების ქიდილს.

ასპარეზობის შემდეგ მოეწყო ცეკვები: ცეკ-
ვა ჯოხებით, ცეკვა მშვილდებით, მექორწინეთა
მისასალმებელი ცეკვა, ბასკურ ცეკვას მხოლოდ
კაცები ცეკვავენ, მაგრამ ზანდაზან სცოდნიათ
ცეკვის მიძღვნი ქალისათვის და ამ შემთხვევა-
ში ქალსაც აცეკვებდნენ ხოლმე. ასეთი პატივი
მეც მხვდა წილად. დამახტურს თავზე წითელი
ბერეტი, თითოეულმა მოცეკვავემ მომიძღვნა
„ბასკური ნახტომი“ (ცნობილია, რომ ეს პა
კლასიკურ ბალეტშიც არის შესული), შემდეგ
წრის ცენტრში ჩამაყენეს და მაიცეკვეს.

ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრები
პირველი კონგრესი იყო მას შემდეგ, რაც ბას-
კებმა ავტონომია მიიღეს. ამ შეხვედრებს რო-
გორც ჩანს, მათი თვითშეგნების განმტკიცებ-
ისათვის, ავტონომიის ერთგვარი დადასტურები-
სა და ენის აღიარებისთვისაც დიდი მნიშვნელობა
ქონდა. ბასკეთი ახლა იწყებს დამოუკიდებელ
არსებობას, აქამდე ბასკური ენა დევნილი იყო
(მხოლოდ რამდენიმე კერძო სკოლაში ისწაუ-
ლებოდა), ბასკებს ბასკური ავიწყდებოდათ. ახ-
ლა კი, როცა ბასკებმა ავტონომია მოიპოვეს,
ცდლობენ დაკარგული დრო ანაზღაურონ,
ხარვეზები სწრაფი ტემპით შეაესონ. დღეს უკვე
ბასკურად შესანიშნავ წიგნებს გამოსცემენ:
ლექსიკონებს, მეცნიერულ გამოკვლევებს, მხა-
ტრულ ლიტერატურას. ხალხი აღფრთოვანე-
ბულია და იმედის თვალთ შეჰყურებს მომავ-
ლს. არასოდეს დამაეწყვდება, როგორ მღე-
როდნენ ბასკურ ჰიმს ცრემლმორეულნი (წი-
ნათ ეს ჰიმნი აკრძალული იყო), რა სიხარულით
გვხვდებოდნენ ყველგან, როგორ უჩუქდებო-
დათ გული მოხუცებს, როცა კიმანოში გამო-
წყობილი იაპონელი ქალი, ამერიკელი და გერ-
მანელი მეცნიერები მათ ბასკურად გამოელაპა-
რაკებოდნენ.

განსაკუთრებით მინდა აღვნიშნო ჩვენი
ექსკურსია პროვინცია ნავარაში, რომელიც
ბასკეთის ავტონომიას არ დაუქვემდებარეს (ავ-
ტონომია შეეხო ესპანეთის ბასკეთის დანარჩენ
სამ პროვინციას: ბისკაიას, გიპუსკოასა და
ალავას). ნავარაში ფრანკოს დროს იმდენად
იდეენებოდა ბასკური ენა, რომ დღეს ბევრი
აღარც ლაპარაკობს ბასკურად. სიმპოზიუმის
მონაწილეთა უმრავლესობას არ სურდა ნავა-
რაში წასვლა, რადგან ბილბაოდან ნავარას ყვე-
ლაზე ახლო მდებარე ქალაქ ესტელიამდე ავ-
ტობუსით თითქმის ოთხი საათის საეღო გზა
იყო. გარდა ამისა, ისტორიული ძეგლების

თვალსაზრისით ესტელიაში განსაკუთრებით
საინტერესო არაფერია ეგულებოდათ, და მხო-
ლოდ პოლიტიკური მოტივით ამ სიმპოზიუმს წასე-
ლა ზედმეტად მიაჩნდათ. სიმპოზიუმის ორგანი-
ზატორთა დაეინებით მოთხოვნით თხოუმეტიო-
დე კაცი მაინც გაემგზავრეთ ნავარას. მერია-
ში გველოდებოდნენ. ქალაქის თავმა ბასკური
არ იცოდა და ესპანურად მოგვესალმა, თუმცა
ბოლომდე ეერ შეძლო სათქმელის თქმა, და
გრძნობამორეულმა ტირილით დაძინა, ყოველ
ღონეს ვიხმართ, რომ ჩვენი შეილები ჩვენსათვის
უბედურები არ იყვნენ, საკუთარი დედა-ენა
დაბრუნებინითო. მისმა დიდი გულისტკივი-
ლით წარმოთქმულმა სიტყვებმა ცრემლი მო-
ჰგვარა აკადემიის პრეზიდენტს და დამსწრე
საზოგადოებასაც. ნავარელი ბასკები მადლობას
გვიხდიდნენ, რომ არ დაევიწყეთ ისინი და არ
გავრყეთ. მიუხედავად იმისა, რომ ბასკებმა
უკვე საკმაოდ ბევრს მიადღწიეს. მათ კიდევ ბევ-
რი დარჩათ მოსაპოვებელი. ნავარის შემოერთე-
ბა უნდათ და ოცენობებულ როდისმე ესპანეთის-
გან გამოყოფაზე და საფრანგეთის ბასკეთთან
ერთად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა-
ზე. ბასკებს თავდადებით უყვართ თავისი სამ-
შობლო. არა ერთ ბასკს გაუწირავს თავი იმის
გამო, რომ უარი უთქვამს ესპანელობაზე.

საქართველოს დელეგაციის მონაწილეობას
„ბასკოლოგთა საერთაშორისო შეხვედრებში“
დიდი მნიშვნელობა ქონდა ბასკურ-კავკასიუ-
რი პრობლემის კვლევის უფრო ფართო ასპა-
რზეზე გატანისათვის და, რა თქმა უნდა, თვით
დელეგაციის წევრებისათვისაც. პირადად ჩემზე
წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ქვეყ-
ნის ნახვამ, რომლის ეთნოგრაფიაც კვლევის
ობიექტად ავირჩიე. ბასკური სოფლების დათ-
ვალიერებამ საშუალება მომცა გავცნობოდი
ბასკების მატერიალური კულტურის ძეგლებს,
ბასკების ცხოვრების წესს. ფოტოგამოსახლე-
ბები სინამდვილედ იქცა, წაყითხულმა ხორცი
შეისხა.

ამ მოკლე ხნის განმავლობაში ბუნებრი-
ვია, ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებას ვერ
მოვახერხებდი, მაგრამ გამოირკვა, რომ საჭი-
როა არა მარტო ეთნოგრაფიული მასალის
უფრო სრულად გაცნობა და არსებული ხარ-
ვეზების შევსება, არამედ სპეციალურ ეთნო-
გრაფიულ ლიტერატურაში დადასტურებული
ფაქტების ადგილზე შემოწმებაც. მაგალითად,
აღმოჩნდა, რომ უ. დუგლასის მონოგრაფიაში
ბასკების დიკქალვის წესების შესახებ, რომელ-
საც მე ფართოდ ვიყენებდი, ზოგიერთი ეთნო-
გრაფიული ტერმინი არაზუსტად არის ნახმარი,
ანდა კიდევ, ზოგი რამ სხვაგვარად წარმომედ-
გინა წაყითხულის მიხედვით.

ბასკეთში მოგზაურობის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან შედეგად ის მიმჩნევა, რომ პი-აღად ჯავიცანით და ქვესაუბრეთ იმ მეცნიერებს, რომელთაც აქამდე მხოლოდ ნაშრომებით ვიცნობდით. ზოგ მათგანთან საქმიანი კონტაქტები დაეამყარეთ. დაგვიბრუნენ რჩევითა და საქმით დახმარებას, ლიტერატურის გამოგზავნას და,

რაც მთავარია, რამდენიმე თვით მიწვევას უშუალო ეთნოგრაფიული დაკვირვებებისა და ენის ცოდნის გაღრმავებისათვის. ასეთი სამუშაო მით უფრო მიმზიდველია, რომ ბასკეთი, მართლაც, ძალიან მოგვაგონებს საქართველოს მისი მრავალფეროვანი ბუნებით, ტიპებით, ხალხის ხასიათითა და ცხოვრების წესით.

სალომე გააზუნია

1978—1979 წლების სპეციალური ანთროპოლოგიური გამოკვლევებისადმი მიძღვნილი საკავშირო სესია

1980 წლის 13 მაისს ქ. უფაში სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ბაშკირეთის ფილიალის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში მუშაობა დაიწყო 1978—1979 წლების ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური საეცელ მუშაობის შედეგებისადმი მიძღვნილმა საკავშირო სესიამ.

სესია მიძღვნილია ლენინის დაბადების 110 წლისთავს. სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აკადემიის ნაციონალური პრობლემების სამეცნიერო საბჭომ.

სესია გახსნა ბაშკირეთის მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე პრეზიდენტმა რ. გ. კუზნეცმა.

პლენარულ სხდომაზე მოხსენებით გამოვიდნენ:

1. ვ. ი. ბრომლეი — „ლენინის მემკვიდრეობა და ეთნოგრაფიული მეცნიერების აქტუალური პრობლემები“; 2. მ. ი. კულიჩენკო, „ნაციის და ნაციონალური ურთიერთობის თანამედროვე პრობლემები ლენინის თეორიულ მემკვიდრეობაში“; 3. ე. ა. ბაგრაშოვი, „ეროვნული საერთო თანამედროვე იდეოლოგიურ ბრძოლაში“; 4. ვ. ე. მატვეევი, „ლენინიზმი და ნაციონალური პროცესი თანამედროვე აფრიკაში“; 5. ი. ე. არუთინიანი, „ნაციის ეთნოსოციოლოგიური გამოკვლევა“; 6. ს. ი. ბრუკი, „ეთნოდემოგრაფიული პროცესები სსრ კავშირში (მოსახლეობის აღწერის მასალების მიხედვით)“; 7. რ. დ. კუზნევი, ტ. მ. გარბოვი, ვ. ა. ივანოვი, ნ. ნ. მოსტევა, „ეოლუცია-ურალის ისტორიული-ეთნოგრაფიული რაიონი (ჩამოყალიბების ისტორია და თანამედროვე ფუნქციონირება)“.

14 მაისის სხდომაზე მოხსენილ იქნა მოხსენებები:

1. ი. ვ. ბრომლეი, „ისტორიულ-კულტურული ერთობების იერარქია (ისტორიულ-ატაღი-ლური ასპექტი)“; 2. ს. ი. ვაინშტეინი, ა. ა. ზუბოვი, ი. ვ. ივანოვი, ლ. ნ. ტერენტევეა, „საეცელ ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური გამოკვლევების შედეგები და პერსპექტივები“; 3. ს. დ. ზუბოვი, „უკრაინის სსრ-ის ხალხური არქიტექტურისა და ყოფის მუზეუმში თანამედროვე სოციალისტური სოფელზე ექსპოზიციის მოწყობის გამოცდილება“; 4. მ. გ. რაბინოვიჩი, მ. ნ. შმელევა, „ქალაქის ეთნოგრაფიული შესწავლა“.

16 მაისის სხდომაზე მოხსენებებით გამოვიდნენ:

1. ვ. ი. კნოროზოვი, „პროტოინდური დამწერლობის გაშიფრა“; 2. ა. ი. რობაქიძე, ტერმინ „ეთნოგრაფიული ჯგუფის“ შინაარსის შესახებ“; 3. ს. ა. არუთინიანი, ი. ი. მკრტუმიანი, „ცხოვრების უზრუნველყოფის კულტურის შესწავლის პრობლემები (სომხეთის სსრ მასალის გამოკვლევის შედეგები)“;

კონგრესის დანარჩენი მუშაობა მიმდინარეობდა სექციების მიხედვით. სულ 6 სექციაზე უნდა მოგვესმინა 150 მოხსენება.

სექციები ასეთი იყო: 1. თანამედროვე ეთნიკური და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პროცესები საბჭოთა კავშირის ხალხებში; 2. ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია; 3. კულტურის ეთნოგრაფიული ტიპოლოგიის პრობლემები. სსრ კავშირის ხალხების კულტურის

ურთიერთგაველენა; 4. საოჯახო და საზოგადოებრივი ყოფა; 5. რელიგიური რწმენა ძველად და მათი დაძლევა თანამედროვე ყოფაში; 6. ფოლკლორი, ხალხური მუსიკა და ცეკვები, გამოყენებითი ხელოვნება.

სესიის პირველ პლენარულ სხდომაზე «Советская этнография»-ს პასუხისმგებელმა მდივანმა ინფორმაცია გააცვია ყურნალის თემატიკის და მუშაობის შესახებ; დაასახელა სტატიები, რომელთა გამოქვეყნება მიზანშეწონილია. ესენია: 1. მატერიალური კულტურის, რელიგიის და ეთნიკური პროცესების შესახებ გამოცემული ლიტერატურის მიმოხილვა უჯანასკნელი 5—10 წლის განმავლობაში; 2. თანამედროვე ეთნიკური პროცესები; 3. ნაციონალური ურთიერთობის ეთნო-ლინგვისტური ასპექტი; 4. ნაციონალურისა და ინტერნაციონალურის მიმართება მატერიალურსა და სულიერ კულტურაში; 5. რეგიონალური და ეროვნული კულტურის თვისებებზეათა მიმართება საერთო საბჭოთერ კულტურასთან; 6. თანამედროვე წეს-ჩვეულებები; 7. ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია; 8. კულტურის ეთნოგრაფიული ტიპოლოგია; 9. ოჯახი და საოჯახო ყოფა, საზოგადოებრივი ყოფა; 10. რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები და მათი დაძლევის გზა.

ამასთან, შეიძლება გაიგზავნოს სტატია ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასზე და რელიგიის ისტორიის საკითხებზე იმ კრებულისთვის, რომლის გამოცემა უახლოეს დროშია ნაპარაულები.

მომხსენებელმა ისაუბრა, აგრეთვე, რედაქციაში გამოსაგზავნი სტატიის აგებულებაზე, და აღნიშნა, რომ სტატია უნდა იქნეს განხილული სხდომაზე და მხოლოდ შენიშვნების გათვალისწინების და რედაქტირების შემდეგ გაიგზავნოს გამოსაქვეყნებლად.

სესიის შედეგები შეაჯამა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ი. ვ. ბრომლიმ. მან აღნიშნა, რომ კვლავ უყურადღებოდ არის დატოვებული ეთნოგრაფიის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორიცაა

კვების რაციონი და ქამა-სმის კომპლექსი, ხალხური მედიცინა და ეთნოპედაგოგიკა. დასვა საკითხი ამ თემებზე მუშაობის გასაძლიერებლად. ი. ვ. ბრომლიმ კარგი შეფასება მისცა ქართველი ანთროპოლოგების ბოლო წლების მუშაობას. მომხსენებელი საგანგებოდ შეეხო აგრეთვე მოსკოვში მომავალი ეთნოპარკის შექმნის საკითხს და აღნიშნა, რომ გამოყენისათვის სამზადისი თითოეულმა რესპუბლიკამ დროულად უნდა დაიწყო. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების თუ ყოფის ამსახველი ნივთების თავმოყრა და დაცვა ორგანიზებული და სწრაფად უნდა წარიმართოს.

ი. ვ. ბრომლიმ აღნიშნა ის ნაკლი, რომელიც რესპუბლიკების ეთნოგრაფიულ მუშაობას აქვს. ყველა რესპუბლიკა მხოლოდ ძირძველ მოსახლეობას იკვლევს. არ სწავლობენ მეზობელი რესპუბლიკების ყოფისა და კულტურის საკითხებს. აუცილებელია, რომ გამოვლენილი იქნეს რესპუბლიკაში მცხოვრები ხალხის ეროვნული კულტურა და გაირკვეს საერთო საბჭოთერ კულტურასთან მათი მიმართების საკითხი.

მომხსენებელმა გამოთქვა სურვილი, ხალხური დღესასწაულების კრებულის გამოცემის შესახებ. აღნიშნა, აგრეთვე, რომ არ არის სასურველი წერტილში თემების შესწავლა.

ნ. ნ. მიკულხო-მავლას სახელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილემ სამეცნიერო ნაწილში, ლიუდმილა ნიკოლოზის ასულმა ტერენტიევამ თავის საბოლოო სიტყვაში ცენტრში და რესპუბლიკებში მიმდინარე ეთნოგრაფიულ მუშაობაზე გაამახვილა ყურადღება და სინანული გამოთქვა, რომ ზოგიერთი რესპუბლიკა უპასუხისმგებლოდ ეყრდნობა მათ ობოლს, არ გზავნის „დემოსისათვის“ მასალას და სამუშაო თემატიკას. აღნიშნა აგრეთვე, რომ რესპუბლიკებში სათანადო ყურადღება არ ექცევა რელიგიის ისტორიის შესწავლის საკითხებს. მოითხოვა „დემოსისათვის“ მასალა, ინფორმაციები ახალ ნაშ-

1 საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაში მედიცინის ისტორიის ხაზით 2 თანამშრომელი მუშაობს, ერთი კანდიდატია და ერთი ასპირანტი. დისერტაცია დაიცვა ქამა-სმის კომპლექსზე მუზეუმის ერთმა თანამშრომელმა, ეთნოპედაგოგიკას მესამე წელია ერთი მეცნიერ თანამშრომელი სწავლობს. საერთოდ, ბავშვის დაბადებასა და აღზრდასთან დაკავშირებული საკითხებით ქართველი ეთნოგრაფები დიდი ხანია დაინტერესებულნი არიან. ამ საკითხს რამდენიმე გამოკვლევაც მიეძღვნა.

2 უკვე კარგა ხანია, რაც საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილება სხვა რესპუბლიკების ყოფასა და კულტურას სწავლობს, ამ ხაზით რამდენიმე ეთნოგრაფიული ექსპედიცია და მივლინება მოეწყო და ნაშრომებიც გამოქვეყნდა. კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილება ძირითადად ჩრდილო კავკასიის ხალხის ყოფის საკითხებს იკვლევს და შეიძლება კრებულიც გამოიცა.

რომებზე და სტატიები ექსპედიციის მუშაობის შესახებ ჟურნალ «Советская этнография»-ში გამოსაქვეყნებლად.

ორიოდე სიტყვა უნდა ვთქვათ იმ ფერად კინო-ფილმზე, რომელიც ნ. ნ. მიკლუხო-მაკ-ლაის სახ. ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თაოსნობით შეიქმნა და რომელმაც სესიის მონაწილეთა დიდი მოწონება დაიმსახურა. ეს არის ნახევრად დოკუმენტური ფილმი აგარაული კალენდარული დღესასწაულების — ყველიერის, ივანე კუპალას და სხვ. შესახებ. დღესასწაულები აღდგენილია დიდი გულმოდგინებით, საველე ეთნოგრაფიული მასალის, თემატიკური და საერთო ფოტოინფორმაციის საარქივო მასალის და მდიდარი სამუზეუმო ექსპონატების მიხედვით. დღესასწაულის მონაწილე პერსონაჟთა ტანსაცმელი პირობითია. პლენალურ სხდომაზე ნაჩვენები იყო აგრეთვე ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ორი დოკუმენტური ფილმი „ხევი“ და „თუშეთი“.

სესიის მუშაობაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო საქართველოს ეთნოგრაფების დელეგაციამ, კერძოდ, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თანამშრომლებმა: ალექსი რობაქიძემ (რომელიც სესიას არ ესწრებოდა, მაგრამ მოხსენება წაკითხული იქნა), ჯულიეტა

რუხაძემ, გივი ჯავახიშვილმა; ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების გამგემ გიორგი ჯალაბაძემ, სამხრეთ ოსეთის ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების გამგემ ზინაიდა გაგლოევამ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის სწავლულმა მდივანმა ვახტანგ შამილაძემ, აფხაზეთის დ. გულიას სახელობის ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელმა გ. სმირმა, სოხუმის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა ე. აჭინჯალმა.

დელეგაციის ყველა წევრის ერთსულოვანი აღიარებით, ქ. უფის სამეცნიერო სესიამ ჩაიარა არამარტო მაღალ მეცნიერულ დონეზე, არამედ უაღრესად ორგანიზებულად და გულთბილ ვითარებაში.

ქ. უფაში სესიის მონაწილეებმა ინახულეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ნესტერევის სახელობის მუზეუმი, ფირმა „აგიდელი“ (ბაშკირული სუვენირების მწარმოებელი), სასახლხო გმირის, პოეტ სალავატ იულაევის ძეგლი, ოქტომბრის რევოლუციის გმირების ძეგლი, ოპერისა და ბალეტის თეატრი და სხვ.

ჯულიეტა რუხაძე

საქართველოს ეთნოგრაფიის თავიანთი

ამ ცოტა ხნის წინ ჩვენმა სამეცნიერო საზოგადოებამ გულთბილად აღნიშნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის, გიორგი სპირიდონის ძე ჩიტაიას დაბადების 90 წლისთავი.

გლეხის სპირიდონ ჩიტაიას ოჯახი სოფ. ორპირიდან გადასახლდა ქალაქ ფოთში, სადაც 1890 წელს დაიბადა გიორგი სპირიდონის ძე ჩიტაია. 1907 წელს გიორგიმ დაამთავრა ფოთის საქალაქო სასწავლებელი და შრომას შეუდგა ჯერ ნავსადგურში, შემდეგ რკინიგზაზე და ბოლოს სტამბაში. იმავე დროიდან სიმწიფის ატესტატის მისაღებად ემზადებოდა. 1910 წ. დაამთავრა 7 კლასი, ხოლო 1911 წ. თბილისის მე-2 გიმნაზია. იმავე წელს გ. ჩიტაია სწავლას იწყებს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1912 წ. იგი კენისბერგის უნივერსიტეტში ისმენს ცნობილი პროფესორის ი. ბროკელმანის ლექციებს.

გ. ჩიტაია იძულებული იყო, პეტერბურგის ამინდით გამოწვეული დაავადების გამო, დროებით შეეწყვიტა სწავლა, მიუხედავად ამისა, იგი მაინც აღწევს საწადელს და 1916 წელს ამთავრებს პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტს ქართულ-სომხური განხრით.

პეტერბურგის უნივერსიტეტშივე მიიღო გ. ჩიტაიამ პირველი მეცნიერული წრეობა საქვეყნოდ ცნობილი მეცნიერების ნ. მარის, ი. ჯავახიშვილის და ი. კრაჩკოვსკის ხელმძღვანელობით. იგი იყო წევრი სტუდენტთა სამეცნიერო წრისა, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილი უძღვებოდა. ამავე წრის გამგეობის წევრი და თავმჯდომარეც ნ. მარისა და ი. ორბელის ხელმძღვანელობით სტუდენტი გ. ჩიტაია მუშაობდა არქეოლოგიურსა და ეპიგრაფიკულ ექსპედიციებში.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების წლისთავისათვის გ. ჩიტაია იხსენებს სტუდენტობის წლებს: „პეტროგრადის სუხსიანი, ნოტიო საღამო იყო. სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამგეობის წევრები ივ. ჯავახიშვილის ბინაზე ვიყავით შეკრებილი. ბაასი იმ დროს მიმდინარე იმპერიალისტურ ომს შეეხო. ჩვენი ხელმძღვანელი მწუხარებით აღნიშნავდა, რომ ომში მრავალი ქართველი იხოცება, სავადმყოფოში მრავალი დაჭრილი ქართველია და, რომ ჩვენ გვმართებს ამ უკანასკნელებზე მზრუნველობა. ამ თათბირის შემდეგ არ გაუვლია ბევრ ხანს, რომ პეტროგრადის და სხვა უნივერსიტეტების ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრის წევრები დაუკავშირდნენ ქართველ დაჭრილებს. მრავალ მათგანს შეძლებისდაგვარად შეუძსუბუქეს საავადმყოფოს მძიმე პირობები და მათს დაბრუნებას სამშობლოში ხელი შეუწყვეს“. იქვეა თქმული იმის თაობაზეც, რომ ბ-ნი ივანე ხშირად იტყოდა ხოლმე. — არაფერი აღამიანს არ ამშვენებს, როგორც „შრომა“. ამას მოჰყვება თვით გიორგისეული მოწოდება: „კარგად დაეიმასოვროთ ჩვენი მასწავლებლის ეს მცნება. შრომაში მას მივბაძოთ და მისი ხსოვნა ჩვენს გულში სამუდამოდ დავიმარხოთ.“!

1917 წელს გ. ჩიტაია სამშობლოში დაბრუნდა და ხელი მოჰკიდა მომავალი თაობის სწავლა-აღზრდის საქმეს. მასწავლებლობდა ქ. ფოთის ვაჟთა და ქალთა გიმნაზიებში, ასწავლიდა ქართულ ენას და ლიტერატურას. ფოთის ამ სკოლამ არაერთი ჰემმარიტი მასწავლებელი, საზოგადო მოღვაწე და მეცნიერი შემატა ჩვენს ქვეყანას. გიორგი მასწავლებლისა და მოსწავლეთა შორის გულისყურიანი დამოკიდებულება სკოლაში სწავლის დასრულებით არ მთავრდებოდა.

ივ. ჭავჭავაძის შიშნელებელი მეცნიერული კვლევა-ძიების გზით წარმართავდა სამუზეუმო საქმიანობას და იღწვოდა რათა ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის „ცოცხალი მუზეუმიდან“ მუზეუმის საგანძურში დაესახლკარებინა წინაპართა მემკვიდრეობა, როგორც ისტორიული ეთნოგრაფიის პირველწყარო, რომ იგი არ დაჰკარგოდა ერის მომავალს. ეს მოძღვრებაც „კარგად დაიმახსოვრა“ გ. ჩიტაიამ და 1922 წლიდან შეუდგა როგორც მუზეუმში, ასევე ველზე გულდაგულ მუშაობას. მეცნიერული შრომისათვის მომზადებული მეცნიერი მუშაკი გ. ჩიტაია ხელს ჰკიდებს არა მხოლოდ მუზეუმში დაცულ ეთნოგრაფიული განძის კანონზომიერ ერთობლიობაში მოყვანას, არამედ ყოფისა და კულტურის „ნაწილისა“ და „მთელის“ ცოცხალ სამკვიდრებელში ცალ-ცალკე თუ ერთად შესწავლას, ხალხური ცოდნა-გამოცდილების თავიდან ბოლომდე, რაც კი შეიძლება თანმიმდევრობით ჩაწერას, იქვე და იმავდროულად მეცნიერულ გააზრებას. მხოლოდ და მხოლოდ ამ გზით წარმართული საველე მუშაობის შედეგი შეიძლება გახდეს ეთნოგრაფიის კვლევის სრულყოფილი საფუძველი.

გ. ჩიტაია ჩაუდგა სათავეში საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთი დარგის—ეთნოგრაფიის ახალ საფუძველზე შენებას. იგი ჭერ კიდეც 1926 წელს მიუთითებდა ქართველი ხალხის კულტურისა და ყოფის საკითხებზე თეორიებისა და დასკვნების სიმრავლეს ისე, რომ მათ ავტორებს არ გააჩნდათ მეცნიერებისათვის შესატყვისი მონაცემები.

გ. ჩიტაიასეული კვლევა-ძიების „კომპლექსურ-ინტენსიური“ მეთოდი გამოირიცხავს მსგავსების საფუძველით დასკვნების „გაყვანის“ შესაძლებლობას, მით უმეტეს, როცა „მსგავსი“ სხვადასხვა ეთნოსისა და დროის კუთვნილებაა. „მსგავსებას“ დასკვნის გამოყვანისათვის მხოლოდ მაშინ აქვს აზრი, როცა საგნისა და მოვლენის ძირი თვით მათ საბადებელშია დადგენილი. სხვაგვარად გ. ჩიტაიას არ აქვს ნაშრომი დაწერილი. მას კი 150-მდე ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული.

ზემოაღნიშნული შედარებით უფრო სრული გახდება თუ მოკლედ მიანიც, გავიხსენებთ გ. ჩიტაიას წამოწყებას და თაოსნობას სამუზეუმო გამოფენის მომზადებისა და გამართვის საქმეში. გ. ჩიტაიას ოჯახში სათუთად ინახება ჩვენი ხელოვნებათმცოდნეობის თავკაცის აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ დაწერილი და ხელმოწერილი წერილი: «Заклучение по детализованной программе развешивания грузинской бытовой комплексной выставки этнографического отделения». 1930 г. 6. VI. წინამდებარე საბუთის დასაწყისში წერია, რომ მუზეუმის ეთნოგრაფის გ. ს. ჩიტაიას მიერ წარმოდგენილი პროგრამა იძლევა საგამოფენო გეგმის კონკრეტიზაციას. იგი, ეთნოგრაფიული მუზეუმის პროგრამაა, აგებულია ნათლად, მასში გათვალისწინებულია ის ადგილი, რომელიც უკავია „საქართველოს მუზეუმს“ მუზეუმთა ქსელში, როგორც ცენტრალურ მუზეუმს. ასე მთლიანობაში გამოფენა, როგორც დანიშნულებით, ასევე გამომხა-

ტელობით სიახლე იყო მუზეუმის ცხოვრებაში. როგორც „დასკენიდან“ ჩანს, გ. ჩიტაის მიერ დამუშავებული გეგმა გამოფენისა, როგორც სიახლე, წინააღმდეგობას წასწყდომია და გ. ჩუბინაშვილის მხრივ დაცვა დასჭირვებია. დასკვნის ავტორს ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „პროგრამა აგებულია მკაფიოდ და ნათლად, რომ მოწინააღმდეგებს საცესებით მხედველობის გარეშე რჩებათ სამუზეუმო ექსპოზიციის კონკრეტული ამოცანები“.

გ. ჩიტაია წინააღმდეგი იყო ძველის, უკვე გაცვეთილი ფორმისა და შინაარსის მიბაძვით, (საერთო შაბლონით) გამოფენის გამართვისა. „დასკვნის“ ავტორი თვლის, რომ გ. ჩიტაის მიერ წარმოდგენილი პროგრამა არის ნამდვილად გააზრებული მონახაზი კომპლექსურ-ყოფითი (ხაზი ჩვენია.—ი. ჯ.) ნაწილის ეთნოგრაფიული გამოფენისა ჩვენს მუზეუმში. და ბოლოს გ. ჩუბინაშვილი დაბეჭდვით მოითხოვს, რომ «Таким образом, представленная Г. С. Читая программа должна быть одобрена и утверждена и согласно всех мероприятий, как по предварительной обработке коллекции так и дополнительному собиранию их». კიდევ უფრო მეტის გადმოწერა შეიძლებოდა გ. ჩუბინაშვილის „დასკენიდან“, მაგრამ რაც აქ ითქვა, ისიც ხომ ნათელყოფს გ. ჩიტაის მუზეუმში შემოქმედებითი მუშაობის მაღალ მეცნიერულ დონეს.

ამკარაა, რომ გ. ჩიტაის მიერ ჩამოყალიბებული კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდით კვლევა-ძიება ველზე იწყება, მაგრამ იქ კი არ მთავრდება, არამედ მეცნიერული გამოკვლევის წერისა თუ სამუზეუმო გამოფენის გამართვისას თითქმის თანაბარძალიანია. გამოფენაც ხომ მეცნიერული კვლევის შედეგია, რომელსაც მეტი მნახველი ჰყავს, ვიდრე წიგნის მკითხველია. არა ერთი გამოფენა იყო და არის გ. ჩიტაის ხელმძღვანელობით გამართული მუზეუმის შენობაში თუ ღია ცის ქვეშ, დამთვალეირებლებისათვის ცოდნა და სიამოვნება რომ მიუნიჭებია და მეცნიერთა აღიარება რომ დაუმსახურებია.

ამგვარად, განხორციელდა ივ. ჭავჭავაძის მიერ დაწყებული საქმის გაგრძელება და განვითარება. გ. ჩიტაია 1942 წ. კვლავ უბრუნდება ადრე აღძრულ საკითხზე მსჯელობას. ამ შემთხვევაშიც მან, „კარგად დაიმახსოვრა“, განახორციელა და განავითარა ივ. ჭავჭავაძის მიერ დაწყებული აზრი: „საქართველოს მუზეუმში უნდა გადაქცეულიყო ისეთ დაწესებულებად, სადაც საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი კულტურის ისტორია იქნებოდა ასახული. მას (ივ. ჭავჭავაძის, — ი. ჯ.) არაერთხელ უთქვამს ჩვენთვის, — განაგრძობს გ. ჩიტაია, — რომ კულტურის ექსპოზიცია საქართველოს მუზეუმში უნდა განახორციელოს „ყოველგვარი შაბლონის“ გარეშე და არა ისე, როგორც ჩვეულებრივად ბევრ მუზეუმში აკეთებენ ხოლმე. არამედ თავისებურად. აქ ასახული უნდა იყოს შრომის და კულტურის ისტორია შერწყმით და როდესაც საქართველოს მუზეუმის მთავარ გამოფენაში ეს ასე განხორციელდება, მაშინ გამოჩნდება, თუ რამდენად მდიდარია, იშვიათი და თვალწარმატაცი საქართველოს კულტურის ისტორია“.

ხალხური ყოფისა და კულტურის კვლევა-ძიებაში გ. ჩიტაიამ კუთვნილი, საგნობრივად შესატყვისი ადგილი დაუთმო როგორც ისტორიულ წერილობითი წყაროების მონაცემებს, ასევე ამ საფუძველზე შექმნილ მეცნიერულ გამოკვლევას. იგი არაერთ ნაშრომში სათანადო განსჯით იშველიებს ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებს, ებრაული, ბერძნული, რომაული და

სომხური მწერლობის „ძვირფას მასალას“. არც ის გარემოება აქვს უგულებელყოფილი ჩვენს მკვლევარს, რომ უძველესი ავტორები არ კმაყოფილდებიან ეთნოგრაფიული მოვლენების მშრალი აღწერით, არამედ აყენებენ და თავისებურად სწყვეტენ თეორიულ საკითხებსაც“. ამათგან სამაგალითოდ მითითებულია ჰეროდოტე და სტრაბონი; მათი განზოგადებული დასკვნები კოლხებისა და ეგვიპტელების, ქართველი მთიელების და სარმატების ნათესაობის შესახებ „ყოფილი მოვლენების“ მსგავსებაზე არის აგებული. სწორედ ამიტომ აქვე შენიშნავს ავტორი, — რომ „თეორიულ საკითხებს თავისებურად სწყვეტენო“.

ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის მკვლევარი მეცნიერისათვის გ. ჩიტაიასათვის ბუნებრივია, რომ მას განსაკუთრებული გულისყურითა და წყაროების ცოდნით შესწავლილ-განხილული აქვს წინაპარ ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში მოტანილი მოკლე და ვრცელი ეთნოგრაფიული შინაარსის ცნობები, საკუთარი გააზრებითა და განზოგადოებითურთ, როგორც ცნობილია, ეთნოგრაფიული მეცნიერების ერთი პირველსაქმელთაგანია ხალხის, როგორც თავისთავადი საზოგადოებრივი ერთეულის, წარმოშობა-ჩამოყალიბების ზოგადთეორიული თვალსაზრისი. ამ განხრითაც თავთავიანთი ადგილი დაუშვკიდრა საქართველოს ეთნოგრაფიაში გ. ჩიტაიამ წინამდევალ ქართველ ისტორიკოსთა საბუთიანობას და მოსაზრებებს. ამათგან მომდევრობით ერთი პირველთაგანია XI ს-ის. ისტორიკოსი, ლეონტი მროველი, რომელიც თავის ნაშრომში ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ქართველები და კავკასიის ზოგიერთი ხალხი ერთი ჩამომავლობისანი არიან.

გ. ჩიტაია ძველი თაობის ისტორიკოსთაგან გამორჩევით განიხილავს „ქართულ საისტორიო მწერლობაში ეთნოგრაფიული მონაცემებით საესე ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს სამეფოს ისტორიას“. ავტორი (ვახუშტი. — ი. ჭ.) აქ იძლევა ცნობებს საქართველოს ცალკეული რაიონების და მისი მეზობლების ბუნებრივ რესურსებზე, მეურნეობაზე, კოსტუმზე, ნაგებობაზე, ტრანსპორტზე, საქორწინო ჩვეულებებზე, სისხლ-მესისხლეობაზე, რწმენა-წარმოდგენებზე და სხვა. თავის თანამედროვე ყოფის აღწერილობასთან ერთად, — განაგრძობს გ. ჩიტაია — ვახუშტი არაიშვიათად მიუთითებს ძველიდან მომდინარე მოვლენებზე, აგრეთვე სპონტანურსა და შეძენილ ჩვეულებებზე. იქვე გამოყოფს მთისა და ბარის მოსახლეობის დადამახასიათებელ ნიშნებს და იძლევა მთიდან ბარში, და მთიდან მთაში ხალხის მოძრაობის ახსნას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი მარჯვედ იყენებს ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა: „ზნე“ და „ჩვეულება“ ამას მოჰყვება გ. ჩიტაიას მიერ ვახუშტისეული მეთოდის შეფასება: „შრომის დაწერისას ავტორს (ვახუშტის, — ი. ჭ.) გამოყენებული აქვს შედარებითი მეთოდი, რაც ვახუშტის დროინდელ ევროპის მეცნიერებაში ჯერ კიდევ ჩანასახის მდგომარეობაში იმყოფებოდა“.

როგორც წინანდელი, ასევე ახალი ხანის ისტორიული წყაროებისა და ლიტერატურის ეთნოგრაფიის მიმართულებით მიმოხილვისას გ. ჩიტაია საგანგებოდ აღნიშნავს ი. ხელაშვილის „კალმასობის“ ხვედრს, რამეთუ მასში საკმაოდაა მკვლევრისათვის მრავალსიმეტყველი ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის მონაცემები.

ხალხის ყოფაცხოვრებითი კულტურის ისტორიული განზოგადების თვალსაზრისით გ. ჩიტაიას პირველ ყოვლისა დასახელებული ჰყავს ილია ჭავჭავაძე.

ვაძე. „ეთნოგრაფიის დარგში ახალი გეზის მიმცემ პიროვნებად ილია ჭავჭავაძე ჩნდება“. საქმე ის არის, რომ ილია ჭავჭავაძის შეხედულებით საქართველოს ისტორიის დაწერა ეთნოგრაფიული მონაცემების გარეშე არ შეიძლება, ვინაიდან... „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული საქართველოს ისტორია არის მეფეთა ისტორია და არა ხალხის ისტორია და, თუ ჩვენ გვინდა რომ ხალხის ისტორია დაიწეროს, ჩვენ უნდა გვეკონდეს შეგროვებული ხალხის ზნე-ჩვეულების, მისი ყოფა-ცხოვრების დამახასიათებელი ფაქტები“. ავტორს იქვე მოჰყავს ი. ჭავჭავაძის დაწერილი მისგან თქმულის დასტურად: „სადაც შეგნებული აქვთ თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, იქ მდებო ხალხის ყოველგვარ ჩვეულებას, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ და გამოუკვლევად არაფერს ტოვებენ... მხოლოდ ამნაირი გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწმყო, იმის ავი და კარგი, იმისი წვლილი, საჭიროება“. ზემოთქმულს დღესაც არ დაუკარგავს ძალა; ამ მხრივ უკმარობა, შიგადაშიგ, ჯერ კიდევ შეიმჩნევა.

გ. ჩიტაიამ წიგნად გამოსცა და „წინასიტყვაობაში“ განიხილა სამართლისმცოდნე ნ. ხიზანიშვილის წერილების კრებული; შეათასა რა მისი მნიშვნელობა საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, საზგასმით შენიშნა, რომ ზოგიერთი მოსაზრება, ქართველი ხალხის ცხოვრების წესს რომ შეეხება, ნ. ხიზანიშვილის პირველთქმულია. კერძო საკუთრებამ შესცვალა საგვარეულო ხალხური, იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიულ „ჩვენს“. პირველად გიორგი ჩიტაიამ მიუთითა, რომ „... ნ. ხიზანიშვილი ქართველი ტომების წარსულში მატრიაქატის არსებობას ფაქტად მიიჩნევდა, — ის ორი შესანიშნავი დებულების ავტორად გვევლინება, სახელდობრ იმ დებულებისა, რომლებიც შემდეგში მ. კოვალევსკიმ საქართველოსა და კავკასიის შესახებ წამოაყენა და ზოგად სამეცნიერო ლიტერატურაში კოვალევსკის აღმოჩენადაა ცნობილი“. იქვეა თქმული, რომ ნ. ხიზანიშვილის მასალები, მართალია, სრულად ვერ აკმაყოფილებს კვლევა-ძიების თანამედროვე მოთხოვნებს, მაგრამ „...ნაკლოვან, არასრულ, არაზუსტ და ტენდენციური ზისერმანის, ერისთავის, რადეს, ზუდაღოვის მიერ ჩაწერილ მასალებთან შედარებით ნ. ხიზანიშვილის მასალები დიდი ღირებულების მქონეა“. გ. ჩიტაიას არც ის აქვს გამოტოვებული, რომ ნ. ხიზანიშვილის ამ მიმართულებით მუშაობის დაწყებაში ი. ჭავჭავაძეს მიუძღვის წვლილი. ასევე დიდი წვლილი მიუძღვის გ. ჩიტაიას ცნობილი ეთნოგრაფისა და საზოგადო მოღვაწის თ. სახოკიას შრომების გამოცემასა და შეფასებაში. გ. ჩიტაიას საქართველოს ეთნოგრაფიის ისტორიოგრაფიული გამოკვლევებიდან ზემოხსენებული მხოლოდ ერთი-ორი მაგალითია და, ისიც მოკლედ გადმოცემული.

თავის დროზე გ. ჩიტაიას არ გამოუტოვებია წელიწადი, ისე, რომ ველზე არ ემუშაოს, — როგორც ექსპედიციის ხელმძღვანელს, ეთნოგრაფიული მასალების მკვლევარსა და საკუთარი ხელით ჩამწერს. გ. ჩიტაია, უპირველეს ყოვლისა, იკვლევდა მიწათმოქმედების და სამიწათმოქმედო შრომის იარაღებს, საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს ცალ-ცალკე და ურთიერთმიმართებაში, აგრეთვე სოფლისა და ოჯახური ცხოვრების წესსა და ჩვეულებებს, რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებს. ველზე მუშაობის პირობებში შაბათობით

იმართებოდა სხდომა, ექსპედიციის წევრები სხდომას მოახსენებდნენ კვირის განმავლობაში გაწეული მუშაობის შედეგებს. ეს იყო ერთი გაკვეთილიაგანი, როცა ვსწავლობდით, ცოდნა-გამოცდილებას სრულყოფდით, რათა არ დაგვრჩენოდა ჩაუწერელი რაც კი მთხრობელმა იცოდა. ასე და ამგვარად, ამ მხრივ შენიშნული ნაკლის გამოსწორება მეორედ ადგილზევე ხერხდებოდა.

საველე ექსპედიციებში ყოველწლიურად მონაწილეობდნენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტები. იმჟერად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ეთნოგრაფიის კათედრას ხელმძღვანელობდა პროფ. გ. ჩიტაია. აქაც სტუდენტები სწვლობდნენ საველე მუშაობას, აღრმავებდნენ უნივერსიტეტში მიღებულ ცოდნას, გრძნობდნენ პასუხისმგებლობას. სტუდენტები ველზე მუშაობის ანგარიშს აბარებდნენ ხელმძღვანელს, მისგან ლებულობდნენ რჩევა-დარიგებას. ველზე მოპოვებული მასალების საფუძველზე არაერთ სტუდენტს უწერია სადიპლომო შრომა. სტუდენტების მოვლა-პატრონობა ექსპედიციის ყოველი წევრის მოვალეობა იყო და ამ საქმესაც გ. ჩიტაია მეთაურობდა. როგორც სამეცნიერო დაწესებულებებში, ასევე ველზე მას გვერდით ედგა მისი მეუღლე. მეცნიერებათა დოქტორი და პროფესორი ვ. ბარდაველიძე, რომლის ხელდასმით არაერთი მეცნიერი-ეთნოგრაფი აღიზარდა.

საველე-ეთნოგრაფიულ მუშაობასთან ერთად გ. ჩიტაიას არქეოლოგიური გათხრების წარმართვაც დაეკისრა. „არქეოლოგიური გათხრა ზემო ავჭალაში“, რომელიც საქართველოში „გოელროს“ ლენინური გეგმის პირმშო ზემო ავჭალის პიდრო-ელექტროსადგურისათვის არხის გაჭრისას მიმდინარეობდა. გათხრის შედეგები გ. ჩიტაიამ გამოაქვეყნა 1925 წელს ჟურნალში „მეცნიერება და ტექნიკა“.

გ. ჩიტაია მოკლე ისტორიული მიმოხილვის შემდეგ აღნიშნავდა, რომ „...ჩვენი მიწის წიაღი მრავალი საიდუმლოების შემცველია, რომელთა აღმოჩენა და მზის სინათლეზე გამოტანა ბევრს, მეცნიერებაში სადავოდ მიჩნეულ საკითხს გადაწყვეტდა და ბევრს ბუნდოვან პრობლემას სისწორით დასვამდა.“ საკუთრივ საქართველოს კულტურისა და ისტორიის კვლევისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის ხაზგასმასთან ერთად გ. ჩიტაია მიიჩნევდა, რომ „...ჩვენს მიწის წიაღში დაფლული არქეოლოგიური ნაშთების აღმოჩენას უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება მეცნიერებისათვის, რამდენადაც საზოგადოდ ჩვენი უძველესი ისტორია გამოდის ვიწრო ადგილობრივი საზღვრებიდან და საერთაშორისო მნიშვნელობას ლებულობს. ეს გარემოება ჩვენ გვაძალეებს ყოველივე არქეოლოგიური გათხრა სამეცნიერო შემზადებით ვაწარმოოთ და გათხრის დროს ნაპოვნ ნივთებს შესაფერისი მოვლა და პატრონობა მოუწუოთ. თუ ეს ორი პირობა — 1. „არქეოლოგიური გათხრა სათანადოს სამეცნიერო შემზადებით“ და 2. „ნაპოვნი ნივთების შესაფერი მოვლა-პატრონობა“, არ შესრულდა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არ არის მეცნიერული. არქეოლოგიური მონაპოვრის „ქცევა საისტორიო წყაროდ გამოიციხულია“. გიორგი ჩიტაიას წერილში ხაზგასმული მოთხოვნა საველე არქეოლოგიას შეეხო და ამომწურავად ახასიათებს მის ორ უპირველეს პირობას. წინააღმდეგ შემთხვევაში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არ არის მეცნიერული, ნაპოვნი ნივთების ქცევა საისტორიო წყაროდ გამოიციხულია; თუკი შესრულდება, მაშინ ყველა პირობაა შექმნილი მისი შემდგომი მეცნიერული კვლევისათვის. ეს საგანგებოდ არის აღსანიშნავი იმის გამო, რომ

გ. ჩიტაიას ზემოხსენებული წერილი იმ დროისა არის, როდესაც საძირკველი ეყრებოდა ქართულ საბჭოურ არქეოლოგიას. გ. ჩიტაიას არქეოლოგიურმა შრომამ, ბუნებრივია, კეთილმყოფელი გავლენა იქონია ქართველმცოდნეობის ახლად ჩასახული დარგის—ქართული საბჭოური არქეოლოგიის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაზე.

გ. ჩიტაიას წინამდებარე ნაშრომი ყურადღებას იმსახურებს არქეოლოგიური მონაპოვრის გააზრება-აწალიზითაც. ასე მაგალითად, აღნიშნულია და განხილული აღმოჩენა გამომწვარი თიხის ქვევრებისა, რომლებშიც ადამიანები ყოფილან დაფლული, რომ „ქვევრები, ჩვეულებრივი, ჩვენი ლენინის ქვევრების ფორმისაა“. იქვეა ნათქვამი, რომ ქვევრსამარხთა მახლობლად ცხოველებისა და ფრინველების ძვლებიც აღმოჩნდა, რაც იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ანტიკურსა და ადრეფეოდალურ ხანებში გავრცელებული იყო ფრინველებისა და ცხოველთა ნაწილების საკულტო დაკრძალვა. ეს წესი საქართველოში გ. ჩიტაიას შეუნიშნავს.

ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ მიცვალებულთა ქვევრში დაკრძალვის წესი შემერულ-აქადური კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი. კავკასიაში ასეთი სამარხები უკვე დე-მორგანის მიერ იყო აღმოჩენილი (ახტალა). გ. ჩიტაია იმთავითვე თვლიდა, რომ ახტალის ქვევრსამარხებისათვის მორგანის მიერ შემოთავაზებული თარიღი — ძვ. წ. XX საუკუნე, ზემოაქალის ქვევრსამარხებისათვის მიუღებელია. გ. ჩიტაია საცხებით მართალი იყო, როდესაც წერდა: „აღმოჩენილი მასალის სიმცირის გამო ძნელია გადაჭრილი აზრის გამოთქმა სამარხების შესახებ... ამის წერის უფლებას ჩვენ ასე გვაძლევს სამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარი, უპირველეს ყოვლისა, რკინის ნივთები“. სამარხული მასალების ამგვარ შეფასებაში ძნელი არ არის დავინახოთ, ჩანასახი კონპლექსურობის, დიფერენცირებული დათარიღებისა. ავტორი უყურადღებოდ არ ტოვებს პალეოანთროპოლოგიურ მასალას, თანაც მეცნიერულ სიფრთხილეს იჩენს დაკრძალულთა ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრისას: „თუმცაღა ამ სამარხებში აღმოჩენილი თავისქალები ეკუთვნის თუ არა ძვინი ქართველებს, ამის თქმა შეუძლებელია“. დღეისათვის კავკასიაში ასეულობით ქვევრსამარხია გათხრილი, მაგრამ დაკრძალულთა ეთნიკური ვინაობა უყოყმანოდ არ არის დადგენილი და პალეოანთროპოლოგიურა და არქეოლოგიური ძიებანი ჯერ კიდევ ვარაუდის სფეროში რჩებიან...

ამრიგად, „ზაპეისი“ მშენებლობის წამოყენებისთანავე გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლების მეცნიერული კვლევა დაკავშირებულია გ. ჩიტაიას სახელთან. მასვე ეკუთვნის ახლადაღმოჩენილი მასალის პუბლიკაციისადმი მიძღვნილი პირველი მეცნიერული ნაშრომიც¹.

იმავე წლებში გ. ჩიტაიამ და ს. იორდანიშვილმა წიწამურში გათხარეს შემთხვევით გამოჩენილი სამარხი, სადაც მძევალბულთან ერთად აღმოჩნდა ცხენის ჩონჩხი, სკვითური ისრის წვერები, საყოფაცხოვრებო ნივთები... გათხრის შედეგი გამოქვეყნებულია გერმანულ ენაზე. გ. ჩიტაიამ 1956 წ. დაწერა და გამოაქვეყნა განხილვა დიდი არქეოლოგიური ნაშრომისა — „მცხეთა არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგი“, ტ. I, რომლის ავ-

¹ გ. ჩიტაიას, ნაშრომის — „არქეოლოგიური გათხრები ზემო აქალაში“ მოკლე მიმოხილვა მოგვაწოდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა, პროფ. ა. აფაქიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

ტორები: ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე. რედაქტორი აკად. გ. ჩუბინაშვილი.

აგრერიკალ მომზადებული ჩაუდგა კვალში გ. ჩიტაია საქართველოს ეთნოგრაფიის თანამედროვე დონეზე კვლევა-ძიებას.

1946 წ. იანვრის 16-ს გ. ჩიტაიამ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო კრებას მოახსენა მისივე ხელმძღვანელობით ჩატარებული ერთ-ერთი პირველი ექსპედიციის დროს საკუთრივ მის მიერ ველზე შესწავლილი საკითხის თაობაზე: „გლეხის სახლი ქვაბლიანში (დარბაზული ტიპი), რომელიც იმავე წელს, იმავე საზოგადოების „მიმომხილველში“ გამოქვეყნდა.

ნაშრომის დასაწყისშივე ავტორი განმარტავს, თუ რამდენად ძნელია „საცხოვრებლის“ როგორც კერძო, ასევე ზოგადი საკითხების შესწავლა და განსაზღვრა: „საცხოვრებელი ბინის სახეები თვით ერთსა და იმავე ხალხში, ხშირად თვით ერთსა და იმავე კუთხეში იმდენად სხვადასხვანაირია, რომ მათი ტიპოლოგიის შედგენა მეტად ძნელი ხდება, ვიდრე თავის მხრივ მიკვლეული არ არის მათი წარმოშობის თუ სესხების პირველი წყარო, ზოლო ხალხის კულტურული ვითარება კი, განსაკუთრებით ჩვენში, კავკასიურ პირობებში, სადაც საქმე გვაქვს არა პირველყოფილ ან უკულტურო ხალხებთან, — მეტად რთული მოვლენაა“. საკვლევი საკითხის საგნობრივი შესწავლისათვის აუცილებლად საჭირო მასალა ნაკლულია და „ამიტომ ჩვენ იძულებული ვართ წარმოყენებული პრობლემას გვერდი ავუხვიოთ და ამ ხნობით იმ მასალებით დავკმაყოფილდეთ, რომელიც აქ გვაქვს მოტანილი“. ჩვენი მეცნიერი ჭეშმარიტი მეცნიერისათვის ჩვეულ საფრთხილეს იჩენს არა მხოლოდ ამ შემთხვევაში. აქვე შეიძლება ითქვას, იმის შესახებაც, რომ მისი თითოეული ნაშრომი მეცნიერულ-მეთოდურიც არის.

იმავე ნაშრომში ჩვენი მეცნიერი გამოთქვამს ვარაუდს: „ერთის მხრით, გლეხური სახლის დარბაზისეული ტიპი, როგორც ეს წარმოდგენილია ქვაბლიანში, სოციალური მომენტით დაკავშირებული უნდა იყოს დიდ გვაროვნულ ოჯახთან არსებობასთან, რამდენად ის ოჯახის მრავალ წევრთ იტევდა და სადაც კერის გარშემო (ძველად) ოჯახის წევრები, აგრეთვე გვარის, თავს იყრიდნენ მტერ-მოყვარეობის გასარჩევად“. აქვეა მსჯელობა „სარწმუნოებრივი ელემენტების“ შესახებ. ზემომოტანილ წინადადებაში გამოთქმული ვარაუდი, — „დაკავშირებული უნდა იყოს“ და „ძველად“ იმ გარემოებას განმარტავს, რომ ასე შეიძლება იყოს ძველად და არა იმ დროს, როცა მკვლევარმა შესწავლა დარბაზული გლეხის სახლი ქვაბლიანში. სანამ აღძრულ საკითხზე ავტორისეული მსჯელობა-დასკვნების გადმოცემას გავაგრძელებდეთ, იმის აღნიშვნაც უნდა იყოს საჭირო, რომ ერთობლივი („კომპლექსური“) მეთოდის ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების ყოველ საფეხურზე უწყვეტად გამოყენება გ. ჩიტაიას შრომას თავიდანვე მოსდგამდა.

რაც შეეხება ამ ნაშრომის დამამთავრებელ ნაწილს, მიუხედავად აგრერიკალ თანმიმდევრული ძიება-კვლევისა, ავტორის დასკვნა შემდეგნაირად არის განმარტებული: „მხოლოდ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მაინცდამაინც ეს მოსაზრებები ჭერჯერობით საბოლოო და განზოგადებულ დასკვნებად არ შეიძლება ჩაითვალოს, ვიდრე სტაციონალურად შესწავლილი და სათანადოდ შედარებული არ არის ყველა, როგორც საქართველოში, ასე მის მეზობელ

ხალხებში, შენახული დარბაზული ტიპის სახლები. ვიდრე არ შეკრებილა მათთან დაკავშირებული ეთნო-არქეოლოგიური მასალა და არ გაღრმავებულა მათი მეცნიერული დამუშავება“.

გ. ჩიტაია იზიარებს მოსაზრებას, რომ „დარბაზიანობა“, „დარბაზი კომლი“, არის ეკონომიკური სოციალური დაწინაურება-გამოყოფის, სიმდიდრის — ოჯახის შეიღობის მაუწყებელი და არა „საოჯახო თემის გაღმონაშთის“ თუ „გადმონაშთური ფორმის“ ნივთიერი მონაცემი.

ისტორიულ მეცნიერებათა გამოკვლევების შედეგად დადგენილია, რომ „სახლი“ — გამართული კერითა და საცხოვრებელ-სამეურნეო ნაწილებით ურთიერთგანლაგებითა და ერთობლიობით — „ბინადარი ცხოვრების“ „მიწაზე ჯდომის“, „მკვიდრობისა“ და „სახლობა-მოსახლეობის“ ნივთიერი საბუთია. ამასთან ერთად, ისიც ცნობილია, რომ ქართველი ხალხის მკვიდრად ცხოვრების უპირველესი საარსებო საშუალება და საფუძველი არის მიწათმოქმედების ძველთაძველი კულტურა. მიწათმოქმედებასთან იყო შეხამებულ-შერწყმული მეურნეობის სხვა შემადგენელი ნაწილი, რასაკვირველია, გარკვეულ ისტორიულ ხანამდე. უპირველეს ყოვლისა ამ მიმართულებით წარმართავდა გ. ჩიტაია სავსე კვლევა-ძიებას და მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემების ყოფაცხოვრებისეულ ურთიერთკავშირში სისტემურ გაზრება-განსაზღვრებას. ღიღია გ. ჩიტაიას წვლილი ამ რიგის რთული საკითხების შესწავლა-გადაწყვეტის საქმეში.

გ. ჩიტაიას ერთ-ერთ პირველ გამოკვლევაში — „მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის“ — ვკითხულობთ: „1942 წლის ზაფხულში... ქვაბლიანის ხეობაში (მესხეთი), ჩვენ შემთხვევა გვქონდა სხვა ამოცანებთან ერთად, („გლეხის სახლი ქვაბლინში“, — ი. ჭ.) მიწის მოხვნის კულტურას გავცნობოდით და სახენელი იარაღების ტიპები შეგვესწავლა“ „მიწანი მკვლევრისა ნათელია: ერთობლიობაში უნდა შევესწავლა თანამოქმედი, ერთმანეთთან თავიდანვე თანმიყოლებით, კანონზომიერად შერწყმული მეურნეობის დარგები, შრომის იარაღები და ჭერ-ფუძე.

ამავე ნაშრომიდან ერთი-ორი საკითხის შესახებ ცალ-ცალკე და ერთად: ევლზე ძიებიდან დაწყებული გ. ჩიტაია მიწის მოხვნისა და სახენელი იარაღების ყოველი ნაწილისა და სახელის ჩახატვა-ჩაწერასა და აღწერილობასთან ერთად, განსაკუთრებული ყურადღებით სწავლობს თვით მხენელ-მთესველის ცოდნას, აზრს, — რატომ ასე უნდა და არა სხვაგვარად. გ. ჩიტაია წერს: „გლეხების აზრით, გუთნით ან ჯილდით ხნულზე თესლი მიწაში ღრმად მიდის „მიწა უფრო დაწულია მას ჯანი მიეცემა მზისაგან“, ისე, რომ „ნაკე-ლის ყაიდაზე მოდის“. ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ გლეხებს კარგად ესმით გუთნის უპირატესობა ჯალაზე, მათი სიტყვით — ჯილდაში ხარებს უჭირთ, ისინი ხშირად შესდგებიან ხოლმე, „გუთანში კი საათივით მიდიან“. მემინდვრობის აგრერიგად თანმიმდევრული და განზოგადოებული მაღალი დონე თავისთავად არის აგრიკულტურის მამაპაპეული ძველისძველობის ერთ-ერთი უეჭვო და პირდაპირი საბუთი.

ნაშრომში არც სახენელი იარაღების, განსაკუთრებით, გუთნის მქონე-ბელთა და უქონელთა სამეურნეო-ეკონომიკური მდგომარეობაა უგულებელ-ყოფილი: „მაგრამ გუთნის ამ უპირატესობით სარგებლობა მხოლოდ შეძლებულთ, ბევრი მიწის მქონეთ უხერხდებოდა. ღარიბი და საშუალო გლეხი არონა||არუნით იოლზე გადიოდა. ყოველ შემთხვევაში ქვაბლიანის ხეობის

უმეტეს მოსახლეობაში ჯილდა საყოველთაო სახენელ იარაღს წარმოადგენს“. ამგვარად, გამოაშკარავებულია გლეხობის სიმდიდრე-სიღარიბის, ეკონომიკურ-სოციალური დაყოფის ერთ-ერთი ძირითადი საზომი. ამ მხრივ ეთნოგრაფთაგან არც მანამდე, მაინცდამაინც არც შემდეგ ყოფილა ყურადღება გაზიარებული.

ნათელია, — თუ რაოდენ ღიდმნიშვნელოვანი იყო სახნავ-სათესი მიწების მოვლა-პატრონობის, სახენელ-სათესი იარაღების, თვით მხენელ-მთესველთა მცოდნე — „მეცნიერების“ ხელით ასე მაღალ დონეზე გამართვა ჭარბი ხალხის ყოფისა და კულტურის, თანმოყოლებითი სრულყოფისათვის, მით უმეტეს მცირემიწიანობისა („სავარგულების“) და ისტორიული ძეგლებდობის პირობებში.

ამასთან კავშირში შეიძლება საჭიროა იმის აღნიშვნაც, რომ „ეს იგივე ქვაბლიანის ხეობაა, სადაც ჩვენ ჯერ კიდევ მეექვსე-მეშვიდე საუკუნისათვის მიწის ყიდვა-გაყიდვის ფაქტი დავადასტურეთ“ (ს. ჯანაშია). „... „ნასყიდი“ საქართველოში მეტად ძველი ინსტიტუტია... V—VI საუკუნიდან მოღწეული ამ რიგის მოწმობანი უფლებას გვაძლევს ამ ინსტიტუტის ხნიერება უფრო დიდი ვივარაუდოთ... საკუთრების პრინციპი ფართედ იყო გავრცელებული წარმოების ამ ძირითად საშუალებაზე, რაც თავისთავად საზოგადოებრივი ურთიერთობის მაღალი განვითარების ნიშანია... ხსენებული ინსტიტუტის შემუშავების საფუძველი ჩვენში იყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რომელიც იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში, მესხეთში მორწყვასთან იყო დაკავშირებული (ნ. ბერძენიშვილი). „...საკუთრებისა და ნასყიდის განვითარებულობა, თავის მხრით, მოწმობს მორწყვის საქმის განვითარებულობას“ (ნ. ბერძენიშვილი), ასევე უნდა მოწმობდეს სამიწათმოქმედო იარაღების განვითარებულობასაც.

მიწას ყველა სხვა წარმოების საშუალებათაგან განსხვავებით, ორი თავისებურება გააჩნია: 1. იგი არ შეიძლება შეიცვალოს; 2. ყველა სხვა წარმოების საშუალება ცვდება და მწყობრიდან გამოდის, მიწა — პირიქით, უმჯობესდება, თუკი წესიერად მოეპყრობი. უცხო არ იქნება თუ ვიტყვით: დედამიწისადმი ქართველი გლეხის „წესიერად მოპყრობა“ ეთნოგრაფთაგან პირველმა გ. ჩიტაიამ საჭირო სიღრმით გააშუქა, საქვეყნოდ გამოიტანა და ამ მიმართულებითაც ღრმამეცნიერული კვალი გაავლო საქართველოს ეთნოგრაფიაში.

სახენელი იარაღების აგებულებისა და მისგან ხსული ნიადაგების თავისებურებათა შესახებ ხალხური ცოდნა-გამოცდილების ერთობლიობაში აღწერა-კვლევის, ასევე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფაში მოქმედი სხვა სახენელების შესწავლა-შედარების საფუძველზე გ. ჩიტაიამ დაადგინა მესხური ჯილდას, არონა || არუნას დამახასიათებელი თავისებურება: „ეს თავისებურება, — წერს გ. ჩიტაია, ამ იარაღების ყურიან ქუსლშია მოცემული, რომლის ფუნქციონალური დანიშნულებაც თავისებურია“. იქვეა მოტანილი ავტორის მიერვე დადგენილი სინამდვილე: „საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სახენელი იარაღების ქუსლი მრავალი ვარიაციითაა მოცემული“. დასასრულ დასკვნა: „საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სახენელი იარაღების ქუსლის მრავალი სახით არსებობა გვაფიქრებინებს.

რომ მესხური ჯილდისა და არონა || არუნას თავისებურება, ყურიანი ქუსლი — ადგილობრივად წარმოშობილ, სპონტანურ მოვლენას წარმოადგენს“.

კიდევ ერთი საკითხის შესახებ გ. ჩიტაიას იმავე ნაშრომიდან. ავტორი დაწერილებით განიხილავს ქართული, ასევე უცხოური წყაროებისა და ლიტერატურის მონაცემებს მესხური სახენელი იარაღების — ჯილდის, ანრონა || არუნას წარმოშობის სადაურობის შესახებ. ამ მხრივ საქმეს ართულებს ის გარემოება, რომ ამ სახელწოდებათა ძირი ინდოევროპულია. ბ-ნი გიორგი წერს: „ცნობილია, რომ არუნ-ი ინდოევროპული ძირის სიტყვაა, რომელიც სახენელი იარაღის სახელწოდებად გავრცელებული იყო და არის ინდოევროპულ ხალხებში“ (მითითებულია რ. ბრაუნგარტის ნაშრომი). ამის მოყოლებით ვკითხულობთ: „მაგრამ ამ ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვით აღინიშნებოდა და ეხლაც აღინიშნება უმეტეს შემთხვევაში აჩაჩა-კავის პრიმიტიული სახის სახენელი იარაღები. ამიტომ, ჩვენ არ ვიცით, თუ რა კავშირი შეიძლება ჰქონდეს ამ ძირის სიტყვას დაწინაურებულ მესხური ჯილდა არონა || არუნის სახის სახენელ იარაღთან“.

მიუხედავად აღნიშნული სირთულისა, გ. ჩიტაია საკმაო საფუძვლიანობით ამტკიცებს: რადგან „სახენელი იარაღების სახელწოდება უმეტეს შემთხვევაში არ შეესიტყვება სახენელი იარაღების კონსტრუქციულ და ფუნქციონალურ რაობას, ადგილი აქვს ერთისა და იმავე სახელწოდებით სხვადასხვა ტიპისა და განვითარების სხვადასხვა საფეხურის სახენელი იარაღის დასახელებას. ამიტომ მთავარი მნიშვნელობა სახენელი იარაღების ისტორიისათვის ამ იარაღების კონსტრუქციისა და ფუნქციის გამორკვევას ენიჭება“. მაშასადამე, ავტორისეული დასკვნის ამოსავალი არის ამ სახენელი იარაღების განსაკუთრებული დანიშნულება (ფუნქცია) და მასთან შესაბამისობით გაპირობებული ნაწილთა ურთიერთგანლაგება (კონსტრუქცია) და არა სახელწოდება. ქართული ენის ლექსიკოლოგიაში დადგენილია: „კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით საყურადღებოა ნახელავის სახელწოდებანი, (ამ კერძო შემთხვევაში მესხური სახენელის სახელწოდება, — ი. ჭ.). რომელიც თანამედროვე ქართულს უძველესი დროიდან შემორჩენია. რა თქმა უნდა, არ არის მიზანშეწონილი პირდაპირი კავშირის გაბმა სახელსა და საგანს შორის და სიტყვების მიხედვით შორს მიმავალი დასკვნების გამოტანა ამ სიტყვებით მოლაპარაკე ხალხის მატერიალური (თუ სულიერი) კულტურის შესახებ“ (ბ. ფოჩხუა).

გ. ჩიტაია პირველი მეცნიერია, რომელმაც ველზე საკუთარი ხელით მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე შეისწავლა სამიწათმოქმედო ყოფისა და კულტურის არაერთი რთული საკითხი და განაზოგადა, ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების გაგრძელების საჭიროება, გზები და შედეგები.

საღლეისოდ და ჯერჯერობით არა ერთი ისტორიული და ეკონომიკური გამოკვლევებია გამოქვეყნებული, რომლებშიც გ. ჩიტაიას შრომებიდან არის მოტანილი სრული მონაცემები, კერძო თუ ზოგადი მოსაზრება-დებულებები, როგორც თვალსაჩინო მაგალითი, საყრდენი და ამოსავალი. ზემოთქმულის ნამდვილობას სრულად ნათელყოფს „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ფუძემდებელი ივ. ჯავახიშვილი. ქვემოთ მოგვაქვს ზოგიერთი ამონაწერი ივ. ჯავახიშვილის წიგნიდან — „საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი“.

„... საბა ორბელიანის მიერ დასახელებული სხვადასხვა სახის აღმნიშვნელი ტერმინები მაინცდამაინც ან წერილობითი წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული, ან და მაშინდელი ცხოვრების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს“... „თუ საბა აქ „ჯილღას ხმარობდა ეს იმის მაუწყებელია, რომ ჯილღა მაშინაც ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა“.

„ეს გარემოებავე საუცხოოდ მტკიცდება გ. ჩიტაიას შინაარსიანი საუცხოოდ დაწერილი ნაშრომით „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში“... ამ ნაშრომიდან ირკვევა, რომ გუთანს გარდა ტერმინები „აჩაჩი“ და „ჯილღა“ ეხლაც ცოცხალი სიტყვებია და ხალხი მათ ამჟამადაც ხმარობს“.

„ქართულ წყაროებში შეტანილი სახენელისა და ნაწილებისა და სხვადასხვა სახეობის ზოგადი სახელებისა, უცხოელ მოგზაურთა და ავტორების აღწერილობათა და თანამედროვე ეთნოგრაფიის მასალების შედარებით შესწავლა მკვლევარს (გ. ჩიტაიას), როგორც ქვემოთ ჩვენი თვალთ დაეინახავთ. სრულ საშუალებას აძლევს სახენელის ყველა სახეობის ნიშანდობლივი თვისებებისა და სახელების გამორკვევა შეძლოს და სახნავი იარაღების გაუმჯობესების ისტორიის მთავარი საფეხურებიც ქრონოლოგიურად დაახლოვებით განსაზღვროს“.

„სამწუხაროდ, თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალები ამ თვალსაზრისით ჯერ სათანადო სისრულით შესწავლილი არ არის. შეიძლება ითქვას, რომ ამჟამად მხოლოდ ერთადერთი ასეთი ნაშრომი მოგვეპოვება. სახელდობრ, აღმოს. საქართველოში აწინდელი სახნავი იარაღები გ. ჩიტაიას აქვს აღწერილი ერთ პატარა, მაგრამ მშვენიერ მონოგრაფიაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღალის რაიონში“. ამ ნაშრომში სახენელის სხვადასხვა სახის სურათ-ნახაზებთან ერთად მათი აგებულება და სახელებია ზედმიწევნით განმარტებული, კლასიფიკაციის ცდაც მოიპოვება და გენეზისის პრობლემაცაა განხილული. სამწუხაროა, რომ საქართველოს დანარჩენ თემებში გავრცელებული სახნავი იარაღების ასეთივე დაწერილებით აღწერილობა ჯერ არავის შეუდგენია“. „ეთნოგრაფიული ფაქტებიც, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა გ. ჩიტაიას გარდა, საქართველოში და საქართველოს შესახებ ოდნავად მაინც ფართოდ არავის შეუყრებია და შეუსწავლია“.

ზემოხსენებული შრომები გ. ჩიტაიას მეცნიერულ მოღვაწეობის ნაყოფია. შემდეგ და შემდეგ ბ-ნი გიორგი განუწყვეტლად იკვლევს მიწათმოქმედებისა და სამიწათმოქმედო იარაღების შერწყმულ კულტურას საქართველოს მიწა-წყლის მთა-ბარში და ათობით გამოკვლევას აქვეყნებს. სამაგალითოდ მოვიტანთ მხოლოდ ერთ-ერთ განმაზოგადებელ დასკვნას, მთიან მხარეს რომ ეხება: „ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფით გამოირკვა, რომ მიწათმოქმედების ხაზით მშრომელ გლეხობას დაგროვებული ჰქონდა მყარი ემპირიული ცოდნა, რაც მიუთითებს, ერთი მხრივ, ამ კულტურის განვითარების დონეზე, ხოლო, მეორე მხრივ, მის სიძველესა და თვითმყოფულობას. ამასთან მიწათმოქმედების კულტურა ისე ღრმად იყო დანერგილი ხალხის ყოფასა და ცნობიერებაში, რომ მისი მიღწევების პრაქტიკულ გამოყენებასთან ერთად, ამ კულტურის ცალკეული ელემენტი ხალხმა თაყვანისცემის ობიექტად აქცია“.

ასე და ამგვარად, ძნელმისახვედრი არ უნდა იყოს, რომ ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღნიშნული „სამწუხარო“ მდგომარეობა ისევ და ისევ გ. ჩიტაიამ დასძლია და მოაწესრიგა. ამიტომაც არის გ. ჩიტაია საბჭოური ეთნოგრაფიული მეცნიერების, — საქართველოს ეთნოგრაფიის ფუძემდებელი ჩვენში.

პირველი კვალი არა მხოლოდ ზემოხსენებული მიმართულებით გაავლო გ. ჩიტაიამ საქართველოს ეთნოგრაფიაში, ამ ზომის წერილში მისი ყველა ნაშრომის ჩამოთვლაც კი ვერ მოხერხდება. ამჭერად დავასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთ ძირითად საკითხს საქართველოს ეთნოგრაფიიდან, რომელთა კვლევას გ. ჩიტაიამ დაუღო სათავე.

საქართველოს მთისა და ბარის მოსახლეობის კავშირურთიერთობა ჩვენი ისტორიული მეცნიერების კვლევის ძირითადი საგანთაგანი იყო ძველიდანვე და ასეა დღესაც. დიდია ეთნოგრაფიის მოვალეობა ამ მიმართულებით, რაც ნათლად გამოვლინდა გ. ჩიტაიას გამოკვლევებში. სამაგალითოდ მხოლოდ ერთ ამონაწერს მოვიტანთ გ. ჩიტაიას ერთი ნაშრომიდან, ხევსურეთს რომ შეეხება: „მსხვილფეხა მესაქონლეობით და მთის მიწათმოქმედების ფორმით ხევსურები მჭიდროდ უკავშირდებიან ბარის მოსახლეობას. მეურნეობის ამ ხასიათით აიხსნება ხევსურთა ძველი ყოფის მთელი რიგი თავისებურებანი“.

ჩვენი დროის ეთნოგრაფთაგან პირველი მკვლევარია გ. ჩიტაია, რომელმაც ველზე, მთასა და ბარში მიდევნებით შეისწავლა საქართველოს მთიანეთიდან ბარში ჩამოსახლების მიზეზთა ხელშესახები მონაცემები და ახსნა შინაარსი დროის მოთხოვნათა კვალობაზე: „აღსანიშნავია, რომ საქართველოს მთიანეთიდან მოსახლეობის დემოგრაფიულ მოვლას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ქართული მეცნიერული ეთნოგრაფიის ფუძემდებელმა გ. ჩიტაიამ, რომელმაც, მაგალითად, ქსნის ხეობის შესახებ სათანადო მასალათა შესწავლის საფუძველზე, ნათლად დაადგინა ძველი დროიდან უკანასკნელ ხანებამდე მთიდან ბარში ეთნიკური გადაჯგუფების პროცესის თანმიმდევრული ხასიათი“ (პ. გუგუშვილი). გ. ჩიტაიამ დაწერა პირველად სოფლად დასახლება-განსახლების განსაზღვრულ პირობათა შესახებ გამოკვლევა, — „დასახლების ტიპი მთიულეთში“..., და სხვა არაერთი.

აქვე უნდა ითქვას, რომ გ. ჩიტაია თავისი გამოკვლევებით არ ამთავრებდა აღძრულ პრობლემებზე მუშაობას, არამედ ამზადებდა ახალგაზრდა მეცნიერებს, ასწავლიდა და განუმარტავდა იმავე განხრით მუშაობის გაგრძელების აზრსა და საჭიროებას. ამიტომაც არის, რომ არაერთი მეცნიერი ეთნოგრაფი კვლავ აგრძელებს ამ მიმართულებით კვლევა-ძიებას. მათგან ახლის თქმა ახარებს ბ-ნ გიორგის.

გ. ჩიტაიამ შეიმუშავა საქართველოს ეთნოგრაფიული ატლასის შექმნის ძირითადი დებულებები. მისი ხელმძღვანელობით უკვე გამოცემულია ატლასის პირველი ტომი („საიდელი“). ზოგად ეთნოგრაფიული საკითხებია გარკვეული გ. ჩიტაიას შრომებში: „I. ცნება კულტურა“, „ერის წარმოშობის შესახებ“... ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემას ეხება გ. ჩიტაიას ცალკეული გამოკვლევები. მისი რედაქტორობითა და წინასიტყვაობით პირველად გამოიცა ივ. ჯავახიშვილის დიდი ნაშრომი „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტ-ეთნოლოგიური პრობლემები“; ამავე პრობლემას მიუძღვნა გ. ჩიტაიამ ვრცელი წერილი: „აკად. ს. ჯანაშია და ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემა“.

გ. ჩიტაის საკვლევადიებო საკითხები საქართველოს საზღვრებით არაა შემოფარგლული. ჯერ კიდევ 1955 წ. „ისტორიის ინტიტუტის შრომებში“ დაიბეჭდა მისი ნაშრომი: «О задачах кавказской советской этнографии». გ. ჩიტაის მეთაურობით განხორციელდა პირველი ეთნოგრაფიული ექსპედიცია ჩრდ. კავკასიაში — „ადილეს ეთნოგრაფიული ექსპედიცია“ (1957 წ.). ექსპედიციაში, გარდა ქართველი ეთნოგრაფებისა, მონაწილეობდნენ გ. ჩიტაის გამოზრდილი ადგილობრივი ახალგაზრდა მეცნიერები და მუზეუმის თანამშრომლები. არა მხოლოდ საბჭოთა რესპუბლიკებიდან, არამედ საზღვარგარეთიდან მოვლინებულმა არაერთმა ახალგაზრდამ გ. ჩიტაის ხელმძღვანელობით დაამთავრა ასპირანტურის კურსი და დაიცვა სამეცნიერო ხარისხი ეთნოგრაფიის განხრით. გ. ჩიტაის შრომების არაერთი რეცენზია არის გამოქვეყნებული როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ. გ. ჩიტაის სულ რეცენზიებში განხილულია საბჭოური და საზღვარგარეთელი ეთნოგრაფიული შრომები.

აკად. გ. ჩიტაია ხელმძღვანელობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორსა და საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებას, საქართველოს საისტორიო საზოგადოებას. გ. ჩიტაია ბოლო წლებამდე იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრის გამგე, ამჟამად კი მისი კონსულტანტია. გ. ჩიტაია არის ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის ღია ცის ქვეშ მუზეუმის ფუძემდებელი და სამეცნიერო საბჭოს თავმჯდომარე, ფოთის სახალხო აკადემიის — „ფაზისის“ პრეზიდენტი, შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი ბ. ძნელაძის სახელობის პიონერთა და მოსწავლეთა რესპუბლიკური სასახლის ნორჩ მხარეთმცოდნეთა საბჭოს საპატიო თავმჯდომარე. ამასთან ერთად, გ. ჩიტაია არის სასოფლო-სამეურნეო იარაღების ისტორიის საერთაშორისო კომიტეტის, ხალხური მევენახეობა-მეღვინეობის შემსწავლელი საერთაშორისო კომისიისა და ეთნოგრაფიული ატლასის საერთაშორისო საორგანიზაციო კომისიის წევრი. ყველგან და ყოველთვის შემოქმედებითი სიასხლითა და ძალით მოქმედებს მისი წარმმართავი და მზრუნველი ხელი.

ღიდი მეცნიერის, საზოგადო მოღვაწის ცოდნა და შრომა, ბუნებრივია. უყურადღებოდ არ დარჩენილა: ჯერ იყო და გ. ჩიტაია შრომის წითელი დროშის ორდენით, ხოლო ახლახან — მისი ცხოვრების 90 წლისთავზე — ხალხთა მეგობრობის ორდენით დაჯილდოვდა. გახარებულია ბ-ნი გიორგი ჩვენი რესპუბლიკის პარტიისა და მთავრობის ყურადღებით, გულთბილი მილოცვის წერილით, სკკ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატის, საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის, ამხ. ე. შევარდნაძის პირადი ხელმოწერით რომ მიიღო.

მრავალჯამიერ ცხოვრობდეს და მოღვაწეობდეს სამშობლოს სიყვარულსა და სამსახურში გაჰალარაებული ჩვენი სასიქადულო მეცნიერი აკად. გიორგი ჩიტაია.

პალეონიანი გაბაშვილი

(დაბადების 70 წლისთავი)

გამოჩენილ მეცნიერს, ქართველ აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა სკოლის მეთაურს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილების ხელმძღვანელს, მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწეს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ვალერიან ნიკოლოზის ძე გაბაშვილს დაბადების 70 და სამეცნიერო მოღვაწეობის 40 წელი შეუსრულდა.

დიდა ვ. გაბაშვილის ღვაწლი, ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის წინაშე. მის გამოკვლევებში მოცემულია ფართო მეცნიერული განზოგადებანი, ახლებურად არის დასმული და გადაწყვეტილი ფეოდალური ხანის საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მრავალი საკითხი. აღმოსავლური და ევროპული ენების ღრმა ცოდნამ და ამ ენებზე არსებულ პირველწყაროთა და გამოკვლევებით თავისუფლად სარგებლობამ, ფართო სპეციალურმა და ზოგადმა განათლებამ, დიდა ვ. გაბაშვილმა, მკვლევრის იშვიათმა ინტელიციამ, ანალიტიკური აზროვნების შესანიშნავი უნარმა — ყოველივე ამან განაპირობა მისი წარმატებული საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის აქტუალური პრობლემების კვლევა-ძიების საქმეში. ამ საკითხებს მან მიუძღვნა 100-ზე მეტი გამოკვლევა.

საქართველოს ისტორია განუყრელადაა დაკავშირებული მეზობელი ქვეყნების და, საერთოდ, მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხების ისტორიასთან. საუკუნეების მანძილზე საქართველოს მჭიდრო ურთიერთობა (პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული) ჰქონდა ამ ქვეყნებთან. საქართველოს ისტორიის საფუძვლიანი კვლევა შეუძლებელია მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის გათვალისწინების გარეშე. ყოველივე ამის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით ახალგაზრდა მეცნიერი შეუდგა საქართველოს ისტორიის კვლევასთან ერთად ირანისა და სხვა მეზობელი ქვეყნების ისტორიის შესწავლას. საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ღრმა ცოდნამ, განაპირობა მისი შემდგომი სამეცნიერო წარმატებანი.

ვ. გაბაშვილი დიდი დიპლომატის მეცნიერია. იგი თანაბრად წარმატებით იკვლევს როგორც საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული ისტორიის საკითხებს, ასევე მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა. ძნელად მოიპოვება მეცნიერის ისეთი ნაშრომი, რომელშიც საქართველოს ისტორიის საკითხები არ იყოს დაკავშირებული მეზობელი ხალხების ისტორიასთან და პირიქით.

ვ. გაბაშვილის ფუნდამენტური მონოგრაფიაა „ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს.ში (შედარებითი შესწავლის ცდა)“. მასში მდიდარი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე განზოგადებულია ფეოდალური წყობილების თავისებურებანი საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში (ქართული და აღმოსავლური ფეოდალური მიწმფლობელობა და გლეხთა ფეოდალური ექსპლუატაციის ფორმები), კლასობრივი და შიდაკლასობრივი ბრძოლა ირანისა და ოსმალეთის ბატონობის დროს, აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობა XVII სს.ში და სხვ.

ვ. გაბაშვილმა კონკრეტული მასალის საფუძველზე ახსნა მიზეზი იმისა, თუ რატომ და როგორ შეინარჩუნა ქართულმა ფეოდალურმა საზოგადოებამ საკუთარი წარმოება-მეურნეობა, პოლიტიკური ორგანიზაცია, კულტურა და იდეოლოგია იმ დროს (XVI—XVII სს.), როცა უცხო დამპყრობლები დაჟინებით ცდილობდნენ საქართველოს დაპყრობას, მის გაოსმალეზასა და გაყიზილბაშებას. XVI—XVII სს.ში ირანის და ოსმალეთის დამახასიათებელი

ფეოდალური ურთიერთობის გათვალისწინებამ გვლევარს საშუალება მისცა ნათლად ეჩვენებინა, თუ რატომ ებრძოდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა ფენა აღმოსავლური მიწისმფლობელობის და საგადასახადო სისტემის შემოღების ცდებს საქართველოში. მისი დაკვირვებით, ქართული მიწისმფლობელობის შენარჩუნებამ უზრუნველყო ქართული ფეოდალური წყობილების არსებობა. ქართველი ხალხის მედგარი წინააღმდეგობის შედეგად საქართველომ შეინარჩუნა საკუთარი სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა „ქართველობა“. ირანი იძულებული გახდა კომპრომისის გზას დასდგომოდა.

ვ. გაბაშვილი წარმატებით იკვლევს საქართველოს ფეოდალური ხანის საგარეო პოლიტიკისა და ქართული დიპლომატიის საკენძო საკითხებს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მისი ნაშრომი „ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან“ (1954 წ.), რომელშიც, აღმოსავლური და ევროპული წყაროების საფუძველზე, შესწავლილია XVI—XVII სს-ში საქართველოს მონაწილეობა ანტიოსმალურ კოალიციებში. აღსანიშნავია, აგრეთვე, მისი გამოკვლევები: „იოსებ ქართველი XVIII ს-ის დიპლომატი და ისტორიკოსი“ (1955 წ.), „იოსებ ქართველის ვინაობის და მოღვაწეობის საკითხებისათვის“ (1965 წ.), რომლებშიც ახლებურადაა შესწავლილი ი. ქართველის ცხოვრებისა და პოლიტიკური მოღვაწეობის არაერთი საკითხი.

ვ. გაბაშვილის კვლევის საგანია, აგრეთვე, გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სახელმწიფო წყობილება. ეს საკითხები ვაშუქებულია შრომებში: „ქართლის სამეფოს სახელმწიფო წყობა „დასტურლამალის“ მიხედვით“ (1942 წ.), „დაბაზის რიგის მოხელენი“ „დასტურლამალის“ მიხედვით“ (1943 წ.), „სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალური საქართველოში“ (1951).

მეტად მნიშვნელოვანია ვ. გაბაშვილის შრომები, რომლებიც ეხება საქართველოს პოლიტიკურ, სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობას მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან: „საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII ს-ში“ (1967 წ.), „ათათარა შემოსევები საქართველოში“ (1942 წ.), „საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან XI—XII სს.“ (1968 წ.), „საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთი XIII—XVI სს-ში“ (1958 წ.), „საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის“ (1960 წ.), „უნდილადიანთ ფეოდალურ სახლი“ (1972 წ.), ამ გამოკვლევებით მან მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა ჩვენში ამ მიმართულებით შემდგომ კვლევა-ძიებას.

დიდი წვლილი მიუძღვის ვ. გაბაშვილს მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების, საქალაქო ცხოვრების, ვაჭრობა-ხელისშეწყობისა და სოციალური მოძრაობების შესწავლის საქმეში. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს მისი გამოკვლევები „სოციალური მოძრაობანი მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში IX—XIII სს-ში“ (1966 წ.), „მახლობელი აღმოსავლეთის საქალაქო ორგანიზაციის ისტორიიდან“ (1970 წ.), „შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური ქალაქების პერიოდიზაციის ცდა“ (1970 წ.), „აღრეფეოდალური ხანის ახლოაღმოსავლური ქალაქი“ (1972) და სხვ.

მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებისა და საქალაქო ინსტიტუტების შესწავლის შედეგებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ისტორიის გასაშუქებლად. ამ თემაზე მისი ზემოდასახელებულ ნაშრომებს დიდი მეცნიერული ღირებულება აქვთ. ვ. გაბაშვილი ნაყოფიერად მუშაობს საკუთრივ ქართულ ქალაქებზეც. მნიშვნელოვანია მისი ნაშრომი „თბილისის მმართველობა X—XI სს-ში“ (1964). ვ. გაბაშვილმა ამ წერილში ახლებურად დააყენა ქართულ წყაროებში დამოწმებული „ქალაქის ბერების“ საკითხი და დაადგინა, მათი იდენტურობა აღმოსავლური „ქალაქის რაისებთან“. ნაშრომში „ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან“ (1966 წ.) ნაჩვენებია აღმოსავლური ქალაქების ზოგიერთი სოციალური ინსტიტუტის გამოვლენის ფაქტები XI—XII სს-ში თბილისის სინამდვილეში. დადასტურებულია XI—XII სს-ში ქ. თბილისში მოძრაობები „რინდების“ მონაწილეობით, გამოვლენილია ამ მოძრაობის სოციალური ხასიათი და მიზანდასახულობა. ყურადღებას იმსახურებს ვ. გაბაშვილს ნაშრომი „თბილისი XVI—XVII სს. აღმოსავლურ წყაროებში“ (1962 წ.) და „თბილისის მოქალაქეთა პოლიტიკური და კლასობრივი მინაწილეობანი XVI—XVII სს-ში“ (1970 წ.).

შრომში „XVI—XVII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შექმნა“ (1966 წ.) გამოთქმულია მართებული დებულება, რომ საგარეო ვაჭრობის ხასიათი, რომელიც ძირითადად ფეოდალთა მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა, აბრკოლებდა ერთიანი შინაგანი ბაზრის წარმოქმნას, როგორც საქართველოში,

ისე მახლობელ აღმოსავლეთში. ქალაქების და საქალაქო ცხოვრების დაქვეითებამ XVIII ს-ის, მახლობელ აღმოსავლეთში მნიშვნელოვნად შეზღუდა საქართველოს და, საზოგადოდ, ამიერკავკასიის ქვეყნების სავაჭრო ურთიერთობათა გაფართოვების შესაძლებლობა. საქართველოს ქალაქებისათვის განვითარების პერსპექტივა, დაასვენეს ე. გაბაშვილი, დაისახა XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, როცა საუკუნეების მანძილზე ჩაეკეტილი დარიალის გზა გაიხსნა და გაძლიერდა საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირი რუსეთთან.

აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალიზმის ჩამოყალიბების საკითხს, რომელსაც დიდი თეორიული ხასიათის მნიშვნელობა აქვს, ე. გაბაშვილმა უძღვნა სპეციალური გამოკვლევა: „აღმოსავლური ფეოდალიზმის გენეზისის პრობლემა“ (1957 წ.). მკვლევარმა უარყო ზოგიერთი მეცნიერის ვარაუდი ამ მოვლენის III საუკუნით დათარიღების თაობაზე, და დაასაბუთა, რომ ადრეფეოდალური პერიოდი მახლობელ აღმოსავლეთში იწყება VI საუკუნიდან. ე. გაბაშვილის ეს დებულება გაზიარებულ იქნა რიგი საბჭოთა ისტორიკოსების მიერ. მას ეუფენის აგრეთვე, ირანის ფეოდალური ხანის ისტორიის ახლებური პერიოდიზაცია: 1. ადრე-ფეოდალური ხანა (VI—X სს.), 2. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (IX—XVIII ს-ის პირველი ნახევარი) და 3. გვიანფეოდალური ხანა (XVIII ს-ის მეორე ნახევარი — XIX ს.). ამავე ნაშრომში გაკრიტიკებულია ე. წ. „უნივერსალური“ ანუ „მხარადიდი ფეოდალიზმის“ ბუჩქნაზიური თეორია.

დიდა ე. გაბაშვილის წვლილი საკუთრივ ირანის ისტორიის შესწავლის საქმეში. მას არაერთი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული ფეოდალური ხანის ირანის საკვანძო საკითხებზე: „სასანური ირანის წარმოშობის დრო და პირობები“, „სასანური ირანი III—IV სს-ში“, „ირანი ფეოდალიზმის გზაზე“, „მზადაელთა აჯანყება“, „ხოზრო ანუ შირვანის რეფორმები“, „ილ-ხანთა ირანი XIV ს-ის პირველ ნახევარში“, „სეფიანთა სახელმწიფო“ და სხვ.

ე. გაბაშვილის სამეცნიერო ინტერესების სფეროს მოიცავს თურქული ტომებისა და ხალხების ისტორიის საკითხებიც. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს მისი გამოკვლევა: „ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში“ (1971). ამ ნაშრომში გამოვლენილია თურქული ტომებისა და ხალხების მოხსენიების ფაქტები უძველეს ქართულ წყაროებში. ნაჩვენებია, რომ ქართულ წყაროებში დასახელებული თურქული ტომები ცხოვრობდნენ VI—VII სს. ფარგლებში. ამას მნიშვნელობა აქვს არა მარტო საქართველოს ურთიერთობის შესასწავლად თურქული მოდგმის ხალხებთან, არამედ ძვირფასი მასალა საკუთრივ საისტორიო წყაროების დასათარღლებლად.

ე. გაბაშვილის კვლევის ობიექტია XVI—XVII სს. ოსმალეთის სახელმწიფოს საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნობა, ვაჭრობა. მკვლევარი დიდ ყურადღებას უთმობს ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესწავლას, თავის შრომებში მას მრავალი საყურადღებო მოსაზრება და დებულება აქვს გამოთქმული.

არაბთა სახალიფოსა და საამიროების ისტორიის საკითხები განხილულია მეცნიერის შრომებში: „არაბები“, „არაბთა სახალიფო VII—VIII სს-ში“, „დამოუკიდებელი საამიროების წარმოშობა“, „ალ-მუთასიმის სახელმწიფო რეფორმა“, „დაპყრობილ ხალხთა ბრძოლა არაბების წინააღმდეგ და გლეხთა აჯანყებანი“.

ე. გაბაშვილმა თავისი წვლილი შეიტანა, აგრეთვე, ქართული და აღმოსავლური ისტორიოგრაფიის, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის დარგში. ყურადღება მიაქცია გენიზას დოკუმენტების პუბლიკაციას, აღნიშნა მათი მნიშვნელობა როგორც საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის, ისე საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესწავლისათვის. მის კალამს ეუფენის, ისეთი საყურადღებო გამოკვლევები როგორცაა „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის დოკუმენტური წყაროები“ (1968), „სპარსულ დოკუმენტურ წყაროთა პუბლიკაციები საქართველოში და სპარსული დამლობების საკითხები“ (1972), „XVIII ს-ის ქართული დოკუმენტები, როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის“ (1968), „სპარსული იმპერიოგრაფია“ დაწერილი ქართულ და რუსულ ენებზე და წამდგარებული „სპარსულ საისტორიო ტექსტების“ პირველ ტომს (1972).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე. გაბაშვილის შრომები: „ვახუშტი XVII—XVIII საუკუნეების ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე“ (1947) და „ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც ისტორიკოსი“ (1951), ხოლო ვახუშტის საზოგადოებრივი და სამეცნიერო მოღვაწეობა აისახა მონოგრაფიაში: „ვახუშტი ბაგრატიონი“ (1963). ამ გამოკვლევებში ამოწურავადაა შესწავლილი ვახუშტის მეცნიერული მემკვიდრეობა.

ამ ბოლო დროს მკვლევარი დაინტერესდა ახლო აღმოსავლეთის ხალხების კულტურის სა-

კითხებით. აღსანიშნავია, რომ ვ. გაბაშვილმა მოგვცა ფეოდალური ხანის ახლო აღმოსავლეთის ხალხების კულტურული განვითარების პერიოდიზაცია. „შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური კულტურა“ (პერიოდიზაციის ცდა) (1980). ამ თეორიული ხასიათის ნაშრომს დიდი მნიშვნელობა აქვს აღმოსავლეთის ხალხების კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლის საქმეში.

ვ. გაბაშვილის გამოკვლევები გამოირჩევა მაღალი პროფესიონალური დონით, ღრმა მეცნიერული ანალიზით, დასკვნების ორიგინალობით, სიახლითა და დამაჯერებლობით. ამ შრომებმა ჩვენს იუბილარს სახელი მოუხვეჭა არა მარტო ჩვენს სამშობლოში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ვ. გაბაშვილის დამსახურება სხვადასხვა კრებულის მომზადება-გამოცემის საქმეში. მისი რედაქტორობით გამოქვეყნდა რიგი კრებულებისა, რომლებმაც სექციონისტების დიდი ინტერესი და მაღალი შეფასება დაიმსახურა. ეგენია: „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“ (2 ნაკვ.), „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“ (2 ნაკვ.), „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიიდან“, „საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები“ (2 ნაკვ.), „აღმოსავლური კულტურა“.

1942 წ. ვ. გაბაშვილმა დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია, 1957 წელს — სადოქტორო და მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი, ხოლო 1960 წელს პროფესორის წოდება.

1942 წ. ვ. გაბაშვილი კითხულობს ლექციებს თბილისის სახ. უნივერსიტეტში, 1945 წ. უნივერსიტეტში აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის გახსნიდან დღემდე ვ. გაბაშვილი კითხულობს ლექციებს ახლო აღმოსავლეთის, ირანის, არაბეთისა და თურქეთის ისტორიის ზოგად და სპეცურსებს, ატარებს სპეცსემინარებს. მისი ლექციები გამოირჩევა მასალის მიწოდების ორიგინალობით, ფაქტების ანალიზის სიღრმითა და მკვერამეტუელობით. 1950 წ. მისი თაოსნობით აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე გაიხსნა აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრა, რომელსაც იგი 23 წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა. 1957—1958 წწ. ვ. გაბაშვილი იყო შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილების გამგე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. 1960 წლიდან დღემდე იგი სათავეში უდგას მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის განყოფილებას საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში.

1966 წ. ვ. გაბაშვილს მიენიჭა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა დამსახურებული მოღვაწის წოდება, 1974 წ. იგი აირჩიეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

დიდი ვ. გაბაშვილის ღვაწლი მკვლევართა ახალგაზრდა კადრების მომზადების საქმეში. მისი ხელმძღვანელობით შეიქმნა ქართულ აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა სკოლა. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით მომზადდა ოცდაათამდე სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაცია.

ვ. გაბაშვილი არის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოსა და თბილისის სახ. უნივერსიტეტის მსოფლიო ისტორიის სადოქტორო დისერტაციების დაცვის საბჭოს წევრი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნეს“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის, საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი და ქართული საისტორიო წყაროების სერიის რედაქტორი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების სამეცნიერო-საკონსულტაციო სექციის თავჯდომარე, აზიისა და აფრიკის ხალხების მშვიდობის დაცვის კომიტეტის წევრი და სხვ.

ვალერიან გაბაშვილი არის სახელოვანი გამგრძელებელი და წარმომადგენელი ქართველ ისტორიკოსთა იმ შესანიშნავი პლედისა, რომლის სათავეში იყო დიდი ქართველი მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილი.

დღესაც ბ-ნი ვალერიანი მისთვის ჩვეული ენერგიითა და საქმის სიყვარულით განაგრძობს სამეცნიერო და პედაგოგიურ მუშაობას. ეუსტრევებთ ჩვენს მასწავლებელს ჯანმრთელობას, დიდი ხნის სიცოცხლეს, შემოქმედებით წარმატებებს ჩვენი მეცნიერების საკეთილდღეოდ.

ნუნუ მაჩაბულის ხსოვნას

ერთი წელია, რაც ქართველ ეთნოგრაფთა რიგებს გამოაჯღდა ამ დარგის თავდადებული გველეხარი ნუნუ კონსტანტინეს ასული მაჩაბული. იგი დაიბადა 1930 წლის 17 დეკემბერს ქალაქ თბილისში. 1949 წელს დაამთავრა თბილისის ჭალთა მე-5 საშუალო სკოლა და შევიდა უცხო ენათა ინსტიტუტში ინგლისური ენის ფაკულტეტზე. 1953 წელს ინსტიტუტის დასრულების შემდეგ მუშაობა დაიწყო ჯერ თბილისის მე-4 რკინიგზის, ხოლო შემდეგ—1954 წელს, თბილისის 44-ე საშუალო სკოლაში ინგლისურ ენის მასწავლებლად. 1956 წლიდან 1958 წლამდე მუშაობდა სოფ. დიდმის საშუალო სკოლაში. 1958 წელს ნ. მაჩაბული ჩაირიცხა შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში ფოლკლორის განყოფილებაში უმცროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1959 წლიდან 1966 წლამდე ამავე თანამდებობაზე ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში. ნ. მაჩაბული 1966 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი იყო, ხოლო 1975 წლიდან — უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი. 1973 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე — „ქართველი ხალხის საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან (მზითვის ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოში).“

1965 წელს დაიბეჭდა ნ. მაჩაბულის პირველი სამეცნიერო ნაშრომი „საქორწინო ინსტიტუტი ქართლში“ („მაცნე“, № 3). მას შემდეგ მისი შრომები სისტემატურად იბეჭდებოდა სამეცნიერო პერიოდიკაში. ნ. მაჩაბულის მონოგრაფიებმა „ქართული ხალხის საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან“, „მზითვის ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოში“, (1976) და „საქორწინების ინსტიტუტი ქართლში“ (1978). მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა თანამედროვე ეთნოგრაფიის განვითარების საქმეში. ეს ნაშრომები აქტუალობითა და პრობლემატურობით გამოირჩევა. ნ. მაჩაბულმა საქორწინო ინსტიტუტის შესწავლა შეძლო უხვი ეთნოგრაფიული მასალთა და საისტორიო არქივებში გამოვლენილი ახალი წყაროების მონაცემების მოშველებით. ნაშრომში „საქორწინო ინსტიტუტი ქართლში“ განხილულია მზითვის მომზადება, მისი შემადგენლობა, მზითვში შემაჯავალი მომგებიანი ქონების ძირითადი ელემენტები (პირუტყვი, ფული, მამული), მზითვის არსი და დადგენილია მზითვის ინსტიტუტის სახესხვაობა მთაბა და ბარს შორის. გარკვეულია მზითვის ინსტიტუტის წარმოშობის და განვითარების საკითხი. მნიშვნელოვანია აგრეთვე მისი მეორე გამოკვლევა „საქორწინების ინსტიტუტი ქართლში“, სადაც გამოვლენილი და შესწავლილია საქორწინო ურთიერთობის განმსაზღვრელი თავისებურებანი, მექორწინე ოჯახების ეკონომიკური ვალდებულებანი, საქორწინო რიტუალები და

საოჯახო ურთიერთობასთან დაკავშირებული სოციალურ-რელიგიური ყოფის ამსახველი მხარეები.

ნ. მაჩაბელი ასევე დიდი მონდომებით იკვლევდა ქართული ეთნოგრაფიული ატლასის მთელ რიგ საკითხებს, რომელიც უახლოეს წლებში გამოქვეყნდება (მაცხოვრის საშუალებები, პურის სახეები, რიტუალური პურები).

წაიდა ჩვენგან დიდი სიკეთის მთესველი მოქალაქე, რომლის სამეცნიერო საქმიანობა ყოველთვის ეთნოგრაფიის სამსახურში იდგა. იგი იყო გულისხმიერი და სათუთი მეგობარი, ახალგაზრდა შემოქმედთა გზის გამკლავი. ნ. მაჩაბელი მუდამ ცხოვრების შუაგულში ტრიალებდა, ეთნოგრაფიის ინტერესებით ცხოვრობდა. ბუნებით ხალისიანს და სიცოცხლის მოყვარულს დიდი წვლილი მიუძღვის სიონის მუდმივმოქმედი ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დიდძალი მასალის შეკრებაში. იგი ამ ექსპედიციის თავკაცი იყო.

ნ. მაჩაბელი წაიდა ჩვენგან ნათელი სახით, არ დაუცვენსია, გზის დასასრულთან მიღწეული, იმედიანი გულით მომავალზე ფიქრობდა. ბოლო დროს ავადმყოფობამ მაინც დააფიქრა, მოჩვენებითი უდარდლობით პირზე ღიმილათარებული გეხედებოდა, თავის ნაშრომებზე საუბრობდა და მათ ასწორებდა.

ნუნუს ამ წუთში ისევ ვიგონებთ, როგორც ცოცხალს, ვაი, რომ ასე აღარაა, მაგრამ სხვა-ნაირად ვერ წარმოვიდგენია.

ჯულიეტა რუხაძე

ვახტანგ ნიკოლოზის ძე გამრეკელი

ვახტანგ ნიკოლოზის ძე გამრეკელი ღრმად ერუდირებული და ფართო მეცნიერული ინტერესების მქონე ისტორიკოსი იყო. იგი დაიბადა თბილისში 1902 წლის 14 თებერვალს. აქვე დაამთავრა 1925 წელს პირველი საცდელ-საჩვენებელი სკოლა, ხოლო 1929 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი. ე. გამრეკელის მეცნიერული მოღვაწეობა დაკავშირებულია ს. ჭანაშვიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმთან (1957—1959 წწ.), ხოლო შემდეგ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტთან, სადაც იგი გარდაცვალებამდე (1980 წ. მაისი) უფროს მეცნიერ თანამშრომლად მუშაობდა. ე. გამრეკელის საგანგებო შესწავლის საგანს წარმოადგენდა საქართველოს მთიანეთი, ჩრდილო კავკასიის რეგიონი და მასთან საქართველოს ურთიერთობა, საუთრივ აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორია XVIII საუკუნეში. ე. გამრეკელს დიდ უპირატესობას აძლევდა ის, რომ იგი იყო ისტორიკოსი წყარომცოდნე. ყველა მისი გამოკვლევა ემყარება წყაროთა ღრმა ანალიზს, რომელთაგან დიდი ნაწილი მის მიერვე არის გამოკვლენილი და გამოქვეყნებულიც.

პირველი საფუძვლიანი ნაშრომი ე. გამრეკელმა დვალეთის ისტორიას და დვალთა ეთნოზის საკითხს უძღვნა. მან გამოიყენა ანტიკურ ავტორთა ცნობები, სომხური და ძირითადად ქართული წერილობითი წყაროები, მატერიალური კულტურის ძეგლები, ენობრივი და ტოპონიმური მასალა. ეს ნაშრომი, რომელიც ჩამდენიმე წერილის სახით გამოაქვეყნა 1957—1958 წწ. წარმოადგენდა ე. გამრეკელის საყანდიდატო დისერტაციას.

ე. გამრეკელმა დიდი მუშაობა ჩატარა საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობათა მასალის გამოკვლევის, შესწავლისა და გამოცემის ხაზით. ამ მუშაობის შედეგს წარმოადგენს მისი ფუნდამენტური მონოგრაფია „XVIII ს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობის ისტორიის საკითხები“, რომელიც იყო მისი სადოქტორო დისერტაცია (დაიცვა 1973 წ. იანვარში).

ნაშრომში სათანადო სისრულით არის გამოკვლეული ჩრდილოეთ კავკასიაში, კერძოდ თერგისპირეთში (ყიზილარი, მოზდოკ და სხვ.) ქართველების დასახლება 1722 წლიდან მოკიდებული, ქართული მოსახლეობის რიცხოვნობრივი დინამიკა, მისი სამეურნეო და კულტურული საქმიანობა და სხვა.

XVIII საუკუნეში ჩრდილოეთ კავკასიასთან აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა შესწავლილია სამი მიმართულებით: კავკასიის მაღალმთიანეთი, კასპისპირეთი და თერგისპირეთი, გამოკვლენილია ამ ურთიერთობათა თავისებურებანი.

დიდი მნიშვნელობა აქვს XVIII სი-ს აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი კავკასიონის ხალხებთან სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობის გაშუქებასაც. ამ თვალსაზრისით ყველაზე არსებითი არის აღმოსავლეთ საქართველოს და მთიანი დაღესტნის სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობის საკითხთა კომპლექსური შესწავლა. ნაჩვენებია მთელთა მხრივ ბარის მიმართებით ექსპანსიის გამოკვლევის სხვადასხვა ფორმა — თავდასხმები, ჩამოსახლება და სხვა.

შინაგან (სოციალურ-ეკონომიკურ) ფაქტორებთან ერთად განხილულია საგარეო ხელისშემწყო-ბი ფაქტორიც (ოსმალეთის აგრესია და სხვა).

შრომში ნაჩვენებია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ბარის მოსახლეობის ისტორიაში XVIII ს.-ში უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო რუსეთის მიერ ამ მხარის პოლიტიკური თუ სამხედრო-სტრატეგიული ათვისების პროცესი, რამაც ბევრად გააადვილა და ინტენსიური გახადა საქართველო რუსეთის პოლიტიკური კონტაქტები, თუმცა ამ კავშირს გარკვეულ დრომდე ხელს უშლიდა კავკასიის მთიანეთის (ეგრძოდ დაღესტნის) პოზიციები.

აღწვეულ მონოგრაფიის შექმნას წინ უსწრებდა ავტორის მიერ რუსეთის სიძველეთა-ცავებში ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მუშაობა და სათანადო მასალების გამოვლენა-გამოქვეყნება.

ეგრძოდ, 1968 წ. განხორციელდა ე. გამრეკელის კაპიტალური პუბლიკაცია. «Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в.» (28 თაბახ-ი).

აქ გამოქვეყნებულია 140-მდე საარქივო დოკუმენტი რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივიდან და საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივიდან.

გამოქვეყნებულია ყიზლარის კომენდანტის ფონდის მასალები. პუბლიკაციას წინ უძღვის ვრცელი გამოკვლევა XVIII ს.-ის კასპისპირეთსა და თერგისპირეთში ქართულ დასახლე-ბათა შესახებ.

ე. გამრეკელი აქვეყნებს აგრეთვე მონოგრაფიას: «Торговые связи восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в.» ორ წიგნად. პირველი გამოვიდა 1968 წ. და ასახავს აღმ. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობას კასპისპირეთთან და დიდი კავკასიონის მაღალმთიან ზონასთან, ხოლო მეორე ნაწილი, გამოცემული 1973 წელს, აშუქებს სავაჭრო ურთიერთობას თერგისპირეთთან.

ავტორი საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობებს ჩრდილოეთ კავკასიასთან უკავშირებს საერთოდ საქართველოს სავაჭრო ინტერესებს და აჩვენებს თითოეულ რეგიონთან ურთიერ-ობათა თავისებურებებს. კასპისპირეთის, როგორც სატრანზიტო ტერიტორიის როლის ზრდა ქართველი ვაჭრების საქმიანობაში უკავშირდება საქართველოს საგარეო ვაჭრობის ცენტრების გადანაცვლებას სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. ნაჩვენებია, რომ საქართველოს ვაჭრები დიდ როლს ასრულებდნენ საშუალო სავაჭრო ოპერაციებში სამხრეთისა და ჩრდილოეთის სა-ბაზრო ცენტრებს შორის.

ე. გამრეკელის მნიშვნელოვანი პუბლიკაციებიდან აღსანიშნავია მის მიერ 1964 წ. გამო-ცემული ქართლის 1772 წლის რუკა, რომელიც აკად. გულდენშტედტის მოღვაწეობას უკავშირდება. ე. გამრეკელი კარგი მცოდნე იყო რუსეთის ცენტრებში არსებული ქართული სიძველეებისა. მან მიაკვლია მოსკოვში არსებულ «ქართული სლობოდის» გეგმას, რის მი-ხედვითაც განსაზღვრა ვახუშტი ბაგრატიონის სახლის მდებარეობა პრესნაზე.

უკანასკნელ დროს ე. გამრეკელმა გამოსაცემად მოამზადა დოკუმენტების კრებული: «Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х началу 90-х годов XVIII в.).» რომელშიც მოცემოლია ქართლ-კახეთის ურთიერთობა ჩრდი-ლოეთ კავკასიის რეგიონთან და ამიერკავკასიის მეზობელ მხარეებთან. ნაჩვენებია ერეკლე II-ის აქტიური პოლიტიკური ურთი, მისი ურთიერთობა რუსეთთან 1723 წ. ტრაქტატის დადების წინა და მომდევნო პერიოდში.

ე. გამრეკელი ნაყოფიერ სამეცნიერო-ორგანიზაციულ საქმიანობასაც ეწეოდა. იგი ხელ-მძღვანელობდა რუსეთის სიძველეთა-ცავებში ქართული საბუთების მოძიებისა და გადმოღების საქმეს, რასაც ხელნაწერთა ინსტიტუტში აკეთებდა წლების მანძილზე, პარალელურად იგი ხელმძღვანელობდა ინსტიტუტის დოკუმენტების ფონდების კატალოგების მოწესრიგების საქმეს და ბოლოს X—XVIII სს. საბუთებში მოხსენიებულ პირთა ანოტირებული საძიებლის შედგენას. რაც ინსტიტუტის დიპლომატიკის განყოფილებაში კეთდება.

ე. გამრეკელი იყო გულისხმიერი ადამიანი, დიდი ხალხით უზიარებდა თავის დიდ გამო-ცდილებას ახალგაზრდობას.

იგი დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა თავის კოლეგებში, როგორც საქართველოში ისევე მის ფარგლებს გარეთაც. მის ცხოველი ურთიერთობა და მიწერ-მოწერა ჰქონდა ჩრდილო-კავკასიელ, ლენინგრადელ და მოსკოველ კოლეგებთან.

ე. გამრეკელს ფართო გეგმები ჰქონდა დასახული, რომელთა განხორციელება არ დას-ცალდა. მისი გარდაცვალებით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ დიდი დანაკლისი განიცადა.